

Іван ФЕДЬКО

ТВОРИ

Том 1

Редактор: *Михайло ТРАЙСТА*
Комп'ютерний набір
і техноредагування: *Ірина МОЙСЕЙ*
Обкладинка: *Ірина МОЙСЕЙ*

Референти: *Володимир АНТОФІЙЧУК*
Мігасла ГЕРБІЛ
Михайло ТРАЙСТА

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
FEDKO, IVAN

Tvory / Ivan Fedko. - București : R.C.R. Editorial, 2019
2 vol.

ISBN 978-606-745-067-5

Tom 1. - 2019. - ISBN 978-606-745-068-2

821.161.1

Наклад фінансований
СОЮЗОМ УКРАЇНЦІВ РУМУНІЇ

Іван ФЕДЬКО

ТВОРИ

Том 1

Видавництво RCR EDITORIAL

Бухарест - 2019

Іван Федько – майстер виразного слова

Українська словесність Румунії післявоєнного періоду надто багата й чаруюча, здатна зворушити й полонити душу та розум найвимогливішого читача. Але, на жаль, з різних причин вона не була досить популяризована, її оригінальність, тематичне та ідейне багатство, різноманітність стилістичних прийомів, які могли б послужити взірцем молодшому поколінню письменників, залишилися відомі в дуже вузькому колі, а це дуже несправедливо. У цю категорію можна включити й творчість Івана Федька, яка заслуговує на чесну оцінку, на масштабне поширення не лише серед української читацької аудиторії Румунії, а й України, та по цілому світу, де б не жили українці. Плекаємо надію, що перевидання творів марамороського українського письменника послужить більш ефективному та широкому сприйманню його літературного доробку.

Проза Івана Федька перебуває під знаком абсолютної гармонії між словом, художнім зображенням та естетичним сприйняттям, пізніше, естетичним враженням, викликаним тим же словом. У центрі уваги письменника – людина як витвір суспільства, підлегла умовам соціально-політичного устрою, з одного боку, а з іншого, як єство, прагнуче до щастя, до внутрішньої втіхи та свободи, зрештою, до самовизначення.

Повісті, які входять до цього видання («Із хроніки життя», «Коротка історія», «На початку дороги», «Зозуля», «Пам'ятна

ніч», «Дитяче серце», «Клич землі», «Сповідь»), вражають насамперед чистотою та яскравістю барв, якими зображені персонажі з їхніми долями та, що не менш важливо, тло, на якому розгортаються події, у даному разі – комуністичне із зародками колективізації на селі (*«Із хроніки життя»: Дні минали за днями, хлопці увійшли в свою працю, у свої клопоти і заняття. А роботи було, хоч відкладай. Та вони не лякалися праці. Включились у колектив, який вів уперту роботу, щоб старі порядки і залишки були якнайскоріше замінені новими.*) та індустріалізації у місті (*«На початку дороги»: – Цей завод новий, і той, хто вирішив зв'язати свою долю із долею цього заводу, повинен запам'ятати встановлене тут з самого початку правило: завод мій, а я – його!...*). Соціально-культурний контекст грає неабияку роль у формуванні окремих особистостей у моральному, інтелектуальному та емоційному планах, а це можна простежити протягом складання життєвих історій протагоністів. Адже соціально-політичний ґрунт визначає психологічно-емоційний фон кожної людини.

Іван Федько – тонкий психолог у змалюванні людської душі: створюючи своїх персонажів, він охопив різні вікові групи людей (від підлітків Олекси та Павла до молодого Влада або похилого віку вуйка Петра), що належать до різних соціально-культурних середовищ. Перед нами постають і інтелектуали, і робітники, і прості люди, селяни, які потрапляють у різні життєві ситуації і яких життя скеровує в бік самовдосконалення. Сімейні цінності, любов та підтримка матері, незважаючи на матеріальні нестатки, скеровують чотирнадцятирічного Олексу Падюка до здійснення його мрій – здобути освіту, влаштувати своє життя у гармонії з власними засадами, в той час, як на Павла Дикунця – жертви насилля з боку батька, який у свою чергу падає жертвою релігійних забобонів, – чекає складний життєвий шлях, хоча, кінець оповідання оптимістичний щодо внутрішнього оновлен-

ня юнака (*Топиться дикість у очах і тане на серці недовір'я до людини...*). Одним лише влучним штрихом артурові вдається змалювати психологічний профіль хлопців: мрійливого Олексі (*почав заглиблюватися у власну душу, відсторонюватись інших і будувати власний уявний світ... Але залишався надалі відчуженим, все глибше відчував фальшивість відношень, тримався чи тримали його осторонь*) або травмованого Павла, який нагадує, в деякій мірі, Чіпку Варениченка (*Звичайний правопорушник, яких він бачив сотнями, а може й тисячами!.. Тільки очі!.. Очі були якісь незвичайні, тільки вони виводили його з спільної сірості всіх прибулих, і між всіма з останніх серій перевихованців*).

Прискіпливий спостерігач людської душі, Федько дуже тендітно ставиться до найкращого людського почуття – кохання. Хоча воно одягає різні прояви в залежності від віку, емоційного бекграунду, життєвого досвіду, залишається незмінним у збереженні сили хвилювань. Ось як, наприклад, ілюстровано зародження закоханості підлітка Олексі, викликане першим поцілунком: *Вдихнув глибоко струю синього запашиного повітря, посміхнувся до неї і міцно притиснувся до грудей. Відчував, як на рівні грудей стукотять якісь сильні молоти, та чий кому належить – не міг розпізнати...*, або молодого чоловіка, професора Влада Божинця (*Хіба він міг стулити до ранку очі? Хіба поснав хоч годину?*), якого спокуса праці віддалила від сім'ї, замикаючи його у колі власних професійних здобутків (*Відчував якусь порожнечу в собі. Думав, може, якась гра. Та хто грається з такими справами?*). Життєвий та професійний шлях Влада, який можна було передбачити, робить несподіваний поворот, але не це варто підкреслити, а майстерність автора у змалюванні внутрішнього світу героя, молододі освіченої людини, яка потрапляє у пастку, жертвуючи сім'єю та особистим щастям заради професії.

Автор нібито безсильно стежить за своїми персонажами, якими керують видимі й невидимі сили, і співчуваючи їм, і радіючи разом із ними, але в жодному разі не будучи байдужим до їхніх чи то травм, чи то захоплень. Його присутність (авторське я) можна відчувати непрямо, поза кожним словом, хоча, подекуди, проявляється й прямо (*Не почувши ніякого руху чи подиху, бо в наших квартирах і подих крізь двері можна почути, злегка відхилив двері і повільно всунув голову. ...Сусідів Микола, парубок, який теж працював разом з Олексою, саме вертався з села і наспівував якусь вечірню пісню (бо, щоб ви знали, в той час наші легіні знали співати вечірні, нічні і ранкові пісні).*

Іван Федько неодноразово вдається до новітніх способів художнього освоєння дійсності, рівняючись, навіть випереджаючи багатьох визнаних європейських письменників. Витонченість естетичного смаку письменника пронизує твори від першого до останнього, про що свідчить глибокий психологізм, ліризм та суспільно-етичні засади, якими керуються герої Федька. Щодо стилістичних прийомів, помітну роль у висвітленні художньо-ліричної окраси творів грають метафори та персоніфікації: *і сіре грудневе світло полізло слимаком по кімнаті, влаштувавшись на Терняковім обличчі і відбившись смутком у відкритих його очах...; Розплющив очі, і здавалося, що не тільки чує тишу, а й бачить її, бачить, як вона вилізає з-під ліжка та лави, висовується з кутків, виливається з стін, падає зі стелі і охоплює його в свої обійми, аж дрозь проходить жилами і шкіра вкривається потом.*

Вдала метафоричність підкреслює поезію природи, яка вписується у поезію цілого вислову: *сонце гострими стрілами пробивало шибки, ламаючись і лягаючи м'яко на застелений білою скатертю стіл...; і тепер зазирає промінням за крапельками роси, які, поблискуючи сріблом, хочуть відблиском засліпити саме сонце.*

Прозаїк виявляє надзвичайну чуттєвість насамперед у змалюванні внутрішнього світу людини, але й у зображенні окремих конкретних дій або явищ. Ось як, наприклад, майстер слова Іван Федько зумів передати ефемерність краплин роси, через вразливу картину сонячних миттєвих відзеркалень: *Дурненькі, – думає про них Олекса, – вам лише з годину залишилося жити і ви пробудете перемогти вічну силу сонця! Та хто ж дав вам блиск, як не воно? Радійте з того, що хоч на мить воно дарувало вам частину свого блиску і віддайтеся його теплу, яке піднесе вас, малюсіньких туди, у височінь, звідки ви зможете побачити весь світ і будете відчуватись недосяжними для людської руки, сили чи волі! А то прийде вітер, ворухне стеблиною і розсипле вас по землі. І пройде звір-хижак та розтопче вас, або якийсь прохожий обітре об вас бруд своїх черевиків! Ніж такий кінець, то краще хоч на мить запозичити в сонця його блиску, випаровуватись в нім, а потім згоріти!*

Поезія творів, новаторство стилістичних прийомів, досконале володіння поняттями з теорії літератури та акуратність ідейного підґрунтя вписують прозу Івана Федька до найкращих здобутків української літератури.

Міхаєла ГЕРБІЛ

Із збірки
«ПО НОВОМУ ШЛЯХУ»
(1960 р.)

СОНЦЕ ВЕСНИ

Весняне сонце піднялося над верхів'ями гір і посиляло своє тепле, ясне проміння на землю, що покрилася вже густою травою, між якою, наче перший сніг, білили підсніжники.

Село вже давно піднялося на ноги і загомонило. Дим, що піднімався над вогнищами, йшов прямо вверху, до синього неба, немов бажаючи віддячитись сонцеві за його теплі, живлячі, промені, пробуджуючи землю від зимового сну.

На поле вийшли орачі. Воли повільно, мов обдумуючи кожний крок, ступали вперед по чорній переверненій землі, тягнучи за собою плуг, перевертаючи рівні скиби, немов бажали перевернути все те, що зв'язане з цією поверхнею землі.

Орачі голосно перегукувались, намагаючись не відставати один від одного в праці.

Після неділі всі почували себе особливо бадьорими і сьогодні накинулись на працю з такою завзятістю, яка відома тільки хліборобам.

Над полями панували спокій і тиша, яка час від часу порушувалась пісню жайворонка та зозулі – перших вісників весни.

Високо в небі літали ластівки, які недавно повернулись з теплих країв і тепер відшукували свої покинуті восени гнізда.

Повітря було чисте і прозоре. Всюди вчувався запах весни і свіжої ріллі.

На одній з нив, крокуючи повільно вперед і дивлячись на ніж плуга, який краяв землю, ступав, поглинутий думкою, немолодий уже орач.

Ноги ритмічно ступали вперед, руки міцно тримали чепіги плуга і заганяли його в землю, а очі пильно дивились в землю. На його думки приходили останні події і пригоди, які заставили його багато передумати.

Він думав над життям. І мав про що думати. Лиш десять років тому, як він, Павло Федорчук, був наймитом у пана Сендеровського, а сьогодні, бач, уже й сам хазяїн. Він думав над своїм життям, життям своїх односельчан, яке набагато покращало в порівнянні з попереднім.

Він порівнював свої дитячі роки з дитинством сучасного молодого покоління. Він бачив, як діти його села, закінчивши сім класів, відправлялись у місто продовжувати навчання. І його найстарший хлопець Василь торік закінчив сьомий клас, та ще й з похвальною грамотою. Та він його не післав далі вчитися. Він послухав пана Сендеровського, який говорив, що сьогоднішні школи нічого не вартують, що теперішня школа не випускає добре підготовлену молодь.

І хоч син благав відпустити його до школи вчитися далі, та він силоміць затримав його вдома.

Розмова з людьми про навчання, яку вели вчора на старенькій лаві під високим розлогим каштаном, що

розкинув свої віти у вечірній млі, сильно вплинула на Павла.

Йому так гарно пояснювали, так розтлумачували, що він навіть засоромився від того, що дав обдурити себе колишньому своєму панові... О, ці люди так знають роз'яснити кожну справу, що все донедавна незрозуміле стає ясним. Вони глибоко вміють обговорити минуле, правильно оцінити сучасне і поглянути в майбутнє. Павлові ясно поновилась в уяві вся вчорашня розмова.

Ледве сонце піднялося над обрієм, як святково одягнені люди повиходили з хат, щоб насолодитись чарівною красою весни, оглянути землі, сходи, пасовиська або просто поговорити один з одним. Багато їх стояло купами то тут, то там, голосно розмовляючи про щось, сперечаючись, жестикулюючи. Більшість з них спинялась біля лав, прикріплених попід тинами.

На довгій лаві під старим каштаном завжди сиділи люди. Одні вставали, інші сідали, а лава все ж таки ніколи не була порожньою.

От і вчора. На лаві і біля неї знаходилось багато людей. Усе це були люди поважні, вже з власним досвідом життя, і розмовляли вони про різне і по-різному. Та й як їм не говорити, коли стільки всіляких новинок набирається за тиждень, що в неділю не встигаєш переслухати всіх.

Таке воно, сьогоднішнє життя. Поява одного пов'язана з загибеллю іншого.

Про щось окреме говорити не можна.

Так і ця купа селян, що зібралася під каштаном. Про що вони тільки не говорили! Та от розмова зайшла і про навчання. До цієї теми вони перейшли після того, коли побачили, як повз них пройшла невеличка група учнів з червоними галстуками.

Поклонившись старшим, учні пройшли і завернули на подвір'я школи, де вже інші піонери разом з вожатою проводили свої забави.

Побачивши і прослідкувавши очима за ними, люди почали говорити про навчання. Перший почав розмову Михайло Степанчук.

– О, бачили? З цих будуть люди! Не те, що ми. Ми, якщо знаємо орати і сіяти, – то не знаємо читати й писати. А вони знають і те, і друге. Вони не тільки вчаться, а й працюють.

– Якби ви побачили їхню шкільну ділянку, то сказали б, що жоден господар не знає так обробити, підготувати її до весняних робіт так, як оця дітвора.

А їхні склянки зі всілякими сходами! Там і кукурудза, і квасоля, і жито... І все це так виросло в них, наче сонце окремо світило їм на ті сходи. В одній скринці вони вибрали одну стінку і поклали туди скло, через яке видно коріння. А як ці всі діти добре вчаться!

Його розмову слухали всі присутні, киваючи головами на знак згоди.

– Та як би їм не було добре вчитись! Школу мають добру, – відізвався Олекса Гринько. – Ади, я восени післав свого хлопця до педагогічної школи до Сігета, то він тепер не може мені нахвалитися, як там добре. І вчать гарно, і їдять вони там, і сплять. А тепер ще мені розповів, що на

осінь їм новий будинок під школу дадуть. Так, так, той, що був розбитий під час війни. А тепер його відбудували і на осінь віддадуть нашим дітям під школу.

– Та це правда, що тепер їм добре вчитися, – сказав Гнат Боднаренко. – Все мають! Але, давно, я пам'ятаю, скільки я віддав грошей та дарунків, щоб мій син міг закінчити середню школу. Ади, біле волосся на голові маю, – він зняв капелюха, його голова була покрита білим, наче молоко, волоссям, – і це все та школа!.. А ці, що тепер позакінчували... Я не встиг добре і опам'ятатися, як вони вже позакінчували і тепер почали ще й мені допомагати. Тепер не те, що колись було! – закінчив він.

– Так, так, не те! – підтвердив товариш Петро. – Якби я був молодим, я не пропустив би це все. Вчився б день і ніч. Бо давно колись я боявся підійти до школи, не те що вчитися в ній. З того часу, як мене побив ні за що, ні про що вчитель, що хлопці ледве привели мене до тям, я більше не ступав на шкільний поріг. А на другий день мене вже не хотіли прийняти. Отак я і зістався. Свою юність я можу пригадати тільки тим, що почав ще з підлітка надсаджувати себе важкою працею. Отак ми жили і вчилися. А ці сьогодні – щасливіші за всіх.

– Так, так. Нам сьогодні набагато стало краще жити, – продовжував він. – Ось і ТСОЗ ми вже відкрили! І діти наші вчаться на державний кошт! Він обвів усіх поглядом, неначе хотів переконатися, чи всі так думають, як він... І у очах кожного він зустрів підтримку.

Нараз його погляд впав на Павла Федорчука, що стояв оддалік і слухав, що інші говорять.

Петро трохи подумав і сказав:

– А ти чого не пустив свого хлопця далі вчитися? Чи хочеш залишити його тільки з семирічкою? Та ж твій хлопець так добре вчився і ми всі надіялись, що ти його пішлеш продовжувати навчання. А що виходить? Ти хочеш, щоб і він крутив хвости волам? Та ж він тебе проклене, коли виросте, що ти його не післав далі вчитися. Дивно, як він від тебе не втік, як Іван Федорів. Пам'ятаєш? Батько не пустив його до школи, а він втік. Як вернувся через рік, то його і впізнати було важко... Стрункий, високий, в гарному костюмі. Вчився він у професійній школі. Тепер працює в кооперативі столярів. Ти знаєш – наука в ліс не веде. Тож не тримай хлопця вдома. Шкода!

Павло все це мовчки слухав, опутивши очі, і обличчя його червоніло перед цими людьми, але одночасно радів, що питання, яке його стільки мучить, почало прояснюватись в його голові.

– Та, я – озвався він, – не хотів його пустити, бо думав, що він задурно тільки втратить там кілька років і нічого з нього не вийде. Бо ж і я виріс без школи, то думав, що і він може обійтись без неї.

– Але ти ж бачиш, що нині не ті вже часи, не таке життя, як було тоді, коли ти був ще дитиною. Тепер без школи не можна прожити, навіть, тут, у нас, на селі, – перебив його Петро.

– А мені ще говорили, що тепер в школі не навчають так, як треба, і що вони нічого не знають, позакінчувавши школи.

– Хто тобі таке наговорив? – запитав його хтось з гурту.

Павло спочатку завагався, чи виказати, чи ні, потім сказав:

– Та Сендеровський...

– І ти послухав оцього пана, який ніколи не дивився на нас добрими очима? Ти не бачиш, що ми законно відібрали у нього землю, а він говорить, що ми його пограбували. А чи не він, не сендеровські грабували весь наш рід? Чи ми вже так давно ходили до нього працювати за мізерну плату? Він, певно, хотів, би, щоб наші діти і тепер виростали темними так, як виростали ми, а він продовжував би нас тримати в темноті, щоб ми були покірними, щоб зранку до ночі працювали на нього та ще й підкорялись йому.

– Наші сто двадцять хлопців, як соколів, пішли у сорок четвертому, а повернулась тільки половина... За те, щоб, повернувшись, знову іти до Сендеровських наймитувати?

Голос, повний ненависті і люті, обірвався на цьому. Юрій Грицентюк, який сказав ці слова, оглянув усіх, немов хотів поділитись з усіма своєю ненавистю до панів, що здавна кипіла в його душі.

У цей час, немов навмисне, щоб привернути увагу селян, дорогу перейшов Сендеровський, хитаючись на своїх тонких, як шпильки, ногах. Усі поглянули в його бік, кулаки їх стиснулись, очі всіх загорілись вогнем ненависті. Та Сендеровський швидко зник.

Розмова відновилася.

– Так, Павле! Нема що слухати оцього дідугана! Посилай хлопця до школи, поки не пізно! Якщо ти справжній батько своїх дітей і бажаєш їм щастя, то не тримай їх біля себе, а

посилай, нехай вчаться жити, нехай пізнають світ і життя, щоб потім знали, яке життя вони повинні творити в майбутньому, щоб всім жилося щасливо. Ти послухайся нас, бо ми тобі злого не говоримо, і побачиш, що все буде добре.

Павло зрозумів, що ці люди тільки добра бажають йому, його дітям. Особливо зворушили його слова Петра. Він таких людей, як Петро, поважає, бо вони так багато знають про трудящих людей, вони турбуються, щоб життя їх покращало.

– Та хто не бажає добра своїй дитині? – сказав Павло. – Тепер я бачу, що мене обдунив той старий змій. Але на другий рік пішлю хлопця до школи, аби там що... Кажете, що будують їм нову школу? – звернувся вже до Олекси.

– Так, так. Уже відбудували. На осінь усе буде готове і школа перенесеться туди. А ти піди й сам подивись, як та школа виглядає.

– Піду й подивлюсь! – сказав Павло.

– Ну, вже й додому час! – сказав Петро, глянувши на сонце.

І от сьогодні пригадав собі це все Павло йдучи за плугом, і не знав, як йому вчинити. Та все ж вирішив віддати хлопця до школи.

На другий день ранком він встав, вмився і, сказавши дружині, що йде до міста, пішов до станції.

У місті він пішов подивитись на той будинок, який на осінь буде зданий під школу, в якій буде вчитись і його хлопець. На дорозі він зустрів колишніх колег Василя, які тепер вже вчилися тут, і з жалем подумав, що от тепер і

його хлопець мав бути між ними. І він знову прокляв у думці Сендеровського.

Опинившись перед будинком майбутньої школи, він довго не міг відірвати від нього очей. Високі білі стіни, густо вставлені вікна, що так і пожирали денне сонячне світло, передаючи його просторим кімнатам, передбаченим для класів. Дах, покритий черепицею, виднівся здалека. Подвір'я, заросле розкішною зеленою травою, виблискувало проти сонця крапельками роси.

Павлові здалося, що він тут бачить уже свого сина, який сидить в одному з просторих класів і уважно слухає пояснення своїх учителів.

Довго стояв Павло і дивився на все це. Адже такого вони ще не мали зроду-віку. Ні, їх тепер уже не вважають жебраками, здібними лише до чорної роботи. Вони тепер вільно будують своє вільне майбутнє життя.

Павло твердо вирішив, що на осінь він віддасть обов'язково свого хлопця сюди.

Він ішов, повертав голову, щоб іще раз та ще раз побачити той будинок, де його син учитиметься, щоб потім міг добре описати його своїм односельчанам.

Павлове серце наповнилося щастям і радістю від тих мрій, в яких він бачив щастя своїх і чужих дітей. Він всім, кого тільки зустрічав на дорозі, розповідав про цей будинок і про те, що на осінь він вирішив післати свого хлопця до цієї школи.

Він говорив голосно, щоб його почули всі, навіть Сендеровський, що його син, син колишнього батрака, буде вчитись у цьому прекрасному будинку разом з іншими дітьми, батьки яких донедавна також були батраками. З

серцем, переповненим щастям і радістю, від душі дякуючи тим, що так піклуються про їхніх дітей, повернувся Павло додому.

Вдома зразу пішов до сусідів, до Федора, до інших, з якими розмовляв у неділю. Вони теж з нетерпінням чекали його повернення. І коли він з'явився, вони зразу кинулись до нього з питаннями.

– Ну як?.. Бачив школу?.. Правда, що гарна?..

– А що тепер думаєш робити?..

– Хочеш знову залишити його вдома на втіху Сендеровському?

– Ой ні! Вже я бачив сьогодні, що ви мали правду тоді. Піде вже і мій хлопець на осінь, обов'язково піде... Тільки не знаю, в яку б то його школу дати.

Та тут кожний почав своє твердити.

– У технічну! – говорили одні. – То найкраща школа. Звідти він як тільки вийде, то зразу за роботу візьметься ще й тобі допоможе.

– У середню! – настоювали інші. – Ти ще обійдешся і без допомоги, бо сам можеш працювати. А він нехай іде у середню школу. А як закінчить її, то пішли його вчитися далі. Дивишся, а він вже інженером, лікарем або аптекарем додому повернеться. А нам саме тепер і потрібно. Ти бачиш, що ми лікарню будуємо, а хто буде у ній працювати?

– До педагогічної! – не здавалися інші. – Там він і робити навчиться, і співати, і малювати, і вчителем буде. Бачиш, стоїть нова школа, велика, простора, світла, а учителів у нас ще мало. Вони нам конче потрібні зараз. Так що кращої за педагогічну і не шукай!..

Павло слухав усе це і сам не знав, що має робити, куди хлопця післати.

– А ви в хлопця спитайте! – озвався хтось за спиною.

– О, правда, правда! Треба і його спитати. А, може, він не хоче бути інженером або лікарем. Може, хоче бути учителем або механіком. То нехай іде туди, куди його душа тягне, що йому більш сподобається, – підтримали інші...

Павло повернувся додому щасливий. Хлопець стояв біля воріт і, очевидно, чекав, поки повернеться батько, щоб і собі дещо розпитати в нього.

Ввечері сидів біля нього, а батько, погладжуючи голову, ласкаво питав:

– А, ким би ти хотів бути?

– Учителем! – відповів хлопець, не задумуючись. – Я так дуже хотів би бути вчителем! Як наш Маркович, чи Філіпеску. Вони так багато всіякого знають і розповідали нам.

– Учителем... учителем! – повторяв Павло. – Добре, синку, учителем ти будеш. Тільки щоб учився ти добре!

– Я буду! – пообіцяв хлопець, переносячись думками десь далеко у місто, куди він піде. – Ох, хоч би вже скоріше.

ВДОВИН СИН

– Ось хто приїхав!..

– А як він змінився!..

– Бач, який виріс!..

– А як там тобі живеться?

– Скоро й пізнати не можна буде...

– Добре. Дуже добре! Працюю, вчуся, тільки сумую за цими місцями, за рідними...

– А тепер уже назовсім прийшов?

– Ще один місяць маю, а потім уже назовсім повернуся.

Люди тісно обступили дев'ятнадцятилітнього хлопця, що крутився між ними і відповідав кожному на питання. Одні розпитували, другі дивувались, треті спинялися, щоб і собі глянути на нього. – Цікаво ж таки глянути, яким він став... – казали самі собі і все товпилися біля нього.

А він стояв, поставивши недалеко свій важкий чемодан, і охоче відповідав всім. Видно було, що й він радий розмові з своїми людьми.

– Та лишіть ви вже хлопця в спокою, нехай іде додому, там його мати чекає, рідні... – сказала якась жінка з гурту...

– Нічого, нічого, – відповідали їй – встигне ще й між ними побути, а от з нами не знаю, чи ще й зустрінеться.

– Аякже зустрінеться ще. Лишіть нехай іде вже. Він же з дороги, майте і ви якесь серце, треба і йому відпочити, – не здавалася та.

І люди, порозпитавши ще дещо в хлопця, відправили його додому, а самі так і залишились обговорювати останню «новину».

– Та й хто б подумав, що з нього колись щось буде, – говорив запальний вуйко Іван.

– Та це – наука, – сказав і свою думку його сусід Федір.

– Але не сама наука, – заперечив Іван. Тут без людей, та ще й чесних людей не обійшлося.

– Це правда, – погодився і Федір.

– Тепер уже допоможе матері менших ростити. Та чи думала вона, що колись з нього вийдуть люди, та ще які!

– Та де там! – озвався і Николай, – високий сухий селянин, з гарячими очима і хриплим голосом.

– Видиш, не боялася Василина дати його туди, як боялися інші, а тепер буде мати поміч, – роздумували вони вголос.

– А моя сусідка Катерина ні за весь світ не хотіла віддати і свого хлопця до цієї школи. Не дам я, – каже, – свою дитину напропале. Краще нехай дома помре, то я його поховаю, а все-таки не дам, 'би 'го другі ховали. Скільки їй не говорили, а вона все на своєму стояла: «не дам і не дам!»

Василь поволі піднімався стежкою на гору, перекладаючи з руки в руку важкий чемодан, їх хата була на горбі, край села. Збоку – молодий ліс, кущі та палениці. А за хатою, в долині, розкинулись городи, левади, хати.

Межами, зарослими високими травами та дикими польовими квітами, вела стежка до його хати. І він ішов нею, роздивляючись на всі сторони і пригадуючи кожну дрібницю, пов'язану з цими місцями і його дитинством.

«Кращі дні дитинства», – засміявся він. Чи то дитинство було? Який він був тоді сумний і нещасний. Бувало дивиться, як другі радіють, веселяться, бешкетують, а він повинен йти на заробітки з матір'ю. А діти насміхалися з нього, кривдили, били, проганяли.

Батько, що жив тільки з полювання, часто бив його, коли повертався додому сердитий і нужденний.

Він часто залишався без обіду, бо змушений був прилишати меншим. Тільки мати його все жаліла і чогось плакала. Помагав їй працювати всюди, де лише міг.

Скоро і батька не стало. Було саме взимку. Наїхали якось пани з міста і попросили його батька повести їх на ведмедя. А він справді знав такий ведмежий барліг.

Надворі зима, лежать високі кучугури снігу, а вітер виє, замітає все навкруги білим снігом, дрібним, як порошок. Лячно на двір вийти, не то що в ліс, де все стугонить і гуде, де по шию можна провалитись у глибоких заметах. Та пани пообіцяли батькові якісь гроші, і він згодився піти з ними.

А ввечері привезли батька на санях. Лежить на потертій і скривавленій соломі, а з голови вся шкура здерта, одне око вибите. Лячно було подивитися на нього.

А сталося це так.

Розбудили вони ведмедя і вигнали його з барлогу. А ведмідь лютий-прелютий. Ламає все навкруги, стелить собі під ноги, щоб не провалюватись в сніг і пробирається до себе в барліг. Тут один пан вистрілив і поранив звіра. Скажений ведмідь, кинувся у другу сторону, де стояв батько. Він спочатку підпустив звіра близько, щоб прикінчити його, а коли той наблизився, він підняв рушницю, прицілювся і... рушниця не вистрілила. Батько опинився в лапах розлюченого звіра, який схопив його і довго м'яв в своїх сильних обіймах. Так і кинув його вже за мертво. Пани давно повтікали і повернулися тоді, коли батько лежав вже мертвий. Вони так і не вбили ведмедя. А батька на другий день поховали. Ще важчим стало їхнє життя. А тут ще й війна наступила. Скільки вони натерпілися!

Та от три роки тому, коли війна давно вже відгріміла, до села приїхали якісь люди з міста і брали сиріт та дітей бідняків до міста, до будинку сиріт. Та ніхто не погоджувався відпустити тоді своїх дітей до цих будинків сиріт. А він поїхав. Поїхав, вчився читати, писати, рахувати та ще й столярського ремесла. Там йому краще жилося, ніж вдома до того часу. І одяг, і їжа, і навчання, – все безплатно давалося їм, тільки вчися і працюй. І він вчився та працював. Не пропала даром та наука і праця.

Ось тепер він повертався додому столяром. Ось і хата вже близько. Стара, похилена, з подірваним дахом, вона

ще більше влізла в землю. Та нічого. Скоро він допоможе матері побудувати нову.

З лісу насувались сутінки і ніби крадькома лягали на горб, покриваючи його темрявою. Василь підійшов до хати. На очах ось-ось з'являться сльози – такі йому рідні і дорогі ці місця. Він увійшов у хату, обвів усіх поглядом, переповненим якимось хвилюванням, радістю, нетерпінням...

В хаті були всі його рідні. Коли вони побачили на порозі високого і стрункого хлопця, що сказав досить чітко «добрий вечір», всі немов приросли до своїх місць...

Допізна в хаті було гомінко, радісно. Усі хотіли якнайбільше говорити з Василем, що сидів такий радісний і веселий край столу, розважаючи добрими словами і порадами матір, приголублюючи менших братиків і сестричок, що ні на крок не відходили від нього.

МАЛЕНЬКИЙ ГЕРОЙ

Жовтнєве сонце піднялося на середину блакитного неба і своїм промінням щиро обдавало людей, що рухалися по жовто-зелених полях, збираючи все, що могло пригодитися за час зими. Деколи високо в небі гуділи літаки, що ключами поспішали на північ. Тоді спітнілі обличчя піднімалися до неба, очі з сумом дивилися їм вслід, аж поки ті не ховалися в блакиті синього неба. І тоді чути було, як там, куди полетіли літаки, вибухають снаряди й бомби.

Люди з тривогою прислухалися до того гулу і позирали в той бік. Вдома залишилися одні жінки, старики та діти. Все, що могло рухатися і ходити, виходило на поле, щоб вчасно зібрати врожай. Ось там віз з кукурудзою загруз у багні. Біля нього дві жінки стоять безсилі і розводять руками, раз по раз гукаючи на волів, що безжалісно б'ють себе по ребрах хвостами, одбиваючись від настирливих мух. Трохи далі, на картоплянім полі, біліють постаті дітей, що стережуть стадо овець і тепер шукають в землі залишені картоплини, щоб всунути їх в гарячий попіл вогнища.

На невеличкій ділянці землі, обведеній межами, що поросли терням, між яким в сухій траві ховаються зграї

польових мишей, виднілася однісінька постать жінки. Вона тут з'явилася недавно, прийшовши з сусіднього поля, де працювала в сільського багатія Деркача за мірку кукурудзи, що той обіцяв.

Десятирічний Юрко, що біг слідом за матір'ю, вколов босу ногу і тепер, хромаючи, підбігав за нею, несучи в руці серп.

Докія спішила, щоб хоч трохи встигнути попрацювати на своєму клаптикові поля. Несучи на руках маленьку дитину, закутану в ганчір'я, вона широко ступала по витоптаній і потрісканій від спеки стежці, що гадюкою вилася між нивами. Прийшовши на ниву, вона поклала немовля в тіні невеличкої тернини, а сама, взявши серп, почала зрізувати невисокі, сухі і жовті стебла кукурудзи, складаючи їх у невеликі снопи.

Юрко, що попросив у матері стару іржаву іглу, тепер сидів, колупаючи нею в чорній і потрісканій, мов земля, підшві, часто поглядаючи на маленьку сестричку, що притихла в тіні, замучена голодом і спекою.

Докія, яка прожила вже близько сорок років, висока, худа, з круглим чорнявим обличчям, на якому вже лягли тіні глибоких, накладених горем, зморшок, із синіми очима, що свідчили про її красу в юності, які і тепер свіtilись якимось незрозумілим блиском на восковому обличчі, з передчасно посивілим волоссям, що вибилося з-під вицвілої поношеної хустки, втомлено нагиналась біля кожної стеблинки і ніби з жалем стинала її низько над землею.

Вона відчувала себе такою змученою, що їй навіть думати ні про що не хотілося. Та думки так легко її не покидали. Вони роїлися в її голові, приносячи з собою ті хви-

лини життя, яке вже давно сховалося в тумані прожитих років.

Мати, в якій їх було аж вісім, віддала її заміж в шістнадцять років. Її чоловік Степан, був доброю людиною. Він ніколи її не бив, був роботящим, мав свою хатку, не пиячив і мріяв про землю, якої їм так не вистачало. Вже кілька років складав грошенята, щоб купити хоч невеличку ділянку.

Та ось почалась війна і його забрали на фронт. А чи він повернеться – вона цього не знає, бо щось давно він не подавав жодної звістки про себе. Вона залишилась вдома з дрібними дітьми і працювала щодня на полі, щоб заробити дещо на зиму.

Старший син, Семен, якого забрали вже до війська, був однісінькою її порадою, а тепер і його не стало. Та вона чула через людей, що він нібито втік з війська і тепер ховається десь у лісах, щоб не піймали жандарми. Десятирічний Василько, якому в школі учитель зламав ногу за те, що той не знав молитися по-мадярськи, сидів тепер вдома і беріг хату. Тільки на рік молодший Юрко ходив за нею і доглядав сестричку.

І вона днями ходить і працює на хазяйських землях, а вночі сидить в хаті і латає дитяче лахміття. До неї часто долітають глухі вибухи снарядів, і вона із сумом думає, що десь так далеко сидить її Степан і біля нього вибухають оці прокляті бомби, що їх щодня возять туди оці великі чорні літаки.

А може, вже йому пробив груди гострий свинець, і він десь лежить далеко від дому, від рідної землі, з пробитими грудьми, з яких тоненьким струмочком витікає його

гаряча червона кров. І завтра його знайдуть мертвим і поховать його без того, щоб діти хоч в останній раз бачили свого нянька і простягали б до нього свої рученята, просячи підняти їх вище, щоб бачити, як там далеко спускається за гори сонце, так як це вони робили не раз. О проклята війна! І чого це їм треба воювати і забирати в нас наших чоловіків, позбавляти наших дітей куска хліба, який би їм пристарав батько. Вона виходила надвір і довго дивилася туди, де небо червоніло від пожеж, які запалювали гітлерівці і хортисти, коли відходили. Вона прислухалася до глухого гулу і думала, що війна скоро наблизиться і до їхнього села.

Заходила в середину і продовжувала свою роботу. І аж до самого ранку видно було, як блимає, догоряючи, закоптілий каганчик, стоячи на припічку. Тоді вона підводилась, підходила до твердої постелі, прикривала дітей ріденьким рядном, а сама примощувалась на лаві, щоб до світанку хоч трохи відпочити. А на другий день повторювалось знов те саме.

І сьогодні вона рано відправилась на хазяйське поле, щоб потім встигнути ще зробити хоч трохи і на своїм клаптику. Вона випрямилась, глянула на Юрка, що сидів, граючись довгими стеблинами сухої трави, занурений у якісь свої думки і не звертаючи уваги на все те, що робилося навколо нього. Та в небі знов показалися літаки, і люди знов дивились їм услід тривожними і сумними очима. Докія, якій здалося, що Юрко нудиться, гукнула:

– Юрку, ану полічи їх!

Юрко підвів голову і його сухі й тоненькі губенята почали рухатися, вимовляючи числа: шістнадцять... сім-

надцять... двадцять... Останнє число він вимовив голосно. А коли він тільки опустив голову, в небі знов почулося гудіння. Це нова ескадрилья літаків відправлялась на фронт. Юрко знову підвів голову, але вже не лічив, а тільки мовчки дивився, як вони щезають в неосяжній блакиті синього неба. І знов опустив голову, заглиблюючись в свої думки. Він довго був сидів так, та його очі впали на згорнуту поношену торбину, в якій мати носила харчі. Він піднявся з землі і побіг до матері.

Зловившись руками за її шорстку долоню, він глянув у жовте материне лице, в її сині, очі і тривожно вимовив:

– Я хочу хліба, мамко...

Докія зажурено поглянула на сина, відняла руку, погладила його по голові і притиснула до себе. Сумні думки снували в її голові і з очей покотилися сльози.

– Подивись у торбину, там ще залишився шматочок.

Юрко глянув ще раз в її обличчя, і йому так жаль стало матері...

«Яка дорога мати! – думав він. – От вона працює день у день, щоб ми могли якось жити. І нікому їй допомогти. Батько десь далеко на війні, а Семена теж забрали. А вона, бідна, сама мусить працювати».

Він завжди хоче бути біля неї і допомагати їй. От і тепер. Хоч він не допомагає працювати, та зате він сидить біля сестрички і мати вже може спокійно працювати.

Не бійся, мої товариші весь день тільки граються та ходять слідами за військовиками. Але нічого. Нехай вони граються, вони можуть гратися, бо в них завжди можна знайти всього, що тільки треба, а він буде ходити весь час з матір'ю, допомагати їй. І їй легше буде, і він буде

гордитись собою, що от, мовляв, справжній господар при хаті, справжній дорослий «...мужчина».

То нічого, що вони тепер так убого живуть, та зате, коли він виросте, то буде так працювати, щоб матері не треба було ходити по чужих маєтках та так важко працювати. Він буде жаліти свою матір і не дозволить їй так важко працювати. Лише скоріше б виріс. От тоді їм краще буде жити!

Так і відійшов з цими думками від матері і почав нишпорити в торбині за куском хліба.

Знайшовши його, почав гризти суху згорілу кору. Гриз, збирав крихітки і кидав їх у рот, думаючи над своїм. Приходили і хвилини нудьги, і він думав над тим, що йому нудно отак сидіти і нічого не робити. Хотілося б зробити щось великого, хорошого, щоб на нього люди дивилися, як на дорослого. «І що я тільки роблю? От, як прийде до мене Павлик та Ясько, та як почнуть вони вихвалитися, що зробили за весь день, а з мене тоді починають сміятися. А вони ходять біля школи, де живуть військовики і щодня викрадають у них патрони. Павлик собі зібрав аж сорок, а Ясько аж п'ятдесят вже має. А я що? Нічо!»

Отак він роздумував, аж поки мати не казала, що підуть вже додому. Вдома він погрався з товаришами, наслухався їх хвалькуватих речей і, повернувшись додому, ліг не вечерявши. Отак і проходили дні за днями. Та скоро фронт наблизився так, що з дня на день чекали появи радянських бійців. Гітлерівські і хортистські солдати поспішно вантажили награбоване добро і вивозили його з села.

Снаряди почали розриватись вже в селі і люди почали ховатись по урвищах і яружинах, де проводили цілі ночі.

Однієї ночі, в яружину, де ховалася Докія з дітьми, з'явився Семен з товаришами: Поговорив з матір'ю і зібрався йти, сказавши, що йде відпровадити німців. Докія пильно дивилась на нього і тільки наприкінці сказала:

– Бережи себе, Семене!

Семен зник у темряві, так як і з'явився. Ранком стало відомо, що повинні з'явитися радянські бійці, і люди вирішили вийти їм назустріч.

Докія, закривши в хаті дітей (щоб ті не повиходили і не потрапили під кулі), і собі направила до центру села, де сходились всі ті, яким надоїло таке життя і разом з появою радянських військ чекали і свого порятунку.

Юрко, який залишився в хаті із замкненими дверима, вирішив вийти. Він підійшов до вікна, відкрив, щоб поглянути, чи не бачить хтось, і вийшов, прикривши його знадвору. Оглянувши вулицю, помчав щосили до села. А там уже стояло багато людей і, зібравшись великими гуртками, про щось розмовляли та радились.

Між ними Юрко побачив таких людей, яких він ніколи ще не бачив, або про яких говорилося, що вони кудись пропали без вісті. І ось юрба, голосно розмовляючи, направила вгору, звідки повинні були з'явитись перші бійці. Він побачив, як попереду з'явилося велике червоне полотнище і замайоріло на сонці, а вітер кучерявив його невеличкими хвильками. Разом зі всіма він пішов назустріч радянських бійців.

Юрба посувалася вперед, доповнюючись потоками людей, що йшли майже з кожної вулички, з кожного провулка і вливалися в цей величезний потік, що нісся на схід, назустріч сонцю, назустріч правді, назустріч волі.

Тільки минули дерев'яний міст, як назустріч показали перші вершники. Їх вітали радісними вигуками, піднесли хліб-сіль, і потяглась дружня розмова між вічно пригнобленими заляканими людьми, та людьми, які зазнали щастя, працювали для себе, раділи з своєї праці і тепер обороняють своє щастя від лютого ворога, що зазіхав на їхнє щастя, на їхню волю.

Діти, які і тут сновигали поміж дорослих, пробились чим ближче до центру, щоб могли краще розглядати здорових коней, яких тримали за повіді веселі вуйки, з червоними зірками на шапках. Ось один з цих вуйків підніс Яська до коня і посадив його в сідло. Ясько сидів і гордо поглядав у всі сторони, мовляв, «ось де мене поставив цей добрий вуйко».

У Юрка защеміло серце від того, що його ніхто не садовить на коня. Став пробиватись до центру, але старші його все відтісняли і він опинявся скраю. Тоді йому спало па думку розшукати маму і сказати їй, аби вона попрохала одного з цих вуйків, щоб той посадив його на коня. Але де він її тепер знайде? Людей стільки, що не проб'єшся! Але щоб то не стало, її треба розшукати і попрохати. Подумавши одну тільки мить, він чкурнув кудись. Скоро він показався під високою вербою, що росла біля тину. Він спритно подерся вверх. Опинившись на верху, він пильно почав розглядати людей внизу, шукаючи матері.

Його очі переходили з одного обличчя на друге, аж поки не опинилися на постаті, що стояла недалеко від мосту разом з іншими, розмовляла з бійцем.

«Вона чи не вона?» – запитував він себе. Почав приглядатись ліпше. Так, це тільки вона може бути, вирішив він.

Але його увагу почало привертати щось інше. Під мостом, біля якого стояла його мати, він побачив, як хтось ходить. «Хто ж то може там ходити?» – думав він. Розсунувши більше гілки верби, почав приглядатись. Він дивився і не хотів вірити тому, що бачив. Під мостом ходили німецькі солдати. І чого вони там ходять, думав він.

Ось три з них зайшли під міст, а четвертий залишився зовні, видно, щоб стерегти. Юрко не знав, що вони хочуть зробити, але відчував, що вони зроблять щось зле. Ось цей, що залишився надворі, підняв автомата і прицілився в бійця, що розмовляв з матір'ю.

Тривожно забилося серце в Юрка. А що, як він його вб'є? – думав Юрко. Боєць стоїть з закинутим за спину автоматом і розмовляє з його матір'ю, певно про батька, а той прицілився йому в спину, скоро вистрілить і проб'є його серце, і боєць помре. Помре! Ні, він не хоче, щоб той помер. Адже вони стільки вже чекають на них! Мати часто згадувала Семенові слова, який говорив, що тільки радянські бійці принесуть справжню волю і принесуть правду, яку вже стільки років пани тримали під замком і переслідували. А той ось хоче його вбити! Ні, ні, він не повинен його вбити! І Юрко, набравши повні груди повітря, щосили крикнув: – Німці-і-і!!!

В цей самий час пролунав постріл.

Юрко не міг збагнути, як він опинився на землі. Очунявся тільки тоді, коли побачив себе під вербою. Бачив, як всі кинулися до мосту. А що там робиться? Чого вони всі туди спішають? – не розумів Юрко. А може, вбито

матір, або того бійця, в якого той націлився? Підвівся і сам туди подався. Там з-під мосту, виводили чотирьох німецьких солдатів з піднятими вгору руками. Недалеко лежав радянський боєць, біля якого ходили й інші бійці, а між ними і одна жінка.

Кругом юрбилися солдати. Юрко підійшов і впізнав того бійця, який говорив з його матір'ю. Йому так жалко стало бійця з поблідлим обличчям, з напівзакритими очима, з грудей якого часто вибивався приглушений стогін, повний болю і страждань. Юрко вже був готовий розплакатися, але в голову знову влетіла думка про матір. «А де вона зараз?» – подумав.

Біля пораненого стовпилися майже всі люди, щось розмовляючи і жестикулюючи руками. Та Юркові не довелось довго шукати між ними своєї матері. Скоро він відчув, як чийсь сильні руки підхопили його і підняли високо над головами інших, а чийсь голос запитав:

– А чий цей хлопець?

Усі повернули голови до Юрка, піднятого вгору. Ніхто не відповів, але нараз з гущавини юрби почувся тривожний, тихий знайомий Юркові голос: «Та це ж мій, Юрко!» До нього почала пробиватись його мати.

– Це мій!..

– Спасибі за те, що Ваш синок попередив нас про те, що близько ворог! Інакше ми могли зазнати більших втрат. Адже вони замінували міст і нам загрожувала небезпека.

Він поставив Юрка на землю вийняв з кишені червону п'ятикутну зірочку і прикріпив її на старенькому поношеному капелюсі. Потім взяв і підніс до свого коня і по-

садив у сідло. Тепер Юрко поглядав з сідла навкруги і ніяк не міг зрозуміти, чому така шана йому, чому так говорив той добрий боєць, чому його посадили в сідло і, накінець, де поділася знову його мати в юрбі, яка вже почала повільно посуватись до села.

Коня, на якому сидів Юрко, вів командир. Юрко зрозумів це з коротких розмов, які вів командир з іншими бійцями. Так і дійшли вони до села. Юрко аж не міг спокійно сидіти в сідлі з радощів і гордості. Він шукав очима Павлика і Яська. Але тих ніде не було. «Певно, – думав Юрко, – вони поховалися, щоб потім, коли він буде розповідати про все це, могли казати, що не бачили його.

...Ввечері Юрко, сидячи між хлопцями, запально й охоче розповідав може в десяте ту саму історію, голосно, ніби справді, викрикуючи: «...а я, як побачив, та як закричав щосили: Німці-і-і!...»

У вечірньому небі вже зайнялися перші зорі, та все ж було добре видно, як над будинком школи розвівається червоний прапор.

МИКОЛА

1

Сутінки спускалися, затулюючи сизиною спочатку низи, а потім і верхи. У хатах один за одним запалюються вогники, освітлюючи невеличкі вікна. Гори нависли над селом, немовби хотіли затулити його від всіх незгод, які могли б звідкись насунутись на нього. Хати мовчазні і похилені, туляться до горбів і лісів, немов шукають у них рятунку. Не чути звичайного для села шуму-гамору. Люди, переважно жінки, діти і старики, мовчки переходять вулицю і закриваються в курних хатках.

Село, розтягнене вздовж неширокої долини, перетятої річкою. Край села височіє столітній дуб.

Ніхто не пам'ятає, коли його тут посаджено.

Старі люди розповідають, що колись ще Марія Тереза, яка перша послала в ці гори свої війська, звеліла посадити його на могилі воїнів, які померли тут від холери. І він стоїть і до сьогодні ще тут.

Височіє собі цей дуб, день-у-день, зустрічаючи людей, ранок, сонце, весну, літо...

Біля нього зупинилась машина. З машини вийшла по-стать, яка наче хотіла привітатись із своїм другом дитин-

ства. Постать стоїть, опершись на милицю, і дивиться услід машині, аж поки та не зникає з очей. Військова шинель, туго підперезана шкіряним паском, огортає невисоку постать. Постоявши ще якусь мить, постать рушає до села. Смугляве обличчя, покрите густою щетиною, підняте догори. Розумні, великі голубі очі вдивляються у знайомі місця. Крізь сутінки вони помічають пусті чорні місця, де колись стояли селянські вбогі, але причепурені хатки.

– І тут пройшов смерч війни, – думає він з гіркотою. Очі сумно спускаються на дерев'яний протез, що тепер йому служить за ногу.

«Як зустріне мене мати? Що вона мені скаже, побачивши без ноги? А Марійка? Чи вона схоче тепер подивитись на мене, каліку?..» і не помітив, як підійшов до хати, що стояла трохи оддалік інших. Як радісно забилося серце, коли рука відхилила дощану хвіртку. Підійшов до дверей, постояв, не наважуючись постукати. Нарешті таки наважився і постукав. Йому не відповів ніхто. І він зайшов до хати, обережно пересунувши дерев'яну ногу, щоб не зачепити високого порога. Мати була схилена над якоюсь роботою. В руках у неї були штанці одинадцятирічного Павлика.

По тому, як мати сидить, зосередившись над шиттям, приколисана важкими думками, він зрозумів, що вона не почула його стуку, не почула навіть, як він зайшов. Він відкашлявся, і вона здригнулася. По її очах, що не моргаючи дивились на нього, він зрозумів, що кілька хвилин тому вона була думкою разом з ним. Очевидно, вона думала, що це сон.

– Добрий вечір, мамо! – промовив він, щоб дати їй зрозуміти, що то не сон, а справді він, хоч і каліка, повернувся до неї.

Вона встає поволі, підходить до нього, не відриваючи своїх очей від нього. Підійшла, спочатку руками помацала, чи то справді він, торкнулася рукою і щоки, тільки потім, безсило опустивши голову на його груди, обвила тремтячими руками шию сина.

По шинелі покотились сльози. Якийсь час у хаті було тихо. Чути було, як вітер шарпнув хвіртку, яку він, мабуть, з хвилювання, забув причинити щільно. Та він не прислухався до цього. Відклавши милицю, цілував і гладив дочасно посивіле її волосся.

– Мамо, заспокійтесь! – благає її.

Вона тільки підвела заплакане обличчя, глянула на нього і, ще більш притиснувши голову до його грудей, крізь сльози вимовила:

– Синку, Миколо, ти повернувся... милий! Як я тебе ждала-визирала! Думала вже не повернешся. Ще й сон мені такий поганий приснився. А тепер, коли тебе побачила в хаті...

Вона допомогла йому скинути шинель і посадила біля столу, вдивляючись при світлі лампи в його обвітрене обличчя. Побігла чогось до дверей і зрушила милицю, що була приперта до одвірка. Спинилась на якусь мить. Потім повільно нагнулася і підняла милицю, потримавши її якийсь час в руці. Поставила її в куток і повернула голову до сина. В очах засвітилися сльози, а на губах з'явилась болісна усмішка. Але Микола цього не помітив. Він протирав хустинкою орден і три медалі, що

поблискували під мутним сяйвом лампи. Побачивши сина за цією роботою, вона забула про милицю, і тепер усмішка її стала лагідною, ласкавою, як її слово.

Відчувши на собі теплий погляд матері, Микола чогось засоромився і почервонів. Мати вийшла. Микола підвівся і підійшов до ліжка, де спав братик.

Як він його любив! Ще коли той був маленьким, Микола майстрував йому різні іграшки. Від самого народження він був йому за няньку. Мати ранком ішла в поле, залишала на нього маленького і верескливого русявого хлопчика. Як він тоді часто сердився на нього. Ніде і відійти не можна було. Все біля нього сиди. А як радів Микола тоді, коли Павлик поступив у школу.

І Павлик виявився здібним учнем. Він з охотою ішов до школи, вивчав уроки і мовчки зносив всі знущання вчителя та багачьких синків. Та от прийшла війна, школи закрилися. Скоро і Микола пішов, залишивши їх.

– Як жаль, що в нас немає батька! – говорив він собі, часто згадуючи його. – Я його знав, а от Павликові не довелося навіть побачити його.

Коли на світ з'явився Павлик, батько відправився на заробітки на Чорну Тису. Так і не повернувся він більше додому.

Як він тоді горював і плакав разом з матір'ю. Та якось вижили. Він працював у багачів, ходив з їхньою худобою і як тільки міг допомагав матері. А вона, бідна, ходила до багача Попенка працювати поденно, щоб заробити на шматок хліба. І так вони жили, аж поки війна не насунулась...

Мати внесла в'язку дров, розклала вогонь і, побачивши Миколу біля Павлика, підійшла теж.

– Виріс як! – сказав Микола.

– Виріс... – погодилась і вона. – Відтоді, як ти пішов, він і на хвилину не залишав мене самою. Навіть діти і ті не могли відірвати його від мене. Слухняний він, працюючий.

Микола погладив русяву голівку брата, піднявся і прошкутильгав до столу. Скоро мати вийняла з печі горщик з вареною картоплею і поставила його на столі. Вона знала, що Микола змалку любив їсти картоплю гарячу. І він чистив її, сував у дерев'яну сільницю. А мати сиділа напроти нього і дивилася на сина зажуреними очима.

– Бідно живемо, – почала вона. Як фронт пройшов, у селі знову з'явився Попенко. І люди знову потяглися до нього працювати. Пішла була і я, а він проклятий, ще менше платить, ніж до війни. Та люди голодують і повинні працювати. Недавно ось повернувся Олекса Пиріг теж без ноги. Зібрав він кількох бідняків і вийшов ділити Попенкове поле. Розділили. А на ранок знайшли Олексу з розваленою головою в рову. Люди побоялись вийти на Попенкове поле, тому він і надалі залишився господарем. Люди бояться слово сказати. Мовчки терплять. А тут ще й бандити почали з'являтися. Важко в нас тепер.

– А ще хтось повернувся з війни? – запитав Микола.

– Кажуть, повернувся і Михайло Заяць, але я його не бачила.

– Марійка вдома? Не одружилася ще?

– Котра?

– Та Петруньова.

– А хто його знає, синку, де вона.

– А що? – запитав, покинувши їсти Микола.

– Забрали її. Скоро, як ти пішов, забрали її до Німеччини. Десятьох тоді вивезли з села. І не має від них жодної звістки.

Микола задумався. Стигне картопля на столі, та він уже і не дивиться на неї. Кудись далеко літають його думки. Мати приготувала йому ліжко.

Він мовчки піднявся і, невміло ще пересуваючи дерев'яну ногу, пішов до кімнати. І знову сльози з'явилися на її очах, коли вона побачила, як син важко ходить.

Микола дістав з кишені невеличкий пістолет, поклав його під подушку – давня фронтова звичка. Погасив лампу і ліг у ліжко.

Тихо постукувала стара груша голими ще вітами об шибку вікна. За стіною шумів вітер і доносив гул недалекого лісу.

2

Не може Микола заснути. Повертається з боку на бік, відчуває втому у всьому тілі, а заснути не може. Думки лізуть у голову і відганяють сон. Чув, як у другій кімнаті мати приготувлялась, щоб лягти спати. Потім відхилилися двері і вона зайшла до нього в кімнату, ступаючи босими ногами по холодній земляній долівці.

«Перевіряє, чи сплю», – здогадався він і пригадав давню звичку матері. Заплющив очі і прикинувся, що спить, все стежачи за нею крізь напіввідкриті повіки. Вона підійшла до нього, довго стояла над ним, потім ще раз поцілувала і так же тихо вийшла. Чув, як лягла спати. Чув її зітхання. А

потім здригнувся – мати плакала. Плакала придушеним риданням. Він уявляв собі її сухі кістляві плечі, що тепер здригалися від плачу, уявляв її обличчя, покрайне зморшками біля очей, дочасно посивіле волосся.

Серце стиснулося з жалю. І він зрозумів усе. Він ніколи не чекав, щоб вона так його зустріла. Думав, що вона, побачивши його калікою, буде плакати і голосити, впаде в розпач... А вона цього не зробила. Вона йому жодним словом не вимовилася про те, що він тепер каліка, без ноги, що не зможе вже працювати так, як працював до війни.

Вона не хотіла показати йому свій жаль і тривогу за майбутність їхнього життя.

Вона стримувалась цілий час. І тепер, переконавшись, що він спить, що ніхто її не буде чути й бачити, вона дала волю своєму серцю, що виливало сльозами свій біль і жаль..

І так буде щовечора, щоночі, думає він. Вона не скоро звикне до його протезу і буде щоночі виливати в сльозах свої переживання. Він буде бачити, як вона ранком встане з заплаканими очима, залишить йому їсти, а сама поплентається на чуже поле, щоб заробити хліба. А він не зможе піти, як у молодості ходив і допомагав їй. Він побачить, що Павлик буде допомагати матері, а не він, він буде тільки їсти, зароблений їхніми руками хліб.

Чи зможе він так жити? Ні, і ще раз ні! Він не хоче так жити. Він не хоче бачити, як мати сохне, працюючи на чужому полі, щоб заробити йому шматок хліба.

Він над цим ні разу не задумувався, коли лежав у госпіталі. Може, і подумав би, так друзі розважали його. А тепер, коли він побачив це все, коли почув плач матері, він

не хоче так жити. Та куди піти тепер? Мати не дозволить піти ніде від неї. Вона скоріше сама помре, ніж відпустить його тинятись по світу.

– Кінець, – думає він. – Так жити далі неможливо. І рука простягається під подушку. Холодна сталь торкається його руки. Він стискає в руці пістолет і прикладає його до скроні. Дотик холодної сталі до гарячого чола заставив його зупинитись.

– Ні! Я це ще встигну хоч коли зробити, – шепоче він і закриває очі. Перед очима співають гори, смереки, товариші...

Коли жандарми почали полювати на сільських хлопців і дівчат, щоб вивезти їх до Німеччини, він пішов у ліс. Та жандарми, що, немов вовчі зграї, з'являлись у лісі, не лишали і там у спокої його і його товаришів. Їх було вісім. Вісім селянських хлопців, що без зброї і без запасів їжі, ховалися в лісі від жандармів. Фронт наближався. Та жандарми ще більш оскаженіли. Тижнями блукали по лісі і виловлювали втікачів і схованців. І тоді Микола з товаришами вирішив перейти лінію фронту. «Як воювати, то воювати, – казали вони. – Тільки не поряд з хортистами та гітлерівцями, а зі своїми, руськими людьми». І вони рушили назустріч радянським військам, що вже билися в горах.

Дійшовши до лінії фронту, вони побачили, що не так вже легко перейти її. Німецькі війська понакопували траншей. Але і повернутися вони не могли. Кілька днів вони сиділи там, вичікуючи слушного моменту. Вночі, коли кругом стояла тиша, пішли вперед.

Вони опинились серед радянських бійців. Микола думав, що разом з фронтом буде іти через рідне село, та їх направили в інший бік. Спочатку його направили до снайперів, а потім перевели до розвідників. Там він був аж до кінця свого воювання.

Багато разів він ходив у розвідку на ворожу сторону і завжди повертався звідти з важливими вістями або «язиком». За те й нагородили його трьома медалями. А орден йому дали після останнього бою, де він ціною свого здоров'я врятував бійців від загибелі, що їх чекала на мінному полі, яке не було виявлене.

Він ішов попереду інших і йшов певно, так, як знав, що перед ними вільна дорога. Ступав впевненими кроками по землі і коли спіткнувся об провід однієї міни, не зрозумів, у чому справа, подумав, що якийсь закинутий пустий дріт. «А, може, то міна?» – зненацька промайнуло в думці, треба повідомити товаришів. Та як повідомити? Миколі не можна було і хвилини прогавити. Бійці, що йшли позаду, могли наткнутись на міни. І Микола тоді потяг щосили дріт рукою. Хоч так, думав він, – вони почують вибух і зупиняться. Пролунав страшний вибух і він втратив пам'ять.

Опам'ятався аж у тиловому госпіталі і тоді вже побачив, що в нього немає однієї ноги. Спочатку загорював, та потім здружився з іншими раненими. Майже півроку пролежав він у тому госпіталі, а звідти вирушив додому.

Старшого сержанта, на грудях якого саяв орден і три медалі, охоче підвозили шофери. Так і додому добрався.

Микола почув, що мати вже не плаче. Але і не спить. Зітхає раз у раз. Та от уже і вона затихла. Спить, мабуть, – думає він і собі готується заснути. І ось-ось заснув би, та зразу схопився і сів прислухаючись. – Так, дзвонить! Величезний дзвін, бовкання якого чути і в навколишніх селах, тепер гуде, розсипаючи тривогу у нічній тиші. Вночі його бовкання здається ще лякливішим, наводить страх і тривогу на людей. Вночі він дзвонив тільки тоді, коли на селі займалася якась пожежа, чи щось інше, що було небезпечним для людського спокою. Він повідомляв людей про тривогу, кликав на допомогу. Може, й тепер щось горить, – подумав Микола, одягаючись. Сунув пістолет у кишеню і пішов до дверей.

Побачив, що мати теж піднялась і, запаливши лампу, закутувала вікна темними ряднами. Микола не розумів, чого вона це робить.

– Хто дзвонить. Чого? – спитав у матері.

– Бандити, сину, з'явилися, – відповіла вона, затулюючи щільніше вікна.

– Які це бандити? Хто вони?

– А хто їх знає, сину. Вони часто з'являються в нас. Одягнені у форми радянських бійців і офіцерів, вони приїжджають машинами, грабують людей і втікають. Он того тижня в сусіди забрали свиню, а в другого теля та вівці.

– А ви чого їм даєте?

– Та хто буде супротивитися? У них зброя. Автомати, пістолети, рушніці... А хто опирається, так вони зразу й застрілюють. Он, Андрій Люшня попробував не давати і відбиватись, так вони його бідолашного...

– Невже.

– Так, так. Побудеш тут якийсь час, то й побачиш. А хоч цього вечора коби все обійшлося добре. І вона боязко оглянулася на зачинені вікна. Микола більше не хотів слухати. Він пішов до дверей. Мати кинулася за ним, та не встигла.

Він вийшов на вулицю. Замість тиші і спокою, що панувала кілька хвилин тому, тепер тривожний гамір піднімався в усіх кутках села. На вулицю почали виходити люди. Кожний ніс із собою косу або вила, чи сокиру. Недалеко від Миколи вони зішлися в гурт і почали розмову. Микола попрямував до них. Підійшовши ближче, став прислухатись.

– А доки ми будемо їм терпіти, – питав один з них, і Микола впізнав голос вуйка Юрія. – Мовчали дотепер, думали нарозумляться і перестануть тривожити людей ночами та грабувати серед білого дня. А то – ні. І терпцеві є кінець. Вони нас обнесуть до голої шкіри. Не будемо вже більш мовчати!

– А це хто? – запитав, заглянувши в обличчя незнайомому. – А-а, Микола! – почулося скоро. – Здоров, хлопче! Ти що не показуєшся?

– Тільки сьогодні приїхав, – озвався той, подаючи руку. – Не було часу ще вийти.

Юра, побачивши милицю, зразу похмурнів, помахав головою і співчутливо запитав:

– Такий, значить, повернувся?

– Такий! – відповів він тихо.

Люди обступили їх зі всіх боків, здоровкалися з Миколою.

– А тут, бач, бандити знадилися ходити, – продовжував Юра. З'являться ніччю, награбують і підуть. А ми терпимо і мовчимо. Та вже вирішили не терпіти більш. Досить того, що було.

– А хто їх водить сюди?

– Хто? – озвалося зразу кілька голосів.

– Фері Попенків, ось хто.

– Фері? Микола знав, що Фері був хортистським офіцером.

– Коли фронт пройшов, він назбирав таких, як і сам, а тепер грабують людей. Ану тихо! Йдуть вже!

Тишу ночі ще краєв тривожний гул дзвона, крізь який чути було гул машини, що наближалася все ближче і ближче. Люди завмерли на місці. Кожний був напоготові.

Машина наблизилась до них з погашеними фарами. Спинилась недалеко, освітила вулицю, а разом і весь гурт людей. Промчала біля них, і спинилась недалеко попереду. Весь гурт припинив рух. Микола рушив до машини. За ним пішли й інші. З машини висунулось кілька людей, які розбіглися по підвір'ях. Микола пішов одному назустріч. Став йому на дорозі. Той підійшов ближче і хотів відсторонити Миколу рукою, в якій тримав наган, та придивившись, впізнав Миколу.

У них двох ще з дитинства були рахунки. Не раз скривджений багацьким синком, Микола вичікував слушного моменту, щоб помститися за все тому. Та так і не знайшов такого моменту, бо той пішов у офіцерську школу і став ще більш недоступним для Миколи. Микола довго жалів пізніше, що не розплатився з ним. А от тепер він зустрів його тут.

– Стій! – сказав твердо Микола. – Не смій грабувати чесних людей! Досить твій батько живе з їхньої праці, а ти не смій! Чуєш?!

Той постояв якусь мить, відступивши крок назад, підніс наган. Люди, що стояли позаду Миколи, зі страхом позадкували.

Ще мить і з нагану в Миколу вилетить куля. Вона покладе його тут і він ніколи більш не підніметься.

Один рух милицею і наган Фері, опинився в канаві. Той з несподіванки позадкував. В Миколиній руці блиснув маленький пістолет, і куля його наздогнала Фері біля машини. Його друзі, побачивши командира мертвим, з криком кинулись до машини і почали її заводити. Та тут опам'ятались люди, які дотепер мовчки слідкували за Миколою. Вони кинулись до машини і пробили всі шини. Машина проїхала кількасот метрів і спинилась серед вулиці. Бандити розбіглися.

– Ой, сину, що тепер буде? – говорила мати Миколі, коли той, повернувшись, розповів їй все.

– А що буде? Розбійникові так і треба.

– Та не пропустить це так Попенко. Він буде тепер тебе підстерігати. Клопіт узяв ти собі на голову.

– Нічого, мамо, не тривожтесь! Я знайду і для нього відповідь, – сказав Микола, – і пішов спати. Та не міг він заснути до самого ранку.

3

Так минуло кілька тижнів. Попенко поховав сина, не обмовившись при цьому жодним словом проти Миколи, хоч знав, що то Микола його убив.

Весна прийшла швидко. Люди з нетерпінням поглядали на землі Попенка, немов чогось очікуючи. І Микола з друзями вирішив діяти. Микола обмислив усю ситуацію, яка виникла в цей післявоєнний рік.

Якось у неділю Микола зібрав всю бідноту села. Люди обступили Миколу і уважно слухали кожне його слово.

– Товариші! – звернувся він до них, – ви мене добре знаєте. Знаєте, як я виріс і як я живу тепер. Ви знаєте це, бо і ви, і ваші діти так росли і жили. Ви знаєте, як ми жили до війни. А тепер, після війни, наше життя змінилося? Ні. Ви далі працюєте на Попенковім полі, і надалі він вам платить, як сам хоче за вашу працю. А тоді за що ваші дочки і сини боролись? За що нас так багато повернулося додому каліками? Щоб знову піти працювати на Попенка? Ми не тому пішли на війну, що нам хотілося воювати. Ми пішли на війну, щоб навіки покінчити з таким життям, яким ми жили до війни. А виходить, що ми тільки повернулися з війни і знову тепер іди і працюй на Попенковім полі?

Ваших дочок погнали до Німеччини, а вони і досьогодні ще не повернулися. А хто скеровував жандармів до ваших хат? Хто вбив Олексу? Чия то була робота? Чи підняв був хтось з вас руку на цього хлопця, що хотів забрати в

Попенка землю і розділити між вами, бідними? Я певний, що ніхто з вас цього не зробив.

Хто приходив ночами в село грабувати вас, ваше кров'ю і потом зароблене, убоге майно? Чи не Попенків синок? А хто в нас тепер за старосту? Петро Клим. А хто з нас до війни не працював на його землях?

– Та ми його не вибрали, – почулося з-поміж чоловіків, що стояли збоку.

– А хто його тоді вибрав? – запитав Микола.

– Багатії! – почулося з гурту.

– Так ось бачите, як вас і тут обдурив Попенко, – промовив Микола, глянувши в ту сторону, де виднілася Попенкова хата. – Якщо ми будемо твердо настоювати на своєму, – продовжував він, – а саме, що нам потрібна земля, то ні Попенко, ні його люди, не витримають. І тоді перемога буде за нами, а значить і земля. Тільки треба твердо стояти нам усім на цьому і не піддаватися жодним підкупам попенків, бо вони і на це підуть, як побачать, що сила в наших руках, що наша правда.

– А цього вечора ви, вуйку Юро, і ви, Миколо, і ви, Федоре, і ви, Олексю, – називав Микола бідних селян, які знав, що не підуть проти нього, що підтримають його, – зайдіть до мене. Ми там дещо обговоримо і докладніше обговоримо, що нам треба робити. Також нехай прийдуть і всі добровольці, що вже повернулись.

На цьому він і закінчив свою бесіду, люди розійшлися хто куди, обговорюючи і обмірковуючи Миколіні слова. Одні визнавали правдивість за Миколініми словами, інші недовірили похитували головами, приказуючи, що Микола ще молодий, і його зламає Попенко, а інші просто

відмовчувались і не втручались в розмову, мовчки очікуючи розв'язання цього питання.

А ввечері хата Миколи переповнилась людьми. Микола почав говорити. Люди слухали, згідно махали головами і радили Миколі, як краще провести розподіл. Микола радів, бо бачив, що їх сили треба тільки спрямувати по правильному шляху, що їм треба пояснити всю правду їхнього життя і вони візьмуться тоді самі відстоювати свої права.

Розробивши план розподілу землі, вони домовились, що через кілька днів знову скличуть збори бідняків і тоді вирішать, коли розподілятимуть землю.

– Нам не треба запізнюватись, – закінчив він, – бо тут вже весна, скоро треба сіяти.

Він проводжав людей надвір і, повертаючись, побачив, як з-під вікна побіг хтось до городу. «Підслуховують, – догадався він. – Ну і нехай. Нехай знають, що тепер не з будь-ким мають до діла».

– Не закінчиться це добром, Миколо, – сказала мати, коли він увійшов. – Не так легко взяти Попенка у руки. Він буде оборонятись всіма силами, піде на всілякі підлоти, тільки щоб вам перешкодити.

– Не треба боятись, мамо. Вони тільки того і чекають, щоб їх боялись, бо тоді знають, що ніхто не посміє піти проти них. А так нехай бачать, що ми не ті, що були до війни. Війна багато кому відкрила очі. А щодо їхньої сили, то вона нічого проти тієї сили, яка народжується тепер в нас. А якщо вони спробують стріляти в нас, то це їм обійдеться дорого. Оце як я недавно був у місті, то заходив там до радянського штабу, що розташований в місті.

Їх залишено тут, щоб охороняти спокій людей від тих, що ще залишились, причаївшись поміж нас. І я там розповів про все. Мене запевняли, коли буде потрібна допомога – вони допоможуть.

– Добре, сину, добре, тільки остерігайся, щоб вони ще чого-небудь не зробили з тобою.

Через кілька днів скликались збори бідняків і добровольців. Микола разом з товаришами, з якими розробляв план розподілу землі, тепер пояснив його всім. Люди були ним задоволені. Тоді було вирішено, щоб на другий день знову зійтися, а потім уже відправитися на Попенкове поле, щоб розділити його.

Микола повертався додому у піднесеному настрої. Він бачив, що люди йдуть за ним, довіряють йому.

Він з кожним днем усе менше і менше думав над тим, що він тепер без ноги. Він уже звик так ходити і тепер користувався тільки палкою, або зовсім нічим. Він радів, що справи так добре розвиваються. Ось завтра вони розділять землю, а через кілька днів люди вийдуть веснувати. Тільки тепер уже не на Попенкове поле, а на своє, яке ніхто не має права забрати від них, бо вони на тій землі вирости, працювали і повністю заслужили її.

Не доходячи додому, побачив, як якась тінь просунулась біля нього. Микола не надавав цьому значення: мало хто ходить ночами! Але коли Микола увійшов на подвір'я, то побачив знову якусь тінь, яка тепер сховалась вже за рогом їхньої хати.

– Висліджують, значить, – подумав він, спинившись. Хотів було піти слідом за тінню, але передумав і тільки махнув рукою і попрямував до хати.

Павлик уже спав, а мати сиділа біля печі, чекаючи, видно, на нього. Вона подала вечерю і сама сіла поруч з сином. Микола глянув на неї і прочитав у її очах якусь тривогу.

– Що трапилось, мамо? Чим ви тривожитесь? – запитав, не відводячи від неї очей

«Сказати йому, чи ні? – питала вона себе. – Не любить він таких розмов, буде сердитись. Але і мовчати не можна. Йому ж загрожують смертю».

Микола бачив, що вона над чимось вагається.

– Скажіть, мамо!

– Боюсь я за тебе, сину! – вимовила тихо. – Не закінчиться це без горя.

– А ви кажіть прямо, не обходіть! – сказав він, відчувши тремтіння в її голосі.

– Та оце недавно прийшла до нас Варвара – служниця Попенкова.

– І що? – запитав нетерпляче Микола.

– Її прислав Попенко, щоб та передала мені, мовляв, якщо мені ти дорогий, то щоб я уловила тебе заспокоїтись.

– Так і сказала?

– Так.

– А ви що їй відповіли?

– А що могла я їй відповісти? Сказала, що ти вже не малий і сам знаєш, що робиш.

– Як добре, мамо, що ви так їй відповіли...

– Але, Миколо, це важлива справа. Він може тебе вбити.

– Не так легко вбити. Ви ж самі чули, що він загрожував мені смертю.

Бачив, як на обличчя матері лягав сум.

– Не бійтеся, мамо, я буду обережно ходити! – заспокоював він її.

– Бережись, синку! – сказала вона йому на кінець і пішла приготувати ліжко.

– Боїться, – думав Микола, схиливши голову на стіл. – Боїться і погрожує смертю. Він бачить, що тепер не зберегти вже йому «свою» земельку, що бувші його наймити відкрили очі і заслонили їх погрозами та страхом йому не вдасться. Це добре, що він боїться. Він бачить свій кінець, свою загибель, тому і намагається залякати мене смертю. А чи я раз дивився смерті у вічі?.. Ти погрожуй, а ми будемо свою справу кінчати, – вирішив він, відправляючись спати.

І тільки збирався заснути, як почув, що у двері стукають. «За мною» – догадався наперед він. Встав і запалив лампу. Микола одягнувся нашвидку і сунув пістолет у кишеню. У двері знов постукали. Чув, як мати піднялася з ліжка. Відкрила двері до його кімнати і глянула на нього. У її очах він побачив страх.

– Відкрийте, мамо! – сказав коротко.

– Казала я, сину, що ти тільки горе накличеш на свою голову. Бачиш, що я правду мала? Не треба було їх чіпати.

Пішла тихою ходою і відкрила. До хати ввалило чотири озброєних постаті. Микола зрозумів, що тут щось не так.

Першим заговорив Панько Брунька. Позад нього стояли Йосип Грушка, Андрій Терпкий і Марко Дятел.

Панько виступив насередину, почав читати. Миколу це розсмішило. Він добре знав, що Панько ніколи і в

руках не тримав книжки, не те щоб умів читати. А той, не бачачи Миколиної усмішки, «читав» далі.

– «За рішенням червоного комітету, якому після війни доручено керувати селом, потрібно негайно арештувати громадянина Поповича Миколу і доставити до сільського комітету для допиту».

– А за що? – запитав Микола.

– Тут не написано, – дипломатично відповів Панько. Ми повинні тільки виконувати накази комітету.

– Добре вивчив їх Попенко, – подумав Микола. – Але нічого!

Мати, яка стояла біля дверей і почула слово «арештувати», заломила руки і почала голосити.

– Та куди ви його берете? – питала крізь сльози. – Хіба ви не бачите, що він каліка, хворий, що ви з ним хочете робити?

– «Каліка» – передражнив Панько. – А як підкопувати і підривати авторитет червоного комітету, то не каліка. Бачили таких калік!

– Змилуйтеся, люди добрі, що ви з ним будете робити? Та хіба він один все це зробив? Хіба він сам...

– Мамо! – перебив її Микола. – Що ви говорите, мамо, опам'ятайтеся!

Та вона і слухати його не хотіла. Припала головою до одвірка і ще сильніш заридала. Потім підбігла до Панька зі сльозами на очах, почала того просити:

– Не беріть ви його нікуди! Бачите – слабкий він, немічний, помре там у ваших руках. Скажіть там, що ви його не знайшли вдома. Лишіть його, не беріть нікуди! Я вас прошу, я вас благаю, я вас...

Та Микола вже не міг слухати її слів.

– Мамо! Та ви бо опам'ятайтеся, що ви говорите? Кого ви просите? Кого благаєте? До кого припадаєте? Ви просите тих, що продають себе за гроші? Хіба ви не бачите, що вони лопають від жирів, якими їх годує Попенко, а діти вдов пухнуть з голоду? Ви не бачите, що вони запродалися йому за дешеву ціну?

– Ну, ну! – погрозив Панько. – Ти поменше базікай, а то щоки викрутимо!

Микола глянув на нього так, що той не витримав того колючого погляду і відвернув очі.

– Ходім! – сказав Микола до них таким голосом, що ніби не вони, а він вів їх арештованими.

Вони вийшли, навіть не глянувши на матір. Вона плакала довго, а потім повільним кроком підійшла до Павлика. Павлик теж плакав. Вона гладила руську голівку, заспокоюючи його.

– Микола... – крізь сльози вимовив Павлик – Куди його повели? Що з ним будуть там робити?

– Не плач! Микола повернеться! – вговорювала вона Павлика.

– Павлику! – озвалася вона згодом, – ти сходиш тепер кудись?

Павлик покивав головою на знак згоди.

– Тоді ти одягайся та йди до сільської хати, куди повели Миколу. Підійди до вікна, але так, щоб тебе ніхто не помітив. Якщо Микола буде там, то ти тоді побіжи до вуйка Юри і розкажи йому про все, що ти чув і бачив цього вечора. А як не буде його всередині, то ти піди тоді за ту стіну, що виходить на городи. Там є невеличке віконечко.

Постукай у нього і тихо поклич Миколу. Він розкаже тобі, що ти маєш робити. Пам'ятай, що тебе ніхто не повинен бачити. Не будеш боятися?

– Ні!

– Ну, то збирайся!

І вона допомогла йому одягнутися. Коли він уже був готовий вирушати, побачив, що мати теж одягається.

– А ви куди? – запитав Павлик.

– До вуйка Юри. Я там буду тебе чекати і ти приходи туди! Добре?

– Добре! – відповів і хутко вийшов на вулицю. Ніч здалася йому дуже темною.

– Як страшно! – прошепотів він. Боязливо подивився на тин, чи не вилазить звідти якийсь високий білий чоловік, що хоче потягнути його за собою у темряву. Але всюди було тихо і це його трохи заспокоїло. Він рушив до сільської хати, пробираючись потихеньку і все оглядаючись, чи за ним хтось не слідить.

Василина теж пішла. Тільки не до Юри. Вона пішла до міста, адже Микола говорив ще звечора, що треба тільки повідомити там радянських бійців, вони надішлуть допомогу. І от вона піде тепер до них, розкаже їм, як тут його арештували. Ті напевно пришлуть в село допомогу.

– Вони врятують мого сина! – заспокоювала сама себе.

4

Микола стояв посередині невеличкої кімнати, його ніскільки не здивувала присутність Попенка, хоч той не був у комітеті. Микола розумів, що все відбувалось за його вказівками.

Петро Клим, староста, писав протокол. А потім почав читати хриплим голосом від того самогону, що випив у Попенка. Всі насторожено слухали те, що той читав.

– Громадянина Поповича Миколу, – читав той, – заарештовано з таких причин:

а. При ньому була знайдена зброя, яку він не хотів віддати, і ми повинні були забрати силою від нього;

б. Вищезгаданий громадянин підбурює селян проти червоного комітету. Коли його запитали чому він це робить, він відповів: «Ви, – сказав він, – є запроданці. Ви запродались кровопивцеві і народному гнобителеві Попенкові, (цими словами він назвав чесного селянина, який завжди обстоював селянську бідноту – Попенка), за смердючий самогон і за стільки грошей, щоб вам вистачило купити собі мотузку і повіситися. Ви не обстоюєте права на людське життя бідних селян, а самі наживаєтесь на їх плечах, багатієте за їх працю».

Усі ці його слова – брехня, бо немає жодних скарг на селянина Попенка і нами всі тут задоволені.

Суд вирішить, що зробити з вищезгаданим.

При заключенні цього протоколу були присутні такі люди: чесний селянин Попенко Соломон, староста Петро

Клим, член комітету Василь Горох, другий член комітету Філіп Прунь та чотири гардисти: Панько Брунька, Йосип Грушка, Андрій Терпкий і Марко Дятел. Всі були згідні з рішенням суду.

– А тепер відведіть заарештованого до підвалу, поки суд вирішить, як покарати.

Микола доторкнувся рукою до болючої рани на голові, що кровоточила, і пішов слідом за Дятлом. Відчував, що дуже обезсилів і ледве пересував дерев'яну ногу. Навіть палку вдома забув і тепер волочив протез за собою. Надворі було темно. Підійшли до підвалу. Дятел вийняв з кишені в'язку ключів і почав відкривати великий замок. Та замок не піддавався – видно заіржавів. Дятел відклав рушницю під стіну і почав обома руками крутити ключ у замку.

Микола якось мить стояв непорушно, затаївши подих. Раптом схопив рушницю і, замахнувшись прикладом, опустив її на голову Дятла. Почувся тільки хруст черепа і той повалився під двері.

Микола, не роздумуючи довго, повернувся і кинув рушницю у чийсь город, а сам рушив навпростець до міста.

Йти було важко, а ще до того й голова кололася від болю. В грудях пекло, хотілося пити, та треба було поспішати, бо скоро почне світати і тоді ті підуть його слідом. Треба було поспішати, щоб вчасно привести допомогу з міста, бо ті почнуть його розшукувати, почнуть тривожити і допитувати його матір. Та що не крок, тим важче стає ступати. Рана тече, в грудях пересохло, спрага мучить. Він відчував, що вже зовсім знесилів.

Микола сів, щоб перев'язати рану і трохи відпочити. Світало. На сході почали запалюватись ранковою зорею

хмари, птиці пробудилися зі сну. Але довго не можна затримуватись, і Микола знову рушає. Прискорив крок і незабаром побачив крайні будинки міста.

– Місто! – зрадів він і знову відчув втому у всьому тілі.

Оглянувшись, побачив, що за ним ще хтось іде.

«Погоня, – промайнуло в голові. – Що робити? Як шкода, що закинув рушницю, тепер пригодилося б».

Сховався за кущ, щоб слідкувати за тим, що наближався. Коли той наблизився, Микола побачив, що то була жінка.

«Неначе мати, – подумав він. – А, може, справді то вона? Але чого їй іти до міста? Та ще й сьогодні, коли знає, що мене арештовано?» Вирішив чекати, поки жінка наблизиться. Так і є – мати, впізнав він і тільки тепер пригадав, що вчора їй говорив про радянських бійців, що знаходяться в місті. Значить, вона вирішила позвати їх, щоб зволіли мене.

Мати вже була близько, коли почула:

– Мамо!

Не повірила вухам і не повернула голови.

– Мамо! – почула вона знову, і Микола підійшов до неї.

– Що, не чекала мене тут зустріти?..

І знов сльози покотились з її очей. Гладила його плечі, обличчя, плакала з радості, що він живий, перев'язала рану. Він розповів їй про все.

Незабаром вона попрямувала назад до села, часто дивлячись вслід синові, що танув серед ранкового туману, який піднімався над землею.

Петро Клим, побачивши що Дятел не повертається, післав Панька по нього. Та, замість Дятла, повернувся Панько, що божевільно грюкав кулаками у раму вікна, кличучи надвір. А коли всі вибігли, побачили мертвого Дятла з розломленим черепом, без рушниці.

В якусь мить всі розбіглися. Почали нишпорити по подвір'ю, по городу, сподіваючись спіймати Миколу. Та Миколи ніде не було, і вони натрапили в бур'янах на Павлика, що спав, зіщулившись під тином. Чекаючи поки виведуть Миколу в підвал, Павлик так і заснув у високих бур'янах. Його розбудили і блілого з перестрашу повели до будинку. Почали допитувати про брата. Та Павлик нічогісінько їм не сказав, бо в дійсності сам нічого не знав про долю брата. Люті звірі почали мучити малого, щоб той признався, куди втік Микола.

Кілька з них кинулись до Миколи додому, але і звідти повернулися з порожніми руками і доповіли Попенкові: хата замкнена на ключ і нікого вдома немає.

Божевільний Попенко наказав підпалити хату, буцімто Микола з матір'ю ховається на горищі і вони не можуть їх звідтам зняти, так як у тих є зброя і завзято обороняються.

І Панько пішов виконувати наказ. Попенко не знаходив собі місця і знову почав допитувати Павлика.

А Павлик стояв у кутку і весь тремтів, поглядаючи переляканими очима на озброєних гардистів, що безцільно

гасали по кімнаті. Попенко знов почав приставати з одним і тим же питанням: де брат? Павлик відповідав одне і те ж: – не знаю! І це ще більше вивело Попенка з себе. Він схопив Павлика за шию і почав душити. Павлик, неспроможний вже говорити, тільки махав головою: – не знаю, мовляв.

– А-а, не скажеш? – лютував той і ще більш стиснув хлопця за шию. Та побачивши, що той уже задихається, кинув його на кам'яну підлогу. Глухо стукнула русява голівка об тверду підлогу і з рота потік тоненький струмочок крові. Хтось вилив на нього кухоль холодної води, намагаючись привести до пам'яті. Та удар був занадто сильний – і Павлик не міг відкрити очей.

Йому здавалося, що він кудись летить, летить і падає у якусь безодню... Ось під ним видніється земля – і він зараз упаде на неї. Але земля знов пішла вниз – і він продовжує падати. І хоче він впасти вже, та все ніяк не може... все падає та падає... І тоді доходить до нього, як десь у горі лунає страшний вибух, і відчуває, як у його грудях спочатку зробилось якось порожньо, потім гаряче і мокро... На якусь мить йому здалося, що він бачить високі гори, куди любив ходити не раз, плаї, засіяні сонячним промінням, зелені ліси, полонини... Та скоро це замінилось чорними і червоними плямами, які безперестанку кружляють перед його очима і ніби відводять його кудись далеко-далеко...

Попенко глянув, скривившись, на Павлика і сунув до кишені невеличкого пістолета, який звечора ще лежав у Миколи під подушкою.

У повітрі почулося бовкання великого дзвона, що скликав людей гасити пожежу – горіла хата Поповичів.

– Хто дав наказ дзвонити? – спитав гнівно Попенко у першого, що попався на очі, гардиста.

– Н-не знаю! – відповів той, знизвавши плечима.

– Біжи туди і спини, щоб не дзвонили! – наказав коротко.

Ранок показувався ясний. Надворі вже було видно добре.

– Прогавили! Запізнилися! – лютував Попенко.

Вбіг захеканий Панько, обтираючи на ходу брудними руками спітніле м'ясисте обличчя.

– Йдуть!.. – тремтячим голосом промовив до присутніх і запитливо глянув на Попенка.

– Хто ? – кинулись ті до нього.

– Машини!..

Попенко кинувся до вікна.

Перед будинком спинилися дві машини, з яких зіскочили радянські бійці і обступили будинок зі всіх сторін. Усі закам'яніли і розгублено дивились па Попенка. І тільки він не розгубився.

– Скоро підперти двері! – почав він командувати. – Вибрати всю зброю, що тут знаходиться. Приготуватись стріляти! Ти, Паньку, стій біля дверей і стріляй в першого, хто посміє сюди всунути голову. А ви ставайте біля вікон і стріляйте у бійців.

Попенко злорадно посміхнувся, коли побачив, що один з бійців, зловившись за праве плече, зігнувся від болю. Почав стріляти навмання. Та скоро побачив, що тільки він сам обороняється. Його розібрав страшний гнів, що інші не допомагають йому.

– А ви чого стоїте? Стріляйте, а то я почну у вас!..

Та ті зібралися в один куток, зі страхом поглядаючи на двері.

Дзенькнуло розбите вікно – і в кімнату заглянуло дуло автомата... Друге... Третє... Стіл відсунуто і двері відкрито навстіж...

– Руки вгору! – чується коротка команда.

Обеззброєно всіх. До кімнати входить втомленим кроком Микола. Ще блідішими стали обличчя, ще дрібніш застудили зуби, затрусилися руки і ноги. Попенко стояв блідий, мов стіна. Він глянув на невеличкий труп, що лежав у кутку, прикритий брезентовим плащем і ще частіше забилося в нього серце. Микола мовчки іде до кутка. Попенко зі страху закриває очі.

Здається йому, що він так цілу вічність стоїть з закритими очима. А коли відкрив, то побачив, як Микола підняв тіло брата і поклав на стіл. Стояв і довго дивився на бліде обличчя і напівзакриті голубі, як у нього самого, очі.

Бійці теж віддали честь, дивлячись у обличчя невинної жертви. На якусь мить було забуто і про недавню війну, і про Попенка та його шайку.

У цю хвилину Попенко змірював віддаль до дверей. Три кроки. І він робить непомітно один крок. Потім ще один.

«Ще один, – думає він, – і я вибіжу надвір, кинуся до чийогось городу і поміж хатами втечу».

Глянув на Миколу і підняв ногу. Та голубі очі, які мить тому дивилися на мертвий труп єдиного любого брата з такою ніжністю і жалем, тепер піднялися на нього, і в них він не побачив більше ні тої ніжності, ні того жалю. У них Попенко прочитав вирок. Вирок за те, що він наробив за все своє життя, за що зараз прийдеться звітувати перед

селом, що, забувши вже про пожежу, тепер зібралося тут перед вікнами.

З'явилася і Василина. Слізьми обливаючи сина, вона на руках віднесла його тіло до хати Юри, бо своя згоріла.

Попенка і його спільників поставили під стіну перед селянами, які раніш тут зібрались на пожежу.

Микола звернувся до присутніх з кількома словами. Говорив про їх злиденне життя, яким жили до війни. Говорив і про те, як вони живуть і тепер. Говорив про майбутнє, яке вони самі повинні собі створити. А наприкінці говорив про справи тих, що стояли, низько опустивши голови.

Нарешті Микола запропонував людям вибрати з-поміж себе трьох суддів, які будуть судити вчинки Попенка й інших. Люди вибрали суддів: Миколу, Юру та одного із добровольців.

Судді закрилися, щоб винести вирок, а люди залишились чекати перший справжній вирок, який виносять ті, які ніколи досьогодні не виносили вироків, а тільки терпіли і переносили ті вироки, які виносили попенки. З нетерпінням чекали вони появи суддів, і коли ті з'явились, люди ще щільніше притиснулись один до одного, щоб не пропустити жодного слова.

Вирок читав Юра. Люди із задоволенням слухали ті слова, в яких говорилося, що Попенка і Панька Бруньку засуджено на смерть, а всіх інших арештовано.

Микола вирішив не чекати більше. Він тут-таки зібрав тих людей, з якими розробляв тоді план розподілу землі, і відправився на Попенкове поле розділити його. Потік людей ринув за ним, заповнюючи гамором і шумом польові простори.

Через два дні селяни прийшли відпровадити в останню дорогу Павлика...

Високу могилу висипав Микола братові. А мати і дівчата засадили її квітами.

6

Минуло два роки. Змінилося село за цей час. Виросли нові і просторі будинки школи, клубу. Почали і лікарню будувати. Минуло вже два роки, як Микола був обраний головою народної ради.

Настав час, коли стало можливим створити в селі колективне господарство. Але, почавши організаційну роботу, Микола зустрічався з новими труднощами. Він зрозумів, що тут хтось діє інший. Почав перебирати в думці всіх. Та не знаходив такого, хто б пішов проти цієї справи.

– Хто ж це підбурює людей? – питався в себе. Микола вирішив знайти і викрити джерело всіх тих бесід та слухів, які поширювались навколо заснування колективного господарства.

Почав приглядатися і прислухатися до всіх членів партії. Секретарем партійної організації був обраний Ілля Гайовий – добрий керівник і організатор.

І Микола вирішив порадитись з Іллею. Коли Микола висловив свої сумніви, то Ілля скоро його зрозумів.

– Ти думаєш, – почав він, – я не бачу, що тут хтось діє проти нас? Я теж хочу знайти того, хто поширює думку, що в нашому селі не можна створити колективне господарство, бо тут немає родючої землі. Нам треба уважно

слідкувати за кожним, щоб покласти кінець цим розмовам.

Перебираючи в думках всіх односельчан, вони дійшли і до Семена, який останнім часом скуповував багато землі. Він знаходив кожний вільний клаптик поля, невідомо звідки брав гроші і прилучав до своєї.

Найкращі землі за селом були Семенові тепер. Потім Семена було обрано головою кооперативу в селі. Микола був проти цього, зіставляючи деякі дані. Миколина думка виділила Семена.

Микола поділився цими думками з Іллею. Той вислухав його, подумав, а потім сказав:

– Так, Миколо, ти маєш рацію. Я вже здавна помічаю, що Семен не задоволений не тільки нами, бо ми хочемо заснувати тут колективне господарство, не задоволений навіть лінією партії, яка веде до кооперації всього сільського господарства. Це ми бачимо з того, що Семен, хоч і кандидат партії, та все вагається вступити до колективного господарства. Вигадує, нібито його дружина не зовсім погоджується входити. Нам потрібно пильніше слідкувати за ним, щоб все в'яснити.

І вони вирішили, що на перших же партійних зборах розглянуть поведінку Семена.

Але на зборах трапилось те, на що менше всього сподівався Микола. Тоді, коли Микола взяв слово, засуджуючи поведінку Семена, як той витяг з кишені заяву про вступ до колективного господарства, але не зі всією землею, а тільки з частиною.

Ілля пояснив, що з частиною землі не можна входити до колективного господарства, а тільки до товариства.

Висловивши свій жаль з цього приводу, Семен запропонував створити в селі спочатку яке-небудь товариство, бо, бачте, його жінка не погоджується віддати всю землю до колективу.

Микола вирішив навідатись до райкому партії. Там він розповів про все і просив розглянути справу на місці. Повертався додому і втішав себе думкою, що от скоро навідається секретар райкому і допоможе їм.

Біля села він зійшов з машини і пішов пішки. Хотів провідати могилу брата. Здалеку ще побачив, що біля могили хтось стоїть. – Жінка якась. Підійшов ближче. Став за спиною і хотів вклонитися:

– Добрий... та другого слова він не міг вимовити.

Здрігнувшись від раптом почутого за спиною голосу, жінка повернулася обличчям до Миколи і, побачивши його перед собою, зробила не менші ніж в нього очі. А він стояв з напіввідкритим ротом і дивився на неї так, неначе вперше бачив живу людину перед собою. І мав чого так дивитись. Перед ним стояла Марійка. Та, з якою пов'язані найкращі сні дитинства і юнацтва. Чотири роки вже, як війна закінчилася. За цей час повернулися всі, хто тільки був живий. А вона не поверталась. Всі вже її вважали за мертву. А вона стоїть перед ним і дивиться на нього своїми очима, в яких тільки пройдений шлях життя залишив сумні тіні.

– Марійко! – вимовив Микола з такою лагідністю в голосі, з якою говорив тільки кілька років тому, коли вона ще була біля нього.

Та підходить до нього, довго вдивляється в його обличчя, уважно вивчаючи кожну рисочку, що з'явилась після

їхнього розставання, потім припала до нього, схилила на плече голову і заплакала.,

Під літнім плащем на ній була військова гімнастюрка, така ж спідниця і легкі дівочі чобітки на ногах.

– Звідки ти, Марійко, тепер ідеш? – запитав, коли вона вже виплакалась. – Чого так довго не поверталася?

– Довго розповідати, – відповіла вона. – Розкажи ти спочатку, як ти тут живеш, та чому Павлик помер? А потім уже й я розповім.

Микола примостився ліпше і почав розповідати. Розповів їй про своє повернення, про розподіл землі, про смерть брата. Розповів і останні новини, які сталися з ним в селі.

Після цього наступила мовчанка.

– Ая, – почала вона свою розповідь, – аж ось коли повернулася. Як повезли нас тоді до Німеччини, то розділили по фермах працювати. Працювала і я на такій фермі, аж поки мене не визволили радянські бійці. На цій фермі мені жилося дуже погано. Власник був злою людиною. Одного разу проводили крізь те село радянських полонених. Вийшли і ми поглянути на них. Та потім господар кілька тижнів не давав нам хліба. Отак і жили ми тут, аж поки нас не визволили. Тоді хотіла була повернутися додому, але потім вирішила піти на фронт медсестрою, так як сестра тієї частини, яка нас визволила, загинула під час останнього бою. Хотіла з тобою десь зустрінутись. Ходила довго і розпитувала про тебе, та ніхто не знав тебе. І тоді перестала шукати. Та додому не хотіла повертатись. А після війни залишилась працювати при одній лікарні у Чехословаччині. Там думала і залишитися. Та цього

року захотілось поглянути на рідні місця. Згадала про матір, сестричок і вирішила повернутись. Мене довго не затримували. А тепер от уже й дома. Яке щастя, що ти живий, що я тебе зустріла!

Довго ще були сиділи та розмовляли, але дорогою промчала легкова машина, з якої виглянуло знайоме Миколі обличчя. Микола впізнав секретаря райкому. Встав і пішов поруч з Марійкою до села. Дорогою вже їй розповів про свій задум – створити в селі колективне господарство.

Марійка пішла додому, а він направився до народної ради.

Ввечері на зборах були розглянуті всі питання і тут-таки Семена було віддалено з партії.

На другий день Микола скликав загальні народні збори, на які з'явилося майже все село.

– Я хотів би бачити, – сказав він між іншим, – хто досьгодні забрав землю за собою. Хто може забрати від нас землю? Земля тут і залишиться. Тільки ця земля не буде ні моя, ні твоя, ні його, а вона буде нас усіх. Ми всі будемо працювати на ній. І як ми будемо працювати, так вона нам буде і родити.

Ми можемо мати величезні сади, можемо мати пасіки, в нас добра порода корів і ми можемо мати свої ферми. Але нам треба хотіти це мати. В нас є свій ліс, і ми можемо набудувати в нас найкращі корівники та стайні, і ми це будемо мати. Бо якщо тепер деяким з вас живеться добре, то іншим живеться ще погано. А тоді всі будуть жити добре. А хто не хоче жити добре? Кожний дістане за свою працю, належну йому оплату. І тоді всі будуть працювати для загального добра.

Слухали люди ці слова і обдумували кожне сказане ним слово. Так і розійшлися. Та не один господар повертався з боку на бік тієї ночі, перебираючи раз та ще раз всі ті питання, які його так цікавили і які Микола так просто пояснив.

І пішли потім дні, коли до Миколи приходили десятки селян, здавали заяви, розпитували, радили, передбачали...

Сонце кидає останні промені по полю, немов хоче їх посіяти тут же, щоб ранком вони знов розцвіли на них. Вітер грається листям дерев і шепотить щось задуманим вербам, що схилилися до дзеркала річки. На невисокому пагорбку стоять дві постаті і милуються всім цим.

– А он там, Марійко, буде наша колективна стайня, там виноградники, там сад хочемо засадити... Правда, що гарно?

– Гарне життя, Миколо. Дуже гарне! – говорить тихо Марійка, упиваючись всією цією красою. – І хочеться прожити його теж гарно, щасливо, радісно.

– А ми будемо щасливі, всі будемо щасливі! – відповідає він з такою впевненістю в голосі, що Марійка зводить на нього свій погляд і кілька хвилин дивиться, не відводячи погляду, немов хоче переконатись, чи правду говорить Микола.

Так, Микола говорить правду!

ПО НОВОМУ ШЛЯХУ

I

Петро Корж стояв на краю свого поля і міряв його вздовж і впоперек своїм поглядом. Він кілька разів подивився в одну і другу сторону, щоб переконатися, чи не видно тих, які повинні були прийти сюди, на його поле. Але нікого не було видно. Петро опустився на покiс, з якого недавно було звезено сіно. Поле ще жовтіло, але де-не-де вже показувалась нова трава. Сонце тільки що піднялося і ogrівало весь простір, що лежав перед його очима.

Петро милувався ранковою красою. Сонце щиро розсипало навколо нього своє золоте проміння, розганяючи ранкову прохолоду. Уже чувся легкий подих осені. Йому до болю були милі всі ці навколишні місця. Він знає тут кожний кущик, кожне дерево, кожну стежку. Адже він тут вирiс і це його спадщина. Як він любив цю ділянку землі! Це була його перша радість, з якою пов'язане ціле життя. Скільки пережито за землю, скільки перенесено! Як він їй радів і переносив ради неї все, що приходилось на його долю. І все ж він затримав її аж до сьогодні.

У житті Петра не раз були скрутні моменти, але він, незважаючи на свою убогість, на голодні роки, що досить

часто повторювалися, не продавав цієї землі. Петро з боєм у серці пригадав пройдений ним шлях життя...

Ось передвоєнні роки. Чи варто їх згадувати? Хіба то було життя? – спинявся він у своїх думках, пригадуючи собі, як тинявся, мов та собака, по чужих подвір'ях, рубаючи дрова, щоб заробити на кусок черствого хліба. Вдома старенька мати нездужала і лежала на твердому тапчані, накрита ріденьким рядном. Дружина теж ходила по чужих дворах, прала білизну і так заробляла на хліб насущний. А бідній матері нікому було й води подати. Він пригадав собі матір, яка сухими, обпеченими губами промовляла до нього, коли він повертався додому:

– Петре, на що тобі було женитися і приводити до хати ще один голодний рот? Краще було сидіти одному і терпіти. А ти привів Марію, таку убогу і бідну, як ти сам. Хіба від цього покращало наше життя? Раніше ти сам ходив, щоб заробити кусок хліба, а тепер вдвох ходите від хати до хати, щоб заробити трохи, аби могли самі прожити, та ще й мене, нещасну, додержати. Ой, гіренький наш світ!

Мати все це вчитувала, а він сидів біля непокритого столу, поринувший у сумні думки, і мовчки вислухував все це. Які то гіркі були дні! А потім доля наділила його ще й дитиною. І тоді весь тягар звалився на його плечі. Працював один за чотирьох. І в нього не було нічого, крім оцього поля. Тому він так його доглядав і приходив сюди щодня, щоб вичистити його від непотрібного хмизу.

Та поле родило мало. Не було чим підкріпити, підживити... Не мав він і кози, щоб хоч трохи міг винести на поле гною. Але воно його тішило, було його єдиною радістю.

Незабаром померла його мати. Скільки він набігався та намучився, поки таки впросив панотця, щоб той не здер багато за похорон. Петро думав спочатку поховати матір без попа, та старі люди відговорили його від цього:

– Буде щоночі приходити додому мертва мати, якщо ти не поховаєш її так, як пише закон Божий! А в тебе мала дитина – перелякається ще! – вговорювали вони його.

І він згодився. Та довго відробляв потім священикові за той похорон. Він дуже любив свою матір, але коли та померла, то він відчув якесь полегшення; адже одним ротом стало менше в хаті, – говорив він Марії.

Та скоро це місце заповнилось другою дитиною, а потім з'явилася і третя, а далі пішла й четверта. Життя не кращало, а ще скрутнішим стало. Днями не було в хаті й шматка хліба. Якщо приносив додому жменю крупів, що давав йому якийсь газда, то в хаті було велике свято.

Отак і минали дні. Аж ось приходили великодні свята. У людей у такі дні під кожною лавою лежали коші, наповнені калачами, пиріжками та свининою. А в нього що? Йшов до сусіди і просив дозволу до жорен, бо в нього й того не було. І як той дозволяв, то він приходив з торбиною, на дні якої було кілька жмень проса, мішав його з кукурудзою чи квасолею і приносив додому молоте борошно.

А на різдвяні свята він розганяв дітей попід хати колядувати і, коли ті повертались додому, він забирав у них торбинки, лишав їм кілька кусків, а решту ховав у скриню. Діти починали плакати, а він умовляв їх:

– Та ви не бійтеся, не плачте! Ви б тепер це все з'їли, а завтра що?.. а позавтра що?..

– А ми знову підемо! – відказували діти.

– Ха, підете! – передражнявав він. – Та хто вже вам тепер дасть? Ви цього вечора всіх газдів обійшли, а завтра куди підете? А через тиждень Василя, новий рік. Тоді що будете їсти?

– А ми тоді будемо віншувати газдам! – відказували діти, жалісно дивлячись за торбинками, що одна за одною зникали в скрині.

Отак і жив з року в рік.

Та от прийшла війна, і він, як багато інших селян, тижнями ховався лісами від жандармів, щоб ті не піймали і не відправили до Німеччини, куди до того часу вже не одного відіслали. А там він мав досить часу, щоб думати над життям.

– Чому я повинен так важко жити? – питав сам себе. Хіба Бог на небі не бачить, що люди тут на землі не живуть рівно? І чого він мовчить? Он батюшка в церкві завжди проповідує, щоб ми були покірними, щоб ми підкорялися панові та газдам, бо то їх Бог послав і поставив, щоб вони були багатими, а ми бідняками, щоб ми йшли і працювали в них, а вони будуть нам платити щедро. От коли б сталося так, щоб не я до них йшов працювати, а вони до мене і щоб я їм платив. Я б тоді їм платив ліпше, ніж це роблять вони. Але ні! Не хочу бути паном! Кожний чесний чоловік клене і ненавидить пана, чи газду, а я не хочу, щоб і на мене так дивились криво, як дивляться на них.

Я краще волюю сам заробити собі шматок того хліба, ніж забрати його від рота тих нещасних сиріт, так, як це зробив пан, вивівши з подвір'я корову від вдови Параски, чоловік якої помер уже кілька років у лісі, а вона зісталася

з вісьмома дітьми, та й то з самими дрібними, нездатними ще працювати. Але я хочу, щоб моя робота була повністю оплачена, не так, як її оплачує пан, чи газда.

І я вже не вірю ні отцеві в церкві, не вірю ні панові, що його то Бог поставив, аби він управляв, бо вони от тепер всі собі сидять вдома і не бояться, що їх заберуть до Німеччини. У них є досить і хліба, і всього-всього, що тільки душа бажає, а я от тут мушу сидіти і ховатися, як злодій, хоч я нічого не вкрав і не вбив нікого.

Батюшка каже, що то нам так суджено жити, бо наші діди наробили багато гріхів і ми мусимо за них спокутувати.

А чого я мушу спокутувати за мого небіжчика-прадіда, якщо він согрішив чимось перед Богом і паном. Та й чи цей пан пам'ятає, що таки тоді согрішив? Він лиш тільки вигадує, аби нас страшити. Айбо я вже тепер не буду його боятись. Не буду ходити і працювати до пана. Нехай умру з голоду, а до нього працювати не піду. І побачу, що тоді мені батюшка зробить. Таки не піду, бо бачу неправду, якою живе пан і батюшка. Хай обходяться без нас, бідних. Тоді побачу, як вони будуть поводитися з нами.

Так він роздумував і клявся, що не піде більш працювати до пана, бо той разом з батюшкою тільки неправдою і живуть та обдурюють їх.

Незабаром у село прийшли радянські бійці, їх тут називали «руськими товаришами». Петро, спочатку боязливо, а потім уже й сміливіше почав з'являться в селі між людьми, йому з першого таки погляду сподобались оці бійці з червоними зірками на картузах. Вони завжди лагідно розмовляли з селянами, називали їх «дядями»,

«товаришами», йому було чудно, як ці люди можуть так лагідно розмовляти з такими убогими людьми, як він.

Через людей він довідався, що ці радянські бійці зібрали на шкільному подвір'ї людей і будуть їм щось розповідати. Чув і про те, що тепер землю панську поділять між бідними селянами.

От коли б мені хоч трохи та відрубали тієї землі! – мріяв він. – Земля! Та це все життя для селянина, селянина такого, як я, який вічно мріяв про кусок землі і який ніколи його не мав. Хіба то земля, що лежить там під горбом? А от коли б мені тої, що там, коло річки, там земля добра, родюча. Отоді справді казав би, що живу, як і всі люди живуть. А що буде тоді, як пан повернеться? Тоді землю він собі забере, а ти Петре, йди знову та рубай дров по чужих подвір'ях. Та чи він повернеться? Чому повернеться, коли?

Адже в нас чути, що відтепер вже не буде панів. От добре було б! Тоді всі були б щасливими. Я, бігме, що готовий хоч нині порішити з паном, готовий і вбити його, лиш би знав, що він вже ніколи більш не повернеться сюди, жити на наших спинах і пити нашу кров... А цікаво знати, що ті будуть говорити там, в школі. Треба і мені туди сходити.

І Петро пішов до школи. На шкільному подвір'ї було майже все село. Поміж селян ходили радянські бійці і щось розповідали їм. А селяни слухали їх з відкритими ротами і помахували головами в знак подиву чи згоди. Петро почав пильно розглядати присутніх. Але, не побачивши тих, кого він так ненавидів всією душею, полегшено зітхнув.

– Ага, – говорив сам собі, – вони побоялись прийти. То таки правда, що оці товариші не люблять панів та газдів...

Раптом він побачив, що всередині натовпу стояв на стільці, щоб було видно всім, радянський офіцер, який, оглянувши всіх, сказав:

– Товариші!..

– Агі, як чудно, – думав собі Петро. – І чого він це нам так каже? Та він, ади, який файний, рум'яний та круглолиций. І він нам каже «товариші»! Хіба ми його товариші? Ми тут самі бідарі зійшлися, а він нас своїми товаришами називає. І що то він там говорить?

Петро почав пробиратись ближче до нього. А офіцер – це був політрук Матвеев, говорив далі:

– Товариші! Як бачите, гітлерівців і хортистів ми прогнали звідси, і вони вже ніколи не повернуться сюди до вас...

У гурті почулося, як стара баба Одотя сказала: «Боже тя' вислухай, соколику рідний!» Та її скоро зацитькали, щоб не заважала. А той продовжував:

– ...Ви бачите самі, скільки років панували хортисти, а що вони вам принесли?

Ви мали мізерні клаптики землі, межі якої заростали терном, де ви працювали в поті чола, щоб витягнути з тієї землі кусок черствого хліба, чи мішок дрібної картоплі. А могли ви з того прожити? А ось у пана Горпенка, вашого нотаря, скільки землі? Де краще родить земля? У пана! А чому? Бо в пана найкращі землі, повний двір худоби: вісім коней, шість волів, сім корів, вісімдесят овець, так що пан має чим погноїти і підживити землі, щоб ті давали багаті врожаї. А чи все це він сам заробив, своїми

руками, своїм трудом? Скільки корів, свиней та овець він повиганяв з ваших дворів за невчасно сплачені податки, які він накладав на вас?

І все це залишалося при його дворі, його кишені наповнялись грошима, заробленими вашою працею, кров'ю і потом.

– І звідки він знає все це? – питалися один в одного. – Чи він бачив, як ми живемо, чи він колись бував у цих краях? Хто йому це все розповів?

Ніби відгадуючи їхні думки, офіцер продовжував:

– Вас, певно, цікавить, звідки це все я можу знати, хто мені розповів? Та чи треба, щоб хтось мені говорив про ваше життя? Ось ви стоїте тут переді мною, і я читаю по вас ваше життя: бідний одяг, сухі й виснажені обличчя, голодні очі говорять самі за вас про все ваше нужденне життя. Так от, товариші, яке життя вам принесли гітлерівці і хортисти...

А, думаєте, нам вони мало принесли горя? – продовжував Матвеев. – Всюди, де тільки пройшли ці людожери, земля була залита кров'ю і знищена вогнем. Ви думаєте, нам легко було, коли ми на фронті довідувались, що наша хата спалена, що дружина повішена катами, що мати товариша, добра старенька мати, лежить з простріленою головою, а батько з випеченими очима і перебитими руками помирає десь з голоду; що наші діти, яким ми так раділи, лежать мертві на дні якоїсь криниці? Наші серця були вщент переповнені ненавистю до тих, хто приніс з собою смерть у нашу хату, в нашу рідну Батьківщину, спустошуючи її землю, розкрадаючи її багатства... Думаєте, легко нам?

– Отже, товариші, щоб розбити цього ворога, нам потрібна сила, нам потрібна ваша щира допомога. Ви знаєте добре, яке було ваше життя до сьогодні. Жив тільки пан чи куркуль, а ви працювали на них. А де тепер пан? Ви вже його не знайдете, бо він вже втік. Все його багатство, вся його земля, тепер належить вам. Ви будете справжніми її господарями. Ви будете працювати на ній, а вона буде вас годувати. Але щоб ця земля і це багатство належали вам, то треба їх за вами закріпити. А закріпити це можна тільки тоді, коли ми разом доб'ємо всіх наших спільних ворогів, доб'ємо пана, щоб він більше ніколи не повернувся і не забрав від вас цю землю. І тут нам треба допомогти. Щоб прискорити загибель ворога, нам потрібна сила, потрібні люди. Хто з вас зголошується добровільно допомогти нам, щоб скоріше добити ворога?

Люди, у вухах яких ще дзвеніли слова про страхіття війни, мовчали. Слова про нове життя так вплинули на селян, що вони не могли скоро опам'ятатися. Згодом почали перекидатися поглядами.

Перед очима Петра проходили картини війни, картини з численними трупами людей, переплітаючись з картинами нового життя, коли вся земля буде їх і вони будуть справжніми її господарями.

А, може, це тільки обман? Може, їх тільки хочуть завербувати на війну, а потім не дадуть їм ніякої землі?

– Але ні! – перечив собі. – Цей офіцер так гарно і правдиво говорив, що не вірити йому, значить не вірити самому собі. Він ясно показав, хто винен у нашому нужденному житті. Він говорив правду. Адже тільки пан та батюшка

жили в селі в достатку. А вже побіля них жили і ті інші газди. І тепер треба допомогти добити цього пана, щоб він більше не ступив на це поле, яке вже буде родити для наших дітей. І я хочу їм допомогти.

Глянув навкруг себе. Десятки рук вже стояли високо підняті вгору. А все ж таки він завагався в останній момент. Підняти чи ні? – питав самого себе.

– Ех, – думав він, – ніж так жити, то ліпше буде, як я загину на фронті, але буду знати, що пан вже не повернеться, бо я його вб'ю, і тоді хоч інші житимуть краще... Земля!.. Треба піти і добити панів, а потім вже взяти їх землю. Марія якось проживе, поки я повернуся, а землі нам таки треба, та й панів не хочу вже я більш годувати і дивитись на них.

І його рука повільно піднялася і повисла в повітрі. На нього глянуло кілька чоловік, але він не зважав ні на кого.

Може, одні дивляться на мене криво, що, ади, мов, бідар, іде воювати, аби дістати землі, – думав він. – Але най вони собі думають, а я піду боротись за землю, за правду, за нове і краще життя.

Ішов додому і пригадував кожне слово офіцера, щоб не забути. І він ніколи і ніде не забув ті слова, що врізались в його пам'ять на ціле життя.

II

Через кілька днів у центрі села зібралось багато людей. Виряджали вісімдесят добровольців, що приєдна-

лись до боротьби радянських військ проти спільного ворога. Між ними був і Петро. Їх проводжали аж за село і довго ще їм махали руками на прощання.

З перших таки днів війна почала змінювати Петра. Він проходив крізь села і міста, про які ніколи й не чув. Проходячи крізь ці міста і села, він приглядався до життя робітників, до життя селян. Уже там він думав, як, повернувшись додому, буде ділити панське поле. З цими думками і повернувся. А вдома він не долічивсь багатьох своїх товаришів. Вони загинули героями. І сам він повернувся нагороджений медаллю.

Вдома люди розділили панське поле, частина якого дісталася і йому. Почав господарювати. Зодягнув себе і сім'ю, дітей післав до школи.

– Нехай вчаться, – казав, – досить я темний був, а вони хай вчаться!

Роки минали, і Петро, зібравши ще грошей, докупив собі поля. А потім ще докупив. І не спам'ятався, як він з селянина-бідняка піднявся до середняка. Все йшло на руку йому і іншим таким, як він.

Атогорокупочалиговоритивселіпроякесьтовариство. Петро і собі став прислухатися. Але, коли почув, що до товариства треба і землю віддати, то припишк. Хоч в селі вже й створилося товариство і до нього вступило багато людей, та Петро все ще вичікував.

Якось увечері до нього зайшов Опріш, сільський багатій. Це була висока огрядна людина з повільними руками довгих рук і тіла. Велика м'ясиста голова скидалася скоріш на величезного жовто-зеленого гарбуза, в якому прорізано два маленьких отвори, з яких виглядають

маленькі масні і вологі чорні очі, косий рот з великими і м'ясистими губами, побіля яких звисали незграбні довгі вуса. Більш страшним він виглядав під овечою кучмою, що високо стирчала вгору і в шерсті якої вічно було видно потерть сухої трави.

Хриплий гарчавий голос наводив на людей якесь замішання, страх, обачливість. І от він завітав до Петра. Ніколи він не заходив до нього, і тепер, коли Петро побачив його перед собою у своїй хаті, то і він чогось замішався був спочатку, та, згадавши, що він уже не бідняк, як до війни був, а середняк, і уже може розмовляти з ним, як з рівним, зразу повів розмову про різні господарські справи. Так розмовляючи, дійшли і до товариства. Опріш повільно, як личить газді, говорив:

– Ти видиш, як у них то хитро йде? Ти тільки дай їм трохи землі тепер, та потім вони всю від тебе заберуть. Хочуть, аби ми йшли працювати, як якісь бідняки, а вони будуть нам платити і ділити з нами врожаї. Знайшли дурнів! Нас не обдуриш! Чи ти думаєш, що я неправду тобі говорю? Даш їм землю, а ти з чим тоді залишишся? Так можна скоро і в жебраки піти. Ми не записуємось, та і ти треба щоб подумав, чи треба записатись чи ні. Ми тобі не дуже радимо записуватись, бо там скоро можеш позбутися всієї твоєї землі.

На цьому вони і розійшлися.

– А, може, він правду говорить? – думав Петро, коли той пішов уже. – Треба слухати, що люди говорять!

Та прислухатись до людських розмов не дуже йому довелось, бо останнім часом почали його відвідувати газди і просити його, щоб і він заходив до них. Він спочатку

вагався, та потім пішов. Газди сходилися в Опрішовій хаті. З Петром говорили і поводитися так, як тільки поводяться і розмовляють з газдою. Йому було приємно бачити, як до нього всі ставляться з повагою, питають, вислуховують. І він почав все частіше і частіше заходити до цієї хати. А Опріш частував самогоном, умовляв не вступати до товариства, давав різноманітні доручення. І вони, сп'янілі від того самогону, йшли і виконували його доручення. Петро тверезий часто задумувався над тим, що робить.

Часто ловив себе на роздумі про те, чи він правильно робить? Він, що колись був бідним селянином, мріяв про краще життя, а тепер, коли став уже заможнішим, то він чесно робить, що заважає іншим зажити краще? Потім пригадував слова Матвеева і клявся, що більше не буде робити злого людям.

Та досить було тільки йому зайти до Опріша в хату, як ці всі слова забувалися, і він знову виконував його доручення.

Йому було совісно за ті вчинки, які він робив, але не виконувати їх він уже не міг.

З сумом пригадав собі той випадок, коли Опріш післав його підпалити тік, на якому було звезено зерно тсозівців. Його тоді добре напоїли самогоном, а потім уже виправили. Він прийшов на тік, оглянувся кругом і вже збирався підпалити, коли почув за спиною голос нічного сторожа. Зі страху став протверезуватись. Підійшов до сторожа і завів з ним розмову. Сторож, дід Семен, запросив його до будки і почав розповідати про урожай, який зібрали, про життя членів товариства.

Петро брав у руки кілька великих, ніби надутих зерен, дивився на них і ніби відчував у них якусь силу, – силу життя і заможності. Зерно сипалось крізь пальці, і він відчував його дотик, що породжував у голові багато думок.

– Яка гарна пшениця, – думав він. – І в мене родюча земля, а от такої пшениці я ще ніколи не зібрав. Не дурно приходили до них агрономи з міста, – ади, яка пшениця вродила. Ні, вона в мене ніколи така не вродить. Вони краще знають за нею доглядати, ніж я.

– Бачиш, яку пшеницю будемо їсти? – питав сторож, ніби відгадуючи його думки. – Золото, а не пшениця!.. Вступив би й ти, Петре, до нас! – сказав помовчавши трохи. – Сам бачиш – працюємо всі разом і врожай кращий збираємо. А в одиночку так не йде. У нас машини орють землю, а ви ще тими тупорилими сохами орете. Спізнитесь з оранкою – і вже не так вродить, як у нас, де всі роботи виконуються вчасно.

І Петро не міг відігнати своїх думок, що так напосіли його голову.

– Справді, яке велике зерно, – думав він. – А я хотів його підпалити. Який жаж! А тут ще й дід роз'ятрює мою рану.

– Агітуєте, діду? – спитав жартома, коли той скінчив.

– Не розуміюся я на цьому, – відповів дід. – Ти краще розпитай в отих молодих, що приходили і вговорювали, щоб записався. Я спочатку їм також не довіряв, думав, що вигадують всіляке. А тепер від душі дякую їм. Коли б не вони, то я й сьогодні сидів би одиначком і колупав іржавою сапою землю. А тепер, спасибі їм, що мене старого

на розум навели. От у них ти спитайся, вони тобі краще розкажуть, ніж я.

Як тоді його совість гризла, коли він слухав все це! Він, що стільки сховався світом, що стільки бачив горя, що воював за краще життя, тепер слухав, як йому пояснював про нове життя оцей старенький дід, а він сам не помічав цього дотепер. Дідові слова краяли йому серце, тому він швидко сказав йому «добраніч» і пішов додому, залишившись наодинці зі своїми думками, що так гризли його совість і переслідували на кожному кроці, йдучи додому, він із сумом пригадував, як вперше зайшов до Опріша в хату, як той напоював його самогоном і вговорював не записатися до товариства, штовхаючи його на шкідливі вчинки.

Пригадав він і той випадок, коли не послухався й Семена Долини. Семен був секретарем місцевої партійної організації. Петро знав його здавна. Адже і Семен до війни жив убого і працював по всіх усядах, щоб протриматись якось зі своєю сім'єю. Разом воювали якийсь час і там ще більш впізнали один одного. І от недавно Петро зустрівся з Семеном на вулиці. Розговорившись, як давні друзі, вони пригадали дещо з воєнних днів, а потім непомітно розмова пішла про товариство.

– Слухай, Петре! Чому ти не хочеш вступити до товариства? Чому зійшовся з Опрішем та його товаришами і підтримуєш їх? Невже ти йому більше віриш, ніж нам? – запитав прямо Семен, дивлячись Петрові в очі.

Петро не чекав такого прямого питання. З ним ніхто не говорив відкрито на цю тему з того часу, як дізналися, що він ходить до Опріша, туди, де сходяться всі газди. І тому

тепер, почувши це питання так несподівано поставлене йому, Петро зніяковів. І що було йому відповісти? Він тільки знизав плечима і опустив погляд – не міг дивитися Семенові у вічі.

– Та... – почав було він, але Семен не дожидав, поки той щось наважиться відповісти.

– Слухай, Петре! Хіба ти зроду не був працюючим? Хіба ти був багачьким сином, який не знає, що то голод чи нужда? Хіба ти не працював так, як працювала більшість наших селян, заробляючи собі на хліб? Хіба ти не наситився панської ласки? Ти не воював за краще життя? Невже ж ти думаєш, що якщо є земля, то вже є і щасливе життя? Ти ж бачиш, що якраз через ту землю ти так далеко відійшов від твоїх давніх друзів і пристав до того Опріша, який, якби тільки міг, в ложці води втопив би тебе, тільки щоб забрати твою землю, твоє багатство. У кожного з нас є земля, але ми цю землю хочемо об'єднати в одне ціле і обробляти гуртом...

Багато ще говорив Семен, але Петро його вже не чув. В його вухах продовжували звучати слова: «Ти ж бачиш, що якраз через ту землю ти так далеко відійшов від твоїх давніх друзів і пристав до того Опріша...» Ці слова заважали йому далі слухати уважно Семена. І Семен запримітив, що Петро вже його не слухає і вирішив залишити його трошки на самоті. На прощання йому сказав:

– Ти подумай краще і вирішуй, що тобі робити!

І Петро почав думати. Які болючі для нього були ті думки! В них він бачив правду Семенових слів: «...через ту землю ти так далеко відійшов від нас...» Так, через землю і тільки через неї він так далеко відійшов від своїх

товаришів. Хіба не так? Він скуповував цю землю і цим самим віддалявся від них, забуваючи про них, живучи тільки землею.

Але ж він ціле життя так мріяв про землю, так бажав її. І коли виникала якась можливість докупити ще шматок землі, він хапався обома руками за неї і не відпускав від себе. А чи легко вона йому діставалась, та земля? Хіба раз тільки було, що він, прибавляючи до своєї землі ще шматок, залишав при цьому сім'ю без їжі, спродуючи навіть хліб, тільки щоб купити ту землю? І от ця земля віддалила його від товаришів...

Але чи міг він жити без землі? Жити!.. А хіба це тепер життя? Хіба він не відчуває на собі засуджуючі погляди своїх давніх друзів? Хіба він не розуміє тої фальшивої і підробленої лагідності в голосі Опріша та інших газдів? А що йому робити? Та й далі так не може продовжуватись. Семен таки правду говорив, що не в самій тільки землі лежить щасливе життя. Так, Семен правду говорить... Але й землю не хочеться так віддати. Він стільки натерпівся, стільки переніс, поки придбав її, а тепер – віддай. Зате Опріш ось що виробляє з ним. Та й як тут йому поступити? Так, тільки так треба буде йому поступити: спочатку порвати все з Опрішем, а потім він уже подумає, як бути далі.

Після розмови із Семеном Петро почав рідше заходити до Опріша, менше слухатись його. Однак порвати з ним зовсім все ще не міг.

Зайшовши одного разу до Опріша у господарських справах, він застав там Бойчука. Опріш ховав у кишеню якісь гроші. Петро добре знав Бойчука. Той був бідніший

за нього, і його дивувала присутність Бойчука між ними.

– Що він тут шукає, як він сюди попав? – питав сам у себе. Та тільки пізніше він зрозумів все.

Опріш обіцяв Бойчукові, що відпише йому землю на виплату і за роботу.

Бойчук, як і Петро, змалку мріяв про свою землю і догоджав та слухався у всьому Опріша, тільки б той відписав йому шматок поля. Та Опріш, як тільки побачив, що не може нічим перешкодити заснуванню товариства, сказав Бойчукові, що тільки тоді відпише йому землю, як той дасть йому половину грошей наперед. Бойчук продав єдину корову, яка була при господарстві, щоб дати завдаток Опрішові.

Петро не вірив, що Опріш дотримає свого слова і відпише Бойчукові землю. Та своїх думок не висловлював. І скоро він переконався в тому, що мав правду.

Одного вечора, коли в Опрішевій хаті зібралась вся компанія, Бойчук почув розмову.

– Ну коли вже, газдо, підемо до народної ради?

– Чого? – запитав Опріш, ніби не знав, про що йде тут мова.

– Як чого? – не зрозумів Бойчук. – Та ж ту землю переписати на мене.

– Яку землю? – питав далі Опріш.

– Ту, що ви мені обіцяли, і за яку я вам дав завдаток.

– Про яку землю ти говориш, про який завдаток? Ви подивіться, – звернувся він до всіх, – він каже (і кивнув головою в бік Бойчука), що дав мені якийсь завдаток. Він, певно, пропив гроші і сказав жінці, що дав їх мені у

завдаток, а від мене просить землі. Ти опам'ятайся, чоловіче! – сказав він уже Бойчукові.

Бойчук стояв білий, мов стіна. Перед його очима кружляли якісь чорні кола і плями. Він уже не чув Опрішевих слів. У голові шуміло, як гірський потік, що після бурі котить каміння.

Він ніяк не міг опам'ятатись. Лише через кілька хвилин почувся його жалібний і благаючий голос:

– Бійтеся Бога, газдо! – говорив він. – Я залишив восьмеро дітей вдома без ложки молока. Продав корову, дав вам гроші, а ви говорите, що не бачили їх. Ви, певно, жартуєте, газдо, щоб тільки мене налякати.

– Ніяких жартів! Я твоїх завдатків не бачив і землі більше не продаю!

Бойчук весь дрижав, як у пропасниці.

– Ви мене до краю знищили! – продовжував він. – Я ж вам дав ті гроші... Що я скажу тепер дітям і жінці, де я дів корову?

Петро слухав усе це і не знав, що йому робити. Він добре пам'ятав, як Опріш ховав у кишеню якісь гроші, коли він зайшов тоді до нього. То, певно, ті, що їх дав Бойчук. Але Опріш вперто не признавався. Він був глухий до плачу і просьби бідного Бойчука. Петро шукав очима погляду Опріша. «Може, хоч тоді догадається, що і я бачив, як йому дав гроші Бойчук, та верне їх йому». Та Опріш дивився на нього так, ніби нікого й не було перед його очима.

Жаль і ненависть пробудилися в серці Петра. «Значить, знову красти і дурити світ? Знову жити за чужий труд? І він сидить тут, сидить серед тих, кого ненавидить все село і допомагає їм обкрадати чесних людей? Тоді за що

він боровся? Який сором, яка ганьба! Що подумують люди про нього? І чого він не послухався тоді Семена? Чому він тоді вже не порвав зразу всі зв'язки з Опрішем? Чого він чекав? Що тепер станеться? Адже люди довідаються, що Опріш вкрав від Бойчука корову і тоді будуть пальцями справляти на нього, як помічника в такій брудній роботі, в шахрайстві.

Треба тікати! Треба піти і вже ніколи більш не заходити до цієї хати. Та ба! Як втечеш? Від себе не втекти! Він же за порадами Опріша зробив кілька поганих вчинків. І де була його голова тоді? Як він міг слухати Опріша і погоджуватись на виконання таких поганих вчинків? О, даремно Опріш був хитруном.

– І чого треба було приставати до них з самого початку? – не міг зупинити рій своїх думок Петро. Не міг він жити спокійно або вступити в товариство, як це зробили більшість селян, як йому радив Семен? Так ні ж, злигався з цими глитаями і, впивавшись їхнім самогоном, завдавав людям шкоди, робив лихо, заважав їм чесно працювати... Ось як тоді, коли його Опріш післав підпалити тік з зерном. Якби не позвав був сторож, то він, певно, підпалив би. Добре, що цього не сталося! Але тоді він побачив багато чого і зрозумів, що йому треба робити. Тоді він зрозумів шлях, яким він повинен піти, щоб справді зажити так, як він мріяв ще перед війною: багато, щасливо, весело.

Петро думав, як безглуздо його обдурив Опріш з його «добродіями». Та хіба тільки його одного? Ось і Бойчук стоїть блідий і труситься перед ним, бо знає, що його чекає вдома. Ось він нахилився високим сухим тілом і майже в лице Опрішеві викрикує:

– Я знайду на вас управу, прокляті... – почувся тільки скрип зубів... – Подавіться ви тими грішми! Купіть собі мотузку і повісьтеся! Обдурили ви мене і обікрали, не-люди! Та буде і на вас суд!

І вийшов, сильно грюкнувши дверима.

– Треба і мені їм так вичитати і вийти звідси раз і назавжди, щоб більше моя нога сюди не ступала! – думав Петро. Всі почали розходитися. За ними мовчки вийшов і Петро.

III

Від того часу Петро остерігався Опріша і обминав його на вулиці. Але не вдалося уникнути зустрічі, бо той підстерігав його. Одного вечора Опріш зустрів його на вулиці і силоміць затягнув до себе. В хаті «газди» трохи посміялися над ним, а далі перейшли на ділові розмови. Петро не хотів слухати їхніх розмов, але, побачивши розгніване обличчя Опріша, зрозумів, що той чимось схвилюваний. Опріш гаряче щось розповідав, дедалі більш запалюючись якимось диким вогнем гніву. Петро став і собі прислухатись.

– ...Приходить він до мене, – продовжував Опріш, – і там, серед людей, вимахує перед моїм носом якимось папірцем і говорить: – Бачиш, газдо? – і тиче мені в лице той папір, – хоч ти мене і обдувив і вкрав від мене корову, зате я знайшов людей, які справді мені допомогли. Ось бачиш цей папірець? Так знай, що я записався до товариства і вони мені допоможуть купити другу корову, і ми всі ра-

зом заживемо краще. Більше я в тебе не працюватиму за ту протухлу кукурудзу, якою ти мені платив за мій труд. Отак він мені вичитав і пішов, гордо вимахуючи тим папірцем. Та я йому за це відплачу! Я йому це так не залишу! Він мені ще не так заспіває! Але завтра ввечері нам ось що треба зробити... – і Опріш нахилився через стіл, виказуючи свій план на завтрашній вечір.

Пізно повертався додому Петро, переповнений гнівом до Опріша і його товаришів за їхні ганебні вчинки. Вдома ліг, навіть не вечерявши.

І тоді вже в ліжку вирішив не мовчати більше. Він перевертався в ліжку з боку на бік і ніяк не міг заснути, аж поки не вирішив, що завтра піде до народної ради і там розповість про все, що надумав робити Опріш. З цією думкою Петро і заснув.

А другого дня він справді відправився до народної ради. Та дійшов до дверей, але не знайшов в собі сили зайти в середину. Постояв під дверима і повернувся додому ні з чим. Потім пішов ще раз. Та на цей раз не застав там нікого, всі пішли на обід. Але вирішив піти ще раз ввечері. Вдома ще приготував собі навіть слова, якими буде починати, і направився втретє до народної ради.

Йшов швидко, не оглядаючись. Та порівнявшись з Опрішевою хатою, почув, як його хтось окликнув.

– Ти, Петре?

– Я!

– Ану, зайди на хвилинку! В мене важлива справа до тебе. Ходи!

– Значить, він нічого не знає про мої наміри, – подумав Петро і пішов навмання за почутим голосом.

– Сюди, сюди! – направив його Опріш до клуні.

Петро став серед клуні очікуючи Опріша. Той зайшов до клуні, щільно причинивши за собою двері. Раптом Петро почув, як у одному кутку щось зашаруділо, потім у другому, у третьому... Попід шкірою пробіг мороз.

– Ану кажи, куди ти йшов тепер? – запитав суворо Опріш.

– До кооперативу! – відказав Петро, не задумуючись довго.

– До кооперативу? – злісно перепитав Опріш. – Ага!.. А ранком і в обід теж до кооперативу бігав? – шипів уже той. «Пастка!» – блиснуло в Петровій голові.

– Знаємо! – шипів далі Опріш. – Бігав підлизатися до комуністів? І ти за Бойчуком? Бігав казати, що то я тоді тебе післав підпалити тік? Тобі треба товариства? – Ану, хлопці! – звернувся він до когось в темноту, – покажіть йому товариство! Кілька сильних рук схопили Петра...

Марія бачила, що Петро направився до центру села і пригадала, що їй щось треба купити в кооперативі. Вона позвала одинадцятирічного Василька, дала йому гроші і сказала, що має батько купити в кооперативі.

Василько, не надівши навіть капелюшка на голову, кинувся доганяти батька. Він бачив його тінь крізь згущені сутінки вечора і вже от-от мав його наздогнати, коли побачив, що батько завернув до Опріша у двір. Він спинився під ворітьми і став очікувати, поки той вийде. Але батько не виходив. Тоді Василько зайшов у двір. Та вікна всі були темні. Василько почав ходити по подвір'ю, щоб побачити, чи немає батька тут, або в клуні, чи стайні. Але його не було ніде. Василькові зробилося

страшно, йому почали ввижатися якісь привиди, почало щось причуватися з боку клуні, і він зі страху почав щосили гукати: – Татку! Татку!.. І тоді раптом почув, як за дверима клуні щось зашаруділо, щось загупало ногами, а далі все стихло. Василькові стало ще страшніше, і він уже був кинувся навітки, та почув, як за тими ж дверима щось сплеснуло, застогнало, а потім озвалося до нього:

– Васильку... біжи, Васильку... біжи до народної ради... і скажи... що най йдуть... сюди, скоро... біжи, Васильку!..

Василько немов приріс до землі. Він чув, як батько слабо говорив, як стогнав.

– І чого він у клуні? Може, щось йому поганого зробили там? А, може, били? – думав він.

І Василько схвильований побіг до народної ради.

У народній раді було багато людей, які палко щось обговорювали. Коли присутні там побачили розхристаного і без капелюшка хлопця, на якийсь час притихли і пильно подивились на нього. А Василькові так забило дух, що він не міг і слова вимовити. Видихавшись, він почав говорити, заїкаючись:

– Біжіть до... до Оп-пріша... там б'ють... батька мого... в клуні...

І Василько заплакав. Всі тривожно переглянулись і скоро зникли за дверима.

А коли вони силою зняли двері клуні і освітили електричним ліхтариком приміщення, то всі завмерли на місці від подиву і жаху. На долині видно було калюжу крові, серед якої лежав непритомний Петро з понівеченим обличчям. Біля голови валялась закривавлена хустка.

– Забили рот, щоб не кричав! – сказав похмуро голова народної ради Руменюк, показуючи на хустину.

Якусь мить всі дивилися на Петра мовчки. Потім кинулись, розв'язали йому руки і винесли надвір. Там вилили на нього кухоль холодної води. Петро ніби привідкрив очі і поворушив закривавленими губами, але тут же впав знову у непритомність.

Через якийсь час прийшла машина швидкої допомоги і забрала Петра до лікарні. Того ж вечора був заарештований Опріш, і саме тоді, коли хотів підпалити тсозівські стайні. А наступного дня заарештували всіх тих, хто мав зв'язки з Опрішем і сходився в його хаті.

IV

І ось Петро знову вдома. Правда, він слабкий ще, кволий, зате він вдома, між знайомими, яких він так бажав бачити, поговорити з ними.

Правда, його відвідували в лікарні товариші і знайомі. Навіть Семен відвідав його кілька разів. Як він тоді ніяковів перед Семеном! Та чи лише перед одним Семеном? Він ніяковів при самій думці про те, що з нього зробили Опріш і його люди. І ось він тепер уже вдома. Відпочив кілька днів, відвідав всі свої землі, а потім відправився до народної ради, куди його позвав Семен. На той раз в народній раді було багато людей. Між ними він знайшов і Семена. Поздоровкавшись з ним, Семен взяв його за лікоть і хотів відвести в сторону, щоб поговорити з ним наодинці.

Але поки Семен встиг це зробити, Петро вийняв з кишені вчетверо складений папір і подав його Семенові. Той прочитав, усміхнувся і дружньо потис Петрові руку.

– А я якраз хотів з тобою поговорити, – сказав Петрові.

Петро не ждав, видно, такої відповіді, бо все ще не переставав хвилюватися. Нарешті посміхнувся. В його очах можна було прочитати думки, сповнені радості. Люди, які знаходились поблизу, бачили це все, дивилися на нього, одні з подивом, а інші схвалювали його рішення.

А як він відчував себе в той день! До нього підходили давні його друзі, щиро тиснули йому руку, називаючи його жартома «блудним сином», і поздоровляли із вступом до товариства.

Та чи він один вступив тоді? До народної ради з кожним днем приходило все більше і більше селян, здаючи заяви і записуючись до товариства.

Минали дні – і Петро все більше звикав до спільної праці, до життя в товаристві.

Одного разу, коли він возив зерно з току до комори, зустрівся з Бойчуком.

– Ну що, Петре, як тобі видається, багатий ми врожай зібрали цього року? – запитав першим Бойчук.

– Ще й який! Ото урожай! Я ще ніколи не бачив, щоб наша земля та такий урожай давала!

– Так, ось що робить наша праця! – озвався той, підходячи ближче з возом. – Поки робили і служили панові, земля і родити не хотіла, а відколи робимо на самих себе, то і земля не шкодує своїх сил. І то вірно. Поки вона

зрошувалася нашим потом та кров'ю, доти і родити не хотіла, а відколи на ній залунали співи та гуркіт тракторів – вона нам усміхатись почала. Бо поки селянин робив на панській землі, то він робив для того, щоб тільки заробив собі щось на зиму, якихось харчів, і не дивився на те, чи буде та земля родити, чи ні. Він знав, що хоч урожай буде багатий, хоч ні, він все одно піде до панської комори.

А тепер уже кожен з нас старається, щоб урожай був якнайкращий, бо від цього залежить наш достаток, наш добробут. От і працює кожен з нас з охотою і радістю, додаючи життя тій землі, на якій робить. Тому і такі високі урожаї збираємо. Та й підживлюємо ми ґрунт не сухим гноєм, а хімічними добривами, виконуємо всі роботи вчасно, не спізнюємось із збиранням врожаю, от і маємо багато хліба.

– І звідки він так навчився говорити? – питав сам у себе Петро. – Адже Бойчук був таким затурканим, не знав, як кілька слів зв'язати, а тепер – ось маєш! Говорить, ніби вчений. І де це він так навчився? І не міг Петро втриматись, щоб не запитати того:

– А звідки ти навчився так говорити?

– Звідки? – перепитав той таким голосом, ніби він зроду знав все це. – Зі школи!

– Зі школи? – перепитав ще з більшим здивуванням Петро. – Ти, певно, навчився добре жартувати. Адже ти зроду, як і я, бачив школу тільки ззовні. То коли ти встиг побувати уже й в школі?

– А я і тепер ходжу до школи! – відповів той, ще з більшою впевненістю.

– Тепер?.. До школи?.. Ти що?.. Задумав сміятися наді мною? – запитав уже обурено Петро.

– А я й не сміюся Я став кандидатом в члени Румунської Робітничої Партії. От і організували для таких, як я, вечірню школу. Вдень працюю, а ввечері йду до школи, де вчуся. Туди часто приходить і Семен, приходять товариші з райкому партії і говорять нам про різні закони життя, про права в житті, про працю і таке інше. От там я і навчився так говорити, а ти кажеш, що я сміюся!

Від того, що почув тепер, Петро довго не міг опам'ятатися.

– Він став кандидатом в члени партії, – думав він. – Бойчук – кандидат... Партія... Я ще на фронті багато чув про Комуністичну партію від радянських бійців. А які то люди – члени партії! Золоті то люди!

А після повернення дізнався, що і в нас вже є кілька членів партії, між якими і Семен. Та це його тоді не так дуже цікавило, його тоді більш за все притягала земля. І от до чого його привела та земля. Лець зі світу не пішов. А тепер почув, що Бойчук, той Бойчук, який так убого жив ще донедавна, якого так підло обдунив Опріш, тепер став кандидатом в члени партії. А він, який теж воював, як і інші, який теж додому повернувся героєм, тепер залишився позаду всіх. Чому? Бо йому захотілося мати якнайбільше землі. Хотілося бути газдою, як Опріш. Він не бачив нічого, не чув нічого, не думав ні над чим, тільки про землю. Хотів був обняти весь світ руками, тільки щоб землі придбати собі. А з того ось що вийшло! Бойчук, он – кандидат у члени партії, а він пішов тоді слідом за Опрішем, слухався його, а тепер совісно навіть в очі лю-

дям подивитися. Де тут може бути й мова про партію? Зате він попрацює чесно і добре, щоб доказати людям, що то тільки на якийсь час він схибив з правильного шляху.

І хоч його совість гризла, що він не є кандидатом в члени партії, зате його серце раділо з того, що він уже більше не «одиначок», не живе окремо від людей, не тікає від них, а разом з ними живе і працює. Хіба в нього вродила б така пшениця, якби він не доглянув її за вказівками інженера-агронома разом з іншими? Ніколи! Вчасно її засіяв, вчасно прополов, вчасно зібрав урожай і помолотив, дивився, щоб жодне зерно не пропало даром. Тепер він зрозумів, як треба ходити біля землі, щоб вона підкорялася волі людини.

Після того, як зібрали урожай, на полі з'явилися трактори, які орали на зяб. Петро ходив за ними слідом і приглядався до їхньої роботи. Але побачивши, що оранка ведеться добре, задоволено відійшов убік.

Невдовзі після того, до нього знову зайшов Семен, щоб поговорити. Тільки тепер їхня розмова була зовсім іншою, ніж тоді. Семен почав говорити про партійну організацію, про високу ідейність партійного вчення, про святий обов'язок її членів...

Та тепер уже Петро не дав договорити Семенові до кінця свою бесіду.

– Слухай, Семене! – почав він. – Я знаю до чого ти ведеш. Та й сам я не раз задумувався над цим. Задумувався над цим від самої війни. Тільки раз упустив це з уваги, а саме тоді, коли пішов до Опріша в хату і перейшов на його сторону. Та в останній час я багато думаю про це. Але не

смів обзиватись, щоб люди не засміяли, бо мовляв, ходив з Опрішем, жив вовком, а тепер таки хоче у партію. Та хотілося з тобою поговорити про це, от тільки ніяк не видавалась така хвилина. Добре, що ти тепер зайшов, то сам порадиш мені.

Та, замість Семена, йому відповів його погляд, погляд в якому Петро прочитав схвалення свого рішення стати кандидатом в члени Румунської Робітничої Партії.

V

Через кілька днів усі члени товариства зішлись на збори. Збори відбувались у подвір'ї школи. Петро стояв і слухав, що говорить член правління товариства. А той говорив про їхнє таке життя, про урожаї, про ріст культури на селі. А далі перевів розмову на колективне господарство в селі. Розказав, як там працюють, які там урожаї збирають. Люди слухали уважно кожне його слово. Тоді той запитав, чи не хочуть і вони всі вступити гуртом до колективного господарства.

– Хто згідний, нехай підніме руку! – закінчив той.

Люди відразу притихли. Вони порівнювали те життя, яким вони жили дотепер, з тим життям, яким живуть ті, що увійшли в колективне господарство.

– Ну що? Хочеш знов останнім бути, жити окремо? – питав себе Петро. – Ні, тепер першим треба бути скрізь! І Петрова рука високо піднеслася в повітря, немов хотіла схопити живі промені сонця, що ховалося за обрій. За ним піднеслося чимало інших рук.

Пригадав собі Петро, як кілька років тому, на цьому самому подвір'ї, він стояв і слухав слова капітана Матвеева, слова, які він не міг ніколи забути, бо в них він почув перший раз слово воля, земля... Земля!.. Згадав він і те, як добровільно згодився піти воювати разом з радянськими бійцями, щоб швидше добити спільного ворога. Тоді він теж підніс руку, як і тепер. Ех, шкода, що немає і тепер між ними того капітана Матвеева, щоб він побачив Петра між першими, що будують нове життя.

Але якби капітан дізнався, що Петро тоді під впливом того негідника Опріша був збочив з правильного шляху, що тоді сказав би?

– Хіба ти того навчився за той час, що воював? – спитав би він. – Хіба за те ішов боротися? За що померли твої друзі? Будь завжди чесним і правдивим! – Отак би він сказав.

Але нічого, тепер вже все добре, а Опріш дістав по заслугі. І вже нема тепер такої сили в світі, яка змогла б зрушити його з того шляху, на якому він так міцно стоїть обома ногами.

І ось сьогодні він вийшов на своє поле, щоб передати його колективному господарству. Ось і люди з'явилися, яких він тут зранку очікує. Він бачить між тими, що наближаються, Семена, який іде з високо піднятою головою, вдивляючись уважно у навколишні простори, які сонце щедро освітлює своїм яскравим промінням.

Очі Петра так і сяють від щастя, йому здається, що ті дуже поволі підходять до нього і він хоче крикнути на весь голос:

– Скоріше, скоріше, ходіть! Нехай і я віддам мою частку, з якою я вступаю на шлях нового життя!

І Петро піднімається з жовтого ще покосу і прямує бадьорим кроком назустріч комісії, іде свіжо зраною ріллею, осяяною сонячним промінням, яке ніби нашіптувало йому слова чарівної пісні, від якої радісно так стало в нього на душі. І з усмішкою на обличчі, з живим незгасаючим вогнем віри у майбутнє, Петро рішучим кроком підходить до членів комісії.

ОДНОЛІТКИ

Їх було троє: Ярина, Юра і Василь. Вони тільки що приїхали і тепер, залишивши Василя біля чемоданів, подалися кудись.

Василь оглядався кругом, стоячи біля трьох дерев'яних чемоданів. На серце поступово лягали тіні суму і тривоги.

– Як я помилився! – подумав він, оглянувши високі гори, що стояли кругом, покриті майже непрохідними лісами. Поблизу не було ні села, ні людей. Тільки тут недалеко стояло кілька бараків, біля яких сновигали люди, голосно розмовляючи між собою, а там, трохи далі, будувались нашвидку нові бараки.

– І що тут буду робити? – питав сам себе. Глянувши на небо, побачив, що сонце піднялося уже високо, сплюнув з гіркотою і сів на чемодан. Почав розтирати ногою великий недокурок, що валявся під ногами. Понуривши погляд у землю, Василь заглибився у свої думки.

– І все це сталося через неї, – думав він. – І чого мені треба було слухатись її? А тепер що? Куди?.. Знову додому? Ні, я нізащо не піду вже тепер додому – це вже сором. Не треба було її слухати!

Перед його очима пробігали події, які його привели сюди...

Василь ще з дитинства знав Юру і Ярину. Разом вони бавились малими, разом в школу ходили, і разом закінчили семирічку. Батько Ярини був залізничником і працював там щодня, його батько був селянином, але заможнішим, ніж батько Юри. Їхні хати були поряд, і вони часто грались втрьох.

Так дружили вони і пізніше. Їх всюди бачили разом, а коли зустрічали окремо, то це дивувало людей.

Вечорами вони сходились біля Ярининого подвір'я, сідали на лавку і довго розмовляли між собою, співали пісні, знайомі їм ще зі школи.

Так минали роки. Вони ставали чимраз дорослішими, переходили з дитячих і підліткових років до юнацьких. Ярина виросла гарною дівчиною з рум'яними щоками, тонким станом, синіми очима, що так і посміхалися при розмові.

Василь і не зчувся, як у нього пробудились і заговорили перші почуття любові до Ярини. Став частіше приходити до неї, зустрічатися. Та тут йому став заважати Юра.

Коли вони сиділи ввечері з Яриною, то кожний намагався пересидіти другого. Так і тримали її надворі, аж поки не виходила її мати і не звала до хати. Тоді вони, ховаючи свої погляди, скоро прощалися і розходилися по домівках. Вони приховували один від одного свої почуття.

А недавно в село прийшов член райкому УТМ і на зборах закликав хлопців і дівчат піти працювати добровільними бригадами на будівництво нової залізниці,

що будувалася в горах і мала зв'язати близький промисловий центр з лісопильним заводом, що теж мав незабаром вирости серед гір.

Юра вирішив перший, що піде. Тоді почав вговорювати і Ярину. Але Ярина відмовилась іти. Та Юра не відступав від неї.

– Ти знаєш, – говорив він їй, – як там гарно буде? Ось зійдуться сотні таких молодих, як ми, виходять ранком на роботу, і лунають цілісінький день жарти та пісні, які, зливаючись з стуком каменедрибок та кирок, утворюють симфонію запальної юнацької праці. Так і не помітиш, як день мине. А ввечері розкладуть велике вогнище, посідають всі кругом і співають та витанцювують під гру акордеона...

– А ти звідки це все знаєш? – питала недовіжливо Ярина.

– Ну, а я не був два роки тому на такому будівництві? Правда, я тоді там був тільки кілька днів, бо сказали, що молодий ще і відправили додому. Та як гарно там було! Просиджували так до пізньої ночі, а ранком схоплювались на перший звук горніста і знову починався день праці. Нумо, Ярино, ходім!

– І там, як і тут, – продовжував він вмовляти Ярину, – кругом гори, тільки не такі, а високі-високі, з зеленими ялинами та смереками, з бистрими оленями та сарнами... А в долині на горбах біліють берези. І ми станемо ранком під такою березою, будемо дивитися, як сонце сходить і слухати спів пташок, що пролітатимуть у синьому, як твої очі, небі...

Юра говорив усе це Ярині, а вона пригадала собі, як два роки тому Юра пішов тоді на таке будівництво.

Тоді брали тільки дорослих. А от Юрі захотілося і собі піти. І коли ті відходили поїздом, Юрко пробрався попід вагонами аж до останнього, а там, сховавшись у будку гальмового, принишк. Так і поїхав з ними. Вдома мати журилася, куди дівся хлопець, а він, зійшовши разом з робітниками з поїзда, прилучився до них. Та його відправили додому. Потім довго не виходив до друзів із сорому, але й так не обійшлося без того, щоб вони не посміялися з нього. Зате всі дивувались з його сміливості і нишком хвалили його за це.

І от тепер він знову поривається іти туди працювати, та ще й її вговорює. А туди, справді, не завадило б піти. Адже там вона багато дечого навчиться. От коли б тільки і Василь пішов з нею. Бо без нього там було б їй сумно. Вона знала, що досить тільки одного слова, і Василь погодиться піти з нею, адже і він її так любить, як вона його...

– Добре! – сказала вона. – Подумаю!

Довго потім думала, чи йти чи ні, та нарешті вирішила, що піде. Ввечері сказала про це своїм. Мати і слухати не хотіла, та тут підспів з роботи батько і виручив дочку.

– Нехай їде! – сказав він дружині. – Не вічно нам тримати її біля себе! Там вона злого не навчиться. Навчиться тільки, як треба жити і працювати. Тільки, Ярино, уважай, – звернувся він уже до неї, – не осором нас.

Зустрівшись на другий день з Василем, сказала йому, що і вона їде на будівництво тієї залізниці.

– З ким? – запитав він з легким дрозом у голосі.

– З Юрою! – відповіла вона, слідкуючи за тим, як його обличчя змінювалось, а на чолі почали з'являться зморшки.

Вона знала, що Василь її любить і ревнує до Юри. Та й вона його не менш любила. Юру вона любила і поважала за те, що той умів гарно розповідати, завжди був веселий, жартівливий. А Василь був більш мовчазний і задумливий. Він більше слухав, ніж говорив. Зате він ніколи не сказав якесь недотепне або дурне слово.

І тепер хотіла, щоб і він пішов з нею, бо вона сумуватиме без нього. Побачивши, як змінилось обличчя Василя, коли згадала про Юру, їй стало жаль, що завдала йому болю. Вона підійшла впритул до нього, так що він відчув її гарячий подих, глянула пильно в очі і стиснувши руку, лагідно вимовила:

– Ходи і ти, Васильку!..

Василя не треба було довго вмовляти і просити. Він скоро погодився. Адже він так любив Ярину! Ради неї він готовий був піти і у вогонь.

І Василь твердо вирішив, що піде разом з ними на будівництво. Він боявся, що коли відпустить Ярину одну з Юрою, то може її втратити. Там він буде разом з нею, будуть бачитися щодня, говорити, гуляти разом. Тому він так твердо стояв на своєму: іти, іти ! Коли Василь сказав батькові, що іде і він на будівництво, той йому таки на місці відрубав: «Ні! Ти маєш і вдома що робити, а туди нехай ідуть ті, що не мають вдома роботи!» Тоді Василь тихо приготував собі чемодан, потайки покинув хату і прилучився до друзів.

І от він приїхав сюди, а тут тільки гори та ліси. Де й поділося те, про що так гаряче говорив Юра!..

– Ей, товаришу!.. – почув він біля себе.

Хлопець здригнувся від несподіванки і підвів голову. Та не зразу опам'ятався. Перед ним стояли Ярина і Юра.

Обоє були в новеньких синіх формах. На грудях були прикріплені світлі значки бригадира добровільної праці.

В Ярини з-під безкозирки, невимушено накиненої на голову, вибилося пасмо золотистого кучерявого волосся. Василь стояв і дивився на них широко відкритими очима. Ярина одним рухом опинилася біля нього і, обнявши, міцно поцілувала його в щоку...

Юра дивився на них і не бачив їх... Перед його очима стояла постать молоденької чорнявої дівчини, яка щойно видала йому одяг зі складу, лагідно усміхнувшись до нього...

– Ану, Васильку, біжім, візьмемо і для тебе одяг, – випадила Ярина і, схопивши його за руку, потягла до складу. Василь, ще не опам'ятавшись від своїх думок і Ярининою поцілунку, побіг за нею, оглянувшись на Юру, який тепер залишився біля чемоданів. А Юра дивився їм услід і, думаючи про щось своє, замріяно усміхався...

Василь ніс у руках важкі коробки толу: треба було вибухівкою прокласти шлях залізниці, що мала проходити через невисокий горб. Він поставив коробки під дерево і оглянув місце, яке через кілька хвилин повинно бути розрізане глибоким ровом, по якому пройде вузькоколіяка.

– Ну, Василю, до роботи! – крикнув високий, ще молодий чоловік – інженер Тріфой, що теж приніс кілька коробок.

– Вже йду!

– Став їх там, де я позначив гілками. Василь зібрав усі коробки і порозставляв їх.

– Готово! – крикнув він, тримаючи в руці бікфордів шнури.

– Пали! – озвався інженер десь з другої сторони.

Василь став на коліна, витяг сірник і вже приготувався палити, але нараз піднявся, приклав трубкою руки до рота і щосили крикнув:

– Агов-го-ов!! – пронеслася лісом луна. Це був знак, що попереджав про скорий вибух.

Потім Василь нагнувся, запалив сірник і задивився на жовтий вогник, що побіг шнуром...

Дівчата голосно розмовляли і перекидалися жартами, наповнюючи тачки глиною і вивозячи її подалі від лінії.

Між ними, вся розчервонівшись від спеки, працювала Ярина. Вона вправно наповнювала підвезену кимось тачку, перекидалася словами з подругами і часто її засмагле від сонця личко красувалось усмішкою. Вона усміхалася своїм думкам, щастю, любові. Пригадала собі і про лист, що отримала сьогодні від батька. Перечитавши його кілька разів підряд, вона його майже напам'ять вивчила.

«Дорога дочко! – писав батько. – Я дуже, радий за тебе, горджусь тобою. І не тільки тобою, а всіма вами. Глянувши вчора в газету, я побачив там ваші портрети і довідався, що Ярина Бойко, Юрій Клен і Василь Кучер – передові бригадири, що вони працюють з завзяттям і охотою. Прочитав і про те, як Юра погасив у лісі пожежу, незважаючи на те, що він сам обгорів і обпікся при цьому. Довідався я і про Василя, який пішов у бурю на пошуки своїх товаришів, що заблукали вночі в лісі. Писали в газеті і про тебе, що у вільні години допомагаєш іншим працювати, вчитися, або читаєш їм різні книжки та газети. Ще

багато іншого писало, та я не стану тобі оповідати все, бо ти сама все бачиш і знаєш.

Я вирізав ваші портрети і поставив їх у рамки на стіну. Тут усі вас хвалять, і навіть, заздують вам. Тільки Василів батько чогось сердиться: «Я йому дам, каже, ходити самому ночами лісом, та ще і в бурю, щоб потрапити в лапи якомусь звіру». Але я по його очах бачу, що він теж гордиться ним.

Вдома в нас все в порядку, тільки мати чогось турбується, щоб не трапилось чого-небудь з тобою. Але я її заспокоюю, і вона тоді підходить до твого портрета на стіні і довго розглядає, і дивиться на нього, щасливо посміхаючись, а деколи і цілує.

До нашого клубу тепер прислали проекційний апарат, так що коли ви повернетесь, то вже підемо всі разом дивитись якийсь кінофільм.

Ми всі з нетерпінням чекаємо вашого повернення...»

– Скільки-то щастя! – думала Ярина. – Приїхали сюди, працюємо, здружилися всі між собою, що важко вже буде розлучитися нам, а скільки ми тут різного навчилися, як те нам пригодиться в нашому житті. З Василем зустрічаємось часто, проводимо разом ці чудові літні вечори, згадуємо домівку, батьків, співаємо в нашому самодіяльному гуртку, веселимося. І як це гарно! От не пожалію на старість, що моя молодість даром пройшла.

А чи було б так, коли б я залишилася вдома? Певно, що ні. Добре, що я тоді не відмовилась приїхати сюди... Але чому ця газета ще не дійшла до нас? Певно, прийде сьогодні... А чи сказати Василеві про батьків лист? Він же нічого не знає. Треба сказати...

– Дівчата! – гукнула, підбігши Санда, з якою дружив Юра від перших днів свого приїзду сюди, – покличте хтось інженера Тріфою до телефону! Побіжіть котра-небудь, бо я не можу надовго залишати канцелярію. Тільки скоро, бо...

– Я зараз його покличу, – перервала Ярина і, кинувши лопату, побігла до лісу. «Покличу інженера і розкажу потім Василю про листа», – подумала Ярина, наближаючись до лісу...

Василь лежав на траві і, очікуючи вибуху, розглядав мурашок, що снували поміж високих стеблин трави. Піднявши очі, побачив чийсь силует поміж дерев, недалеко закладеної вибухівки. Хтось біг забороненою зоною. Василь завмер: ще кілька хвилин, і коробки толу викинуть в повітря високі стовпи землі, каміння, уламки дерев, і тоді накриють того, хто, не почувши його голосу, зайшов у небезпечну зону.

– Треба рятувати! – майнула думка в його голові. – Рятувати, поки не пізно. І він, не роздумуючи більше, кинувся щосили назустріч. – Тільки б встигнути! – калатало його серце.

– Василю-ю! Вернись, божевільний! – гукав інженер. Він не знав, чого Василь біжить лісом, перескакуючи через кущі, пні, колоди. Та Василь не чув нічого, крім биття свого серця, не бачив нічого, крім постаті, яка досить байдуже пробиралась поміж високих дерев, нагинаючись місцями, щоб зірвати гарну лісову квітку, яку потім піднесе коханому, очікуючи поцілунка, або на якій буде відгадувати «любить – не любить»..

Ще кілька кроків – і Василь підхопив на руки дівчину, яка здалась йому дуже легкою, і побіг далі. Він навіть не

глянув у її обличчя, а вона від несподіванки не встигла навіть скрикнути. Він мчав щодуху, щоб проскочити небезпечну зону, не відчуваючи ваги тіла, з рук якого губились голубі незабудки...

Ще трохи – і все було б гаразд. Вони вибралися б з небезпечної зони, і тоді їм не загрожувало б нічого... Та в спину вдарив сильний струм повітря, Василь спіткнувся і впав на свою ношу, прикриваючи її своїм тілом. Пролунав страшний вибух, і на Василя посипалась глина, дрібне каміння, уламки дерев...

Василь, ніби прокинувшись, відкрив очі. Відчув, як у голові вистукують якісь велетенські молоти, що немов б'ють по залізу. Оглянувшись навкруги, побачив ще кілька ліжок. Зрозумів, що це лазарет. «Чому я тут?.. Звідки?.. Чого голова так болить?..» – силкувався він відгадати і пояснити своє перебування в лазареті.

У цю мить двері тихо відчинилися і до кімнати зайшов хтось із забинтованою головою. Спочатку Василь не повірив своїм очам. Але, придивившись, зрозумів, що він не помилився. Він хотів піднятися назустріч, але відчувши різкий біль у всьому тілі, безсило опустився на ліжко, ледве прошепотівши сухими, потрісканими губами:

– Ярина!..

Ярина підійшла до нього, поправила ковдру і, ласкаво погладжуючи йому руку, глянула на нього повними вдячності очима. І тільки тоді він все пригадав, побачивши на Ярині вишиту блузку, в якій вона була і тоді, коли він був у лісі.

«Значить, то вона була в лісі» – подумав він. Та що це? Він бачить, як вона ворушить губами, вимовляючи якісь

слова, але нічого не чує. «Невже оглух?» – подумав він з болем. Жаль і розпач пронизали йому серце і, зануривши в подушку голову, він заривав.

Та глухим він не залишився. Лікар, якого викликали з міста, повернув йому слух, і він став скоро одужувати. До нього заходили друзі, розповідали про всілякі новини, про те, що скоро залізниця буде прокладена. Василь всією душею бажав чим скоріш вилікуватись, щоб вийти на працю. Ярина видужала скоріше і вже працювала.

Але вона не забувала заглядати до нього по кілька разів на день, ділячися всіма новинами. Тут вони і вирішили, що, повернувшись додому, одружаться, щоб ніколи не розлучатись, бути разом, бути щасливими.

Минуло ще кілька днів, і йому теж дозволили вийти на роботу. Нашвидку одягнувся і покинув лазарет. Його зустріло сонце, ласкаючи промінням обличчя. Василь на повні груди вдихав свіже прозоре повітря. Оглянувшись, побачив порожню тачку. Підняв її і радісно попрямував до своїх друзів, що були вже досить далеко.

Побачивши його з тачкою в руках, Ярина аж руками сплеснула.

- Василю, тобі ще не можна працювати!
- Нічого, – відповів він, – скоріше видужаю.
- Не бійсь, Ярино, – озвалися інші, – до весілля заживе.

Ярина почервоніла аж по вуха. З якоюсь насолодою встромила лопату в свіжо викопану землю і вкинула її у Василеву тачку.

Так минуло три місяці. Ранком, коли вже сонце встигло заглянути у всі кутки і розігнати ранковий туман, біля будинків, що стояли тепер на місці перших бараків, весело гомоніла юрба. Люди були схвильовані, ніби чогось очікуючи, ніби готуючись до чогось.

– Йде вже, йде! – почувлися з гори веселі окрики. Це чотири юних бригадири, що стояли на освітленому сонячним промінням горбу, гукали до своїх друзів, які знаходилися внизу.

Василь із засмаглим від сонця обличчям, з твердими рухами рук і тіла, стояв на краю горба і вдивлявся в далину, де вже курився сизий димок паровоза. По новій залізниці йшов перший поїзд.

Поряд з Василем стояла така ж засмагла Ярина, і її очі світилися радісним блиском, немов усміхалися і тим високим горам, що стояли навкруг, і сонцю, що щиро обдавало їх своїм промінням, і поїздові, який наближався. Все це відбивалося в її очах.

Трохи далі стояв Юра, тримаючи руку чорнявої Санди.

– Ура-а-а!.. Ура-а-а!.. Ура-а-а!.. – пролунало, коли поїзд наблизився.

– Глянь, як гарно! – крикнув Юрові Василь.

Обличчя всіх сяяли щастям... Молодь почала спускатися до поїзда, де всі говорили, кричали, сміялися і поздоровляли одне одного. Коли Василь з Яриною і Юра із Сандою спустились до поїзда, там уже всі зібралися

перед паровозом, на якому стояв секретар обкому УТМ і говорив до молодих будівників.

Він їм говорив про значення цієї вузькоколійки для економічного розвитку краю, для поліпшення життя населення. Потім почав роздавати похвальні грамоти. А коли і це було зроблено, і всі хотіли розійтись, він спинив всіх ще на кілька хвилин.

– А в мене є ще кілька премій! – сказав він.

– Для кого? – загули всі з неприхованою цікавістю.

– А ви вгадайте!

– Для Мірчі! – кричали одні.

– Для Василя! – гукали інші.

– Для Ярини! – не вгавали інші.

– Для Санди! – чулося з іншого боку.

– І вгадали, і не вгадали! – помирих він усіх. – Є для Василя, Юри, Ярини, Ленуци, Санди... Вартують вони, чи не вартують?

– Заслужили!.. Вартують!.. Браво!.. – вирувало кругом, аж гори дивувались і починали повторяти їхні вигуки.

А Василь й інші вже пробіралися до паровоза. І коли їм вручили премії, всіх підняли на руки і так понесли до будинків, де стояли накриті столи для останнього прощального банкету.

Та він не був останнім, ані прощальним. Секретар обкому уже розповідав хлопцям і дівчатам про нові новобудови, які вже розпочалися, чи повинні скоро розпочатися...

– Підемо? – спитав Василь у Ярини, коли вони залишились поза гуртом молоді, що входила до освітленого блискучими вогнями будинку.

Ярина глянула на нього очима, повними щастя, подумала, а потім, притулившись до його грудей і заглядаючи в очі, відповіла:

– Підемо!.. Але я хочу спочатку додому, а потім уже туди.

– Та це так! – відказав він радісно, – Певне, що спочатку додому, а потім вже туди підемо...

– Гей, Василю!.. Ярино!.. Де ви там? – почувся голос від будинку. – Ми тут всі на вас чекаємо, а ви романтику розводите, зорі лічите...

– То вийдіть і ви – скоріше полічимо! – відказала Ярина, впізнавши Юрин голос.

– Вийшли би, та моя зірка одяглась у білий халат і подає гостям вечерю.

– Ну, то йдім і ми, а то ще без вечері залишимось! – озвався Василь і попрямував з Яриною до будинку.

...До ранкової зорі яскраво світилися вікна будинку і лунала гучна музика й співи. Навіть гори заслухались цієї веселості і нагостили слух, припинило своє шепотіння листя, щоб краще все чути. Тільки недалекий струмок чомусь не вгавав, та раз-у-раз доносились сонні крики птахів.

А молодь кружляла у танцях, виспівувала пісень, раділась і домовлялась, на якій новобудові вони зустрінуться знову.

.....
– До побачення! – говорили на другий день, коли розходились на якийсь час по домівкам, щоб потім знов зустрітись уже в іншому місці і принести країні й народові новий подарунок, що втілював би їхній ентузіазм, юність і дружбу.

СИНИ

Сиділа на низькому порозі похиленої хати, поклала чорні, засмаглі руки з мозолями на коліна і дивилася на вулицю сумними очима, ледве хитаючи головою взад і вперед.... взад і вперед...

Надворі було тепло. Сонце, спустившись за гори, освітлювало червоним промінням верхи протилежних гір. Біля старого прутяного тину, попід яким повиростала висока буйна кропива, ходило кілька курчат, які розгрібаючи тоненькими ніжками землю, шукали поживи.

А вона дивилась на вулицю і тихим старим голосом співала:

Сини мої, сини мої.
що маю робити ? –
Ви ся мене відцурали –
як я буду жити ?

Воліла б я, сини мої,
цього не дожити,
щоб ходила в чужі хати
я хліба просити...

Вона сама складала ці пісні і сама їх співала. Ще в дитинстві вона навчилася складати пісні. Та які то були пісні! У них була молодість, веселість, радість, грайливість, щастя, любов! А тепер вона тільки сумних співає, сумних складає. Та й як їй не сумувати! Мала двох синів, як двоє очей в голові. Змалку виконувала всі їхні бажання, догоджала їм, пестила. Чоловік був лісником, тож їм жилося непогано. І вона віддала обох хлопців до школи. Та потім помер чоловік. І вона, щоб вивчити-таки хлопців на щось, попродала все, що мала біля хати, тільки щоб і вони вчилися так, як вчився і панський син з їхнього села. Так, те навчання дороге їй коштувало. Продала всі землі, все, що тільки мала, і залишилась із невеличким городом, щоб якось сама могла прожити. І таки вивчила їх. Хоча пан сміявся з неї, хоча й люди говорили, що вона на старість піде в жебраки, та вона їм не вірила, вона була певна, що сини, вивчившись за її труд, будуть їй допомагати. А то тепер от...

– Знову тужиш за ними? – спитала сусідка, що підійшла. – Краще ти б і не думала про них. Легше буде.

– Та як про них не думати, коли вони мої? – відповіла, хитаючи далі головою.

– Та коли вони з тобою так обходяться, що ти від них чекаєш?

– Чекаю, може нарозумляться. Пригадають свою матір і хоч трохи потішать та розвеселять, – сказала, а на очах так і світилися сльози.

– Але ти була недавно в них, то що?..

– Була я, була. Пішла до Марка, він старший. Приходжу в двір і питаю про нього. А там якась пані висунулась

у вікно і каже, що його вдома немає. А в хату так і не впустила. І чекала я надворі, аж поки він не прийшов. З ним було кілька чужих панів. Підходжу я до нього, а він, як гляне на мене, та такими очима, що мене аж у серці закололо, та й каже:

– То ви, мамо?

– Я, – кажу.

– А чого ви такі прийшли сюди? Не можна було хоч інакше одягнутися?

– Та я, – кажу, – не маю іншого. Ти знаєш, що я все продала, поки тебе вчила.

– А чого не пішли до Дмитра? Він був би вам щось дав. Ви знаєте, що прийшли в місто, до мене, а до мене приходять різні вчені люди. Ідіть до Дмитра і скажіть, хай вам дасть щось на себе, а потім приходіть до мене. Тільки скоро!

Пішла я. Приходжу до Дмитра і, слава Богу, знайшла його вдома. Входжу в хату, а він як побачив мене, та як почав:

– Не ступайте туди!.. Не йдіть сюди!.. Не сідайте там!..

А я стала біля дверей, та й кажу, чого мене прислав Марко. А він слухає, та всміхається.

– Бач, який хитрий Марко! Та чого він вас прислав до мене? Нехай вам і дає, коли ви йому так не любитеся! Він, бачите, спанчився, та й не хоче вас такими видіти. А скільки ви йому допомагали, поки він вивчився на адвоката... Мені ніколи не давали стільки грошей, як йому. Зате я вас все маю за матір. Ось і в хату приймив і даю вам отой ношений трохи піджак, що колись жінка носила. І ту спідницю візьміть, що там лежить під шафою! А ви могли

б мені дати оту землю, що ще біля хати залишилася... Та скоро одягайтеся, бо не знайдете Марка вдома.

А як одягла я те на себе, то не впізналася. Та так і пішла. Так і прийшла до Марка. А в нього в покоях таке гуляння провадиться, така музика та співи лунають!.. А він спинив мене на кухні та й розпитує, чого прийшла. А я й кажу йому, що пан просить податки нести, а в мене немає нічого.

– Я вам дам грошей, – каже він, – а ви мені тоді запишете ту землю, що є ще біля хати.

Та й дав якісь то гроші. З тим я й вернулася. Коли поверталася, то ховалася від людських очей, щоб не бачили на мені ті лахміття, а то ще дужче засміють. Так і прийшла городами додому... Така в мене доля!.. – закінчила вона.

– Які вони в тебе чудні, – озвалася сусідка. – Ось мій Олесь і сьогодні мені написав, щоб не працювала понад силу, бо захворію, а він, як прийде, то оплатить все, що тільки треба буде.

– А мої чи колись прийдуть? – озвалася і вона. – У мене є й горішків прихованих, і яблучок, і грушок для внучат. Та чи я колись побачу моїх внучат?

– Боже, які вони нелюди! А ти їх так важко виростила. Пороздавала по школах, попродала все, щоб вони могли спокійно вчитися, а вони тепер ось що виробляють.

– Так, я їх трудно ростила. Було напише Марко, що йому треба грошей, бо хоче бачити і театр, і цирк, і кіно, бо, мовляв, «Людські діти завжди мають гроші, тільки я не маю і не можу піти всюди». А я продам те, що попаде під руку, та й пішлю йому. І Дмитрові я посилала. Як могла, так і робила, тільки щоб їм догодити, тільки щоб їм не

було важко. А тепер, ось, вони і внучат не дають мені доглядати. Кажуть: «мати некультурна, то і діти біля неї такими будуть».

– Та ти і їх пестила, як були малими, а тепер вони – ось що...

– Вони в мене ніколи не знали про горе, про голод чи холод. А як якийсь був хворий, то я цілі ночі не спала, ходила до лікарів, тільки би вони були здорові.

– А от тепер і маєш! Жаліла, пестила, догоджала, а вони тепер сміються з тебе... Ну, я піду, а то треба все позакривати на ніч... Добраніч!..

Вечір тихо лягав на мовчазні гори, покриваючи все темрявою. Мати сиділа на порозі, похитувала головою і дивилася на вулицю сумними очима. Сльози текли по зораному зморшкам обличчю, стікаючи на стареньку свиту, накинену на худі кістляві плечі. Її пісня зливалась з тихим шепотом крилатої старої липи, що росла за хатою...

Сини мої, соколики,
що ви наробили,
чом ви в горі стару матір
забули й лишили?..

МОЛОДІСТЬ

1

Весна... Весна, немов молодість: весела й грайлива. Тільки почне танути сніг по горбах і пружинах, тільки почне сонечко пригрівати, як із землі почнуть виходити перші квіти. Бриндуші мило розкривають свої пелюстки під поцілунками теплого сонячного проміння. А там, гляди, виходять в поле вівці, поміж якими граються веселі ягнятка. І так мило дивитись на них, як вони пощупують зелену травичку.

З кожним днем стає тепліше і тепліше. А як гарно стає в полі! Ідеш, мокрою від роси стежкою, а обабіч неї зеленіє озимина. Вітер уже починає гратись тоненькими стеблами і кучерявить все поле дрібними хвильками.

А над свіжо зораною ріллею літають зграї птахів, вишукуючи дощових черв'яків, що їх відкрила відкинута плугом скиба землі. Над землею клубочками встає біла хмарка – то парує омите рососою поле. На полі розкидані різнокольорові квітки. Бджоли так і наповнюють повітря дзижчанням своїх крилець, перелітаючи з квітки на квітку. Ось з'явився і метелик, його крильця так і поблискують проти сонця сріблястим пилком. А за ним женеться

пташка. І метелик опустився на білу, як його крильця, квітку, зігнувши її до землі. Пташка пролетіла мимо.

А з лісу лине: ку-ку, ку-ку! То зозуля починає виспівувати свою пісню. А хлопчаки, що поблизу пасуть вівці, починають лічити скільки разів повториться те зозулине ку-ку. І хоч звуки цієї нехитрої пісні такі однакові, зате вони приносять радість людині. Сповнюють її душу теплим життєрадісним почуттям, окрилюють її мрії.

Сонце піднімається все вище і вище. Небо таке чисте, що глянеш на нього і побачиш, як сріблясті іскорки проміння, розсипаються по ньому. Стрілою в небо злітає жайворонок і тоді на його крильцях ще яскравіше замерехкотять сріблясті іскорки сонячного проміння.

А на долині десь тихо булькоче невеличкий струмочок, його чиста прозора вода стікає з каменя на камінь, а дрібні бризки виграють райдугою під сонячним промінням, що пробилось крізь молоденьке листячко бузкового куща, корінці якого змочуються у прозорій воді.

Спів пташок, легенький шум дерев, дзюркотіння струмка, дзижчання бджіл, ледь чутна пісня польових квітів, веселі перекликання дітей, гомін людей, що вийшли на поле, це все зливається в одну пісню, в один гімн, назва якого – весна.

Весняне проміння проникає до людського серця, пробуджуючи в нім нові почуття, почуття любові, пориву до праці, до щастя. А весняні квіти так і заповнюють своїм ароматом якусь невеличку порожнечу серця, що могла виникнути від горя, чи від чогось іншого, сприйнятливого людському серцю.

Весна, як молодість: весела і грайлива.

2

Сидячи на призьбі і вигріваючи свої старечі кістки, дід оглядав хазяйським оком город. Він у думці вже міркував, де буде сіяти цього року коноплі, де кукурудзу, а де виділить землю під грядки цибулі і часнику. Поніжившись ще трохи на сонці, піднявся і попрямував на город.

Підійшов до молодого деревця, став оглядати його. Михась, його внук, приніс кілька днів тому два саджанці і вони вдвох посадили їх. Михась старанно доглядав їх, щоб прийнялися. Ці саджанці були принесені піонерами з лісу. Їх посадили спочатку в шкільному городі, прищепили, а потім дали їм і додому по два таких саджанці. Саджанці прийнялися добре.

Старий з нетерпінням вичікував Михася зі школи.

Дружба між дідом і Михасем почалася вже давно. Михась не пам'ятав свого батька. Він помер, коли Михасеві було всього кілька місяців. Його забило в лісі, коли він разом з іншими лісорубами рубали там дрова. Для Михася він був тепер і дід, і батько, і друг. Вони жили тепер втрьох: дід, мати і він, Михась. Під час війни п'ятдесятирічного діда забрали на фронт хортистські солдати. Важко тоді жилося їм з матір'ю. Та дід повернувся і все знову наладилося.

Михась почав ходити до школи, а цього року в селі заснувались перші піонерські загони і Михась став піонером, хоч йому перейшло вже на тринадцятий рік. А вчора він сказав дідові:

– Завтра ви, дідусю, не підіть нікуди. Приберіться гарно, а я прийду сюди з моїми товаришами і вожатою. Ви нам розкажете про своє життя.

Дід не міг не погодитись.

Сьогодні вранці Михась надів піонерський галстук і пішов до школи. Там у них щонеділі відбувались якісь заняття.

Та ось і вони – побачив старий і пішов назустріч. Вулицею ішов гурт дітей, тулячись до невисокої на зріст і миловидної дівчини, яка мала бути вожатою. Він широко відкрив хвіртку веселим і гомінким гостям.

Вожата поздоровкалася з ним, а діти, немов по команді, сказали:

– Привіт піонера!

Дід не знав, як їм відповісти, і сказав запинаючись: – Привіт, привіт...

Дід вирішив поговорити з ними надворі. Сонце нагрівало повітря своїм промінням, що так і лоскотало червоні щоки дітей. Чувся запах розквітлого куща бузини, що ріс недалеко криниці. Туди і повів старий своїх гостей. Матері не було вдома і Михась самий виніс кілька ковдр з хати і розстелив їх, щоб не сідати на вологу ще подекуди землю.

3

– Розкажіть нам щось, дідусю! – сказала вожата, коли вже всі розсілися навкруг діда.

– Та... бачте... – почав дід, схвилювавшись від допитливих і цікавих дитячих очей, – я не вмію розповідати так,

як то в книгах пишеться, бо сам змалку тільки кілька класів пройшов, а книжок не читав ніколи, бо завжди на руках робота була.

– Та це нічого! – сказала вожата. – Ви говоріть, як знаєте, ми все зрозуміємо.

– Ну, то й добре! – сказав дід, умостившись ліпше, щоб міг вільно говорити. Діти ще тісніш обступили старого, щоб краще чути його розповідь.

І дід почав розповідати, його слова викликали в дитячій уяві цілі сцени того життя, яким жив дід.

Михась теж уважно слухав діда, милуючись і гордячись ним. В його уяві за дідовими словами виникали ті сцени життя, про які дід так яскраво розповідав.

Він бачить діда в жовто-зеленому обмундируванні, яке носили австрійські війська під час першої світової війни. І от дід разом з бійцями сидить в окопах першої лінії. Їм уже кілька днів нічого не приносили їсти. Від голоду вони не мають охоти, не те, що наступати, а навіть оборонятися. І тоді вночі, не маючи змоги більше так жити, вони перебираються до російських військ, в полон.

Звідти їх відіслали працювати в якусь економію. Там працюють понад два роки, аж поки по всій Росії не проноситься блискавкою звістка:

– Революція! Пролетарська Революція!

Власник економії, зібравши все найцінніше, що було в його покоях, втік. Залишилися тільки вони – полонені, які працювали на його полях зранку до ночі. Їм нікуди тікати. Бо куди ж їм тікати?

Вони чекають, поки хвиля революції докотиться і до них. Одного ранку до економії зайшло кілька озброєних

людей з червоними стрічками на шапках, робітничих кепках, військових кашкетах. Вони – червоногвардійці. В них немає продовольчих продуктів. А в економії десятки свиней, десятки корів, сотні овець. І люди з червоними стрічками навантажують вози цими продуктами, везуть, їх червоногвардійцям, більшовикам.

Більшовики! Їм, полоненим, говорили, що це розбійники. Але тепер вони цьому не вірять, бо то такі ж люди, як і вони. Розговорившись з ними, вони в них бачать своїх друзів. Там такі ж селяни, як і вони, що хочуть і бажають землі, що хочуть кращого життя. Полонені були звільнені. Усі вони вирушають у дорогу, пробираючись до міста. Як вони пізніше довідуються, то був Київ.

Там вони почули такі слова, яких вони ніколи не чули: воля, земля, мир, рівність. Там вони вперше почули слово Ленін. Спочатку вони не знали, хто це такий. Та пізніше вони вже знали багато про нього. І цілу дорогу додому, вони думали над тим, що творилося в Росії, думали про Леніна, про партію більшовиків.

Та як тільки вони опинилися вдома, їх взяла під нагляд поліція, потім жандармерія. А вони розповідали в селі про те, що бачили, що чули. Люди збиралися вечорами в хатах і слухали їхні слова, міркуючи вже вголос, що і їм потрібно б піднятися на боротьбу, взяти, хоч частину того багатства, що має їхній пан.

Та одного вечора їх зловили за такими бесідами і разом з кількома іншими селянами заарештували. І протримали їх рік у тюрмі за те, що вони «поширювали більшовицькі ідеї між покірними людьми Австро-Угорської імперії».

І тепер, у цій другій світовій війні, їх теж не обминули. Їх забрали воювати проти Червоної Армії. Та й на цей раз вони скоро перейшли на бік радянських військ, а потім повернулися додому.

– Їхали ми поїздом через Україну, – говорив дід, – і зустрічалися нам на станціях такі, як і ви, хлопці і дівчата з червоними галстуками. А тепер, бачу, і в наших дітей з'явилися такі галстуки. Це добре! Ось мій Михась став таким слухняним і працьовитим, що не нарадуюся ним.

Михась від дідової похвали почервонів і потупив очі.

– Так, так. Він у мене працьовитий, – почувся за спиною голос матері. – Я приходжу, – продовжувала вона, – а в хаті – нікого. Де, думаю, поділися мої чоловіки? Виходжу надвір, аж бачу вас тут. Що це може означати? – не могла я відгадати. Підходжу ближче, аж бачу батько вам щось розповідає.

– Вже пізно, – сказала вожата, глянувши на годинника. – Пора нам уже додому.

Діти, гомонячи, піднялися і попрямували до хвіртки.

Прощаючись, дід казав:

– Ви приходьте частіше! Я розповім їм і про щось інше. А то, може, їм це не так цікаво

– Нічого, нехай вони відтепер знають, що це таке війна, що вона приносить людям. Тоді вони краще зрозуміють, що їм вже відтепер треба відстоювати мир. Ну, бувайте здорові, діду! – сказала вона на останок, – ми вам вдячні за те, що ви нам розповідали. А ви пробачте за турбування. І вона пішла до дітей, що чекали на неї за ворітьми.

Дід дивився їм услід, аж поки вони не сховалися за рогом вулиці, бадьорий і веселий.

РОЗСТАВАННЯ

Кущ бузка низько схилився над запиленим парканом. Сонце вже сідало за гори, обдаючи червоним промінням жовтіюче листя дерев. Промені вдарялись об шибку вікна і, відбившись, зайчиками перебігали з квітки на квітку у невеличкім пришкільнім квітнику, обгородженим низеньким парканчиком. Між квітами, в тіні бузкового куща, вбитий в землю «академічний столик» (як його тут називали) і дві лави.

За столом сидять двоє молодих людей. Високий русявий хлопець, з кучерявим волоссям, що так і спадає на високе чоло, з синіми очима, в яких так і відбиваються промені заходячого сонця, сидить, підперши рукою обличчя, і зрідка поглядає на таку ж високу, миловидну, з карими очима дівчину, що сидить напроти нього, теж потупивши очі.

Хлопець здається байдужим. Зате дівчина вся в напруженні. Її щоки палають. Вона боїться глянути йому у вічі, а він не починає жодної розмови. Сидить немов не помічає її. Та по пальцях його рук видно, що він теж схвилюваний. Зате його хвилювання не таке, як її. Сидить і чекає, поки вона заговорить першою. І вона, не підводячи очей, питає: – Їдеш, Мишко?

– Їду, Маївочко! – відповів Михайло підвівши очі.

Їхні погляди зустрілися.

– Нічого, Маївочко, – каже він, зітхаючи, – повернуся я знову і тоді вже не розлучимось.

– Але то ж кілька років, – ледве вимовляє вона. – Хтозна що може трапитись.

– Що може трапитись? – перепитує він.

– Ну, таж припустимо, що ти можеш мене забути. Адже ти їдеш у місто, у столицю, а там багато красивих дівчат.

– А ти менше «припускаяй!» – каже він іронічно.

Вона тільки мовчки глянула на нього, відняла свою руку і замовкла. Сум опанував її серцем. Вона ж так його любить, так йому довіряє, а він ось, ще й насміхається з неї. Хотіла була заплакати в ту хвилину, та стримувала сльози.

– Я знаю, ти забудеш мене. Забудеш свої обіцянки, покинеш. Я буду чекати, а ти не повернешся більше до мене. От так і закінчиться все, – говорила вона.

А Михайло вже думав про завтрашній від'їзд, про місто. Перед очима так і мелькали величезні будинки, людні вулиці, парки. А тут ще й вона...

«Треба йти, – вирішив Михайло, – а то знов наговорю і наобіцяю їй такого, що потім хоч за голову ловись!»

– Слухай, Маївочко! – звернувся він до неї вже серйозно. – Я тобі буду часто писати. І буду писати так, щоб ти знала все, що я роблю, чим живу. Тоді й побачиш, що тобі робити. Ну, здається все. Я йду! Мені треба ще дещо приготувати. Всього найкращого бажаю тобі, Маївочко! Чекай листа!

Михайло нахилився і поцілував її в щоку. Потім швидким кроком почав віддалятися.

Він пішов і не оглянувся. Не оглянувся і не бачив, як Маївочка, подивившись йому вслід, опустила голову на руки.

Смеркало. Сонце вже давно опустилося, залишаючи за собою багату заграву.

Вечір непомітно підступав, окутуючи сутінками і туманом навколишні гори. Повітря було тепле і чисте. У ньому носився запах відцвітаючих квітів. На півночі зайнялися перші зорі і мерехкотіли десь у вишині. Тиша стояла над селом...

Під бузковим кущем, схиливши голову на руки, сиділа Маївочка. Її плечі деколи здригались і чулося глибоке зітхання.

– Яка я справді нещасна, – думала вона. – Я знала, що він так зі мною зробить. Але чому ж я йому довіряла?.. Так, я його любила... І зараз люблю... Та чи допоможе це мені?.. Ні, він піде, забуде мене... Забуде... І як це могло статися?.. Не встерегла я себе... Та й він не такий був спочатку... Як він тоді говорив зі мною, як ходив, як розважав!.. І я йому тоді не довіряла... Я не вірила його словам. Але він почав розповідати мені про своє життя. І я тоді зрозуміла, що йому важко жити самому, без друга, самотньому. Мені стало його жаль... Він приходив до мене, виказував всі свої почуття, жалівся, а я його розважала своїми словами, своїм голубленням, поцілунками... І він ішов від мене щасливим... Яке то було щастя! Я раділа з того, що могла хоч крапельку зробити когось щасливим. Я сама була щасливою від того... Та чи я його ошчасливила?.. Я так звикла бути разом з ним, мати його поруч себе, бачити його очі, чути його слова... Тоді я зрозуміла, що я його любила. Любила сильно, щиро, по-справжньому.

І ось тоді змінився він. Став байдужим до мене. А я розсердилась. Розсердилась і не витримала – пішла

сама до нього... А тепер він їде. Їде... А чи повернеться він колись? Чи повернеться він до мене? Мабуть, ні! Він ніколи вже не буде моїм. Знайде гарнішу. Та й він буде вже з факультетом, а я що? Звичайна собі вчителька... Так, він уже не мій!.. Чи я буду ще колись любити?.. Кого?.. Коли?.. Здається, ні!

Вона підняла голову і, побачивши, що надворі вже темно, поспішно встала, витерла сльози і пішла додому, низько схиливши голову.

Михайло, завернувши у свою вуличку, сповільнив крок і задумався над тим, що він робить і як робить. Ноги самі несли його додому.

– Ну, і що?.. – думав він. – Що я зроблю з собою, коли я такий? Чи винен я, що не можу так любити, як вона? Хто в цьому винен? – Життя! Воно мене зробило таким. Ще в школі я любив багатьох дівчат. Та що з того вийшло? Пішов собі – і все пропало. Поплакали трохи та й забули. Отак і тепер... А дівчат я ще знайду... «Такого цвіту по всьому світу» – говорить прислів'я. І чого мені журитись? Куди б не пішов, всюди бачу, як дівчата повертають за мною голови...

Легко знайду... Правда, я дуже привик до Маївочки... Не знаю, як я зможу відвикнути від неї, забути її, забути все, що між нами було... Але нічого... Яюсь буде!..

Михайло так задумався, що і не помітив, як біля нього хтось пройшов, здоровкаючись. Той, не почувши відповіді, спинився.

– Ти що, Михайле, вже і не здоровкаєшся зі мною?

Михайло немов би зі сну пробудився. Оглянувся і впізнав свого друга.

– То ти, Василю?

– Я! А ти, бачу, вже й не помічаєш мене. Проходиш мимо. Чи, може, знову посварився з Маївочкою?

Василь – давній товариш Михайла. Разом у дитинстві гралися, разом до школи ходили, разом піонерами були.

– Та ні, не посварився, – відповів Михайло. – Але, знаєш, я завтра від'їжджаю. Думаю, як то далі буде.

– Куди від'їжджаєш?

– Їду вчитися. На факультет.

– Ну? – перепитав Василь. – Значить, ти сягаєш все вище? Це добре. Тільки дивись, щоб після закінчення ти знову сюди повернувся. А з Маївочкою як буде? Вона ж тебе любить, що ти думаєш далі з нею робити? Хочеш, щоб чекала, чи ні?

– Щодо навчання – це правда. Шкода залишатися в стороні, коли є можливості ще вчитися. А щодо Маївочки – я не знаю! Що я можу тут зробити? Переді мною ще кілька років. А коли розлюблю? Тоді що?.. Вона буде чекати мене, а я повернуся з якоюсь іншою!..

– Значить, ти її не любиш!

– Не можна сказати, що не люблю, а що недолюблюю – це факт!

– А чому тоді ти не залишив її в спокою до сьогодні, коли знав, що в тебе немає серйозних намірів щодо неї, що ти не одружився з нею? Вона була б знайшла собі іншого хлопця. А так – нечесно з твого боку.

– Коли повернуся і застану її ще не одруженою, то, можливо, й одружуся з нею. А якщо вона одружиться раніше, то... я не знаю... Інакше я не бачу розв'язання цього питання.

– Може... – повторив Василь. – Ти останнім часом щось дуже змінився. Раніше ти інакше якось дивився на життя, на людей. А тепер з якогось часу, ти, бачу, зазнався, граєшся з чужими почуттями.

– А вони хіба інакшими були до мене? – перебив Михайло. – Хіба не так повелася зі мною та перша дівчина, яку я любив до божевілля? Нагулялася, набулася – та й забула. А я ходив слідом за нею і благав любові. А відтоді я міг когось любити? Ходив тільки так, щоб час відвести.

– Усе це так, але і робити так, як ти зараз робиш, теж не можна. Ти не мстися невинним. Чи вона винна в тому, що та тебе не любила? А ти знаєш, що любов – то не дрібниця. Не забудь і те, що люди бувають різні. Треба розуміти людину!

– А я не хочу їх розуміти! – з пихою відповів Михайло. – А якщо це все ти говориш тільки ради Маївочки, то ти можеш з нею одружитися – не пожалію.

Швидко повернувшись, пішов не попрощавшись.

– І одружуся! – крикнув услід Василь. – Подумаєш – зарозумілий!.. Гордий!.. Він ще пожаліє за це, пригадає ще мої слова.

– Вчити мене буде! – думав Михайло. – Напевно, хоче сам одружитися з Маївочкою. Ну і нехай одружується!»

Він і не заперітив, як дійшов уже додому. У хаті ще світилося. Михайло увійшов у хату, не помічаючи діда, що сидів на печі і очікував внука, щоб розпитати його дещо.

Мати подала вечерю, і Михайло мовчки взявся за їжу. Мати сиділа напроти нього. «І чого він таким став? – думала вона. – Я йому так догоджала, учила, а він не хоче

признати те все. Йому нудно, каже, в селі, до міста хоче, а я щоб йому грошей слала. А я звідки їх візьму, коли нікому заробляти ті гроші? Ми старі, німічні залишаємося вдома. Не хоче він мене слухати останнім часом. Дотепер був, як всі діти, жалів нас і допомагав, а тепер зовсім змінився. Взяв собі у голову, що він уже студент, і ходить гордий, не бачить нічого перед собою. І що з цього буде?

– А, може б, ти, сину, нікуди не йшов? – сказала мати, сумно глянувши на нього.

– А це чому? – запитав, не підводячи голови.

– Ти подумай, Михайле, як ти там будеш жити? Та й нас старих та німічних тут залишаєш. Ще й грошей вимагаєш.

– Це вже стара байка, – озвався він байдуже. – А за мене не бійтеся – не пропаду. Тільки щоб гроші були!

– Як собі хочеш, сину! – сказала вона зі сльозами на очах і, щоб не розплакатись, пішла спати.

Та Михайло довго чув, як вона ще перекидалася в ліжку, не могла заснути і тихо схлипувала. Але він не хотів про це тепер думати. Його думки літали далеко. Вони губились то в поїзді, то в шумних вулицях великого міста. З цими думками він і заснув.

РОЗДУМИ МАЇВОЧКИ

Всюди аромат відцвітаючих яблунь. У небі носяться ластівки, ловлячи промені сонця, що заходило. Вечір тихо підкрадається з-за гір, що покриті зеленими лісами, запалюючи в небі одну за одною зірки.

Біля столика на лавці, під нахиленим кущем бузку, сидить одинока Маївочка. Вона часто приходить сюди, на це місце, і годинами просиджує, вертаючись думками до кохання. Так і тепер. Відлучилася від своїх подруг і сидить непорушно. А думки її далеко.

До Маївочки підійшла Паша. Це її давня подруга. Вони росли, як дві сестри. Разом росли, разом вчилися і разом тепер працюють. Вони не таїли нічого одна перед одною, радились, ділили радість і горе. Паша знала про любов Маївочки до Михайла, знала і про те, як він повівся з нею – ось минуло уже два роки, як він пішов і до сьогодні написав їй всього два листи, в яких повідомив їй, що не повернеться більше до села і, значить, не одружиться з нею. А вона все думає про нього, все любить його і чекає. Паша жаліла свою подругу. Жаліла за те, що він так повівся з нею, так відповів на її гарячу і вірну любов.

– Ти знов сумуєш? – запитала подруга. – Не розлюбила ще? Ех, шкода мені тебе, Маївочко. Ти так змарніла за цей час!.. Шкода мені тебе, твоєї любові, що так марно пропадає.

Та взяла за руку свою подругу і посадила біля себе. Паша побачила в її очах сум і тугу.

– Я до тебе з хорошими вістями, а ти от зараз мені тут ще й розплачешся. Не люблю я тебе такою бачити.

Та тільки гірко посміхнулася і присунулася ближче до подруги.

– Ну кажи, що за радість принесла?

– А ми краще підім звідси!

– Он туди, на город. Там краще. Ходім!

– Куди? – запитала та.

І схопивши подругу за руки, побігли туди, де розкішні яблуні широко розпустили свої віти.

Паша сіла під яблунею, спершись на її стовбура. Маївочка лягла поруч, поклавши голову подрузі на коліна. Та запустила пальці у буйне волосся подруги і почала перебирати його. Маївочка любила такі пестощі. Це принесло їй спокій, але zarazом і сум. Вона пригадала, як Михайло теж грався з її довгими косами. Маївочка пригадала такий же вечір, на цьому ж місці, коли вони з Михайлом сиділи тут у двох... Місяць, як і тоді виглядав з-за яблуні, немов стеріг їхнє щастя, їхню любов... Як це давно було...

А подруга і собі замріялась. Вона теж дивилася на місяць і думала про своє щастя, яке так недалеко від неї.

– Знаєш, Маївочко, і я люблю...

– Кого? – спитала та, обірвавши ланцюг своїх думок.

– Віддавна люблю, – сказала Паша

– О, бач, яка ти! – погрозила та. – Теж мені подруга! Я тобі признавалась у всьому, а ти ховаєшся переді мною.

– А ти не гнівайся! – лагідно відповіла Паша. – Я не хотіла приховати це від тебе. Але я побоялась сказати це тобі раніше. Я боялась вірити в те, що я люблю. Боялась, щоб і зі мною не сталося щось подібне. Сама за себе боялась, от і приховувала. А тепер уже не приховую!

– А хто він? – запитала нетерпляче Маївочка.

– Микола, – відповіла та.

– Микола... кіномеханік?

– Він!..

Обидві помовчали якусь мить.

– А знаєш, він – гарний хлопець. Подобається він і мені. Працьовитий, чесний, говіркий веселий. І як ти його полюбила?

– Це вже давно було. Я вже й не пам'ятаю добре, як то сталося... Це було, як ми відкривали наш будинок культури. Тоді його вперше і побачила. Стоїмо ми перед будинком і очікуємо делегацію з міста. Глянула я на гурт хлопців, що стояв недалеко, і побачила між ними одного незнайомого. Але не надала йому жодної уваги. Думала – з сусіднього села і відвернулася. Стою і відчуваю на собі чийсь погляд. Тоді стала приглядатись пильніше. І зустріла його погляд. Погляд глибокий і гострий, мов стріла, що виходив з його чорних очей і ніби читав усі мої думки.

Серце почало чогось поспішати, і я захвилювалася. Відвернулася і знов глянула. І так кілька разів. Аж дівчата помітили і пожартували наді мною.

Якось одного вечора я зустрілась з ним на вечорі, де ми й познайомились. Від нього я й дізналася, що він буде працювати в нас кіномеханіком.

З того часу я почала з ним чимраз частіше зустрічатися і все більше кохати його. Вчора ввечері він запропонував мені вийти за нього заміж. Я, звичайно, згодна, але хотіла спочатку порадитись з тобою.

Та Маївочка чогось не відповіла.

– Щаслива ти, Пашо, – озвалася пізніше, – ти любиш, і тебе люблять. Добре жити думкою, що ти комусь потрібна, що ти ради когось і ради чогось живеш, що ти колись зазнаєш щастя... – Важко зітхнула і підвелась на ноги.

– Пора вже й додому йти, – сказала тихо. – Це вже, мабуть, за північ буде.

І подруги направились кожна в свій бік.

...Отак треба б і мені робити, – думала Маївочка. Чого я журюся і чекаю на нього, коли знаю, що він уже не повернеться до мене. Правду Паша говорить. Чого мені втрачати віру в себе, в майбутнє, в своїх товаришів? Чи, може, немає більше хлопців на світі? Є й кращі за нього. Хоч би й Василь. Він навіть кращий за Михайла.

Досить так жити далі! Не буду більше мучитись і думати про нього. Легше мені буде працювати.

Так і заснула Маївочка, думаючи над тим, що вона потрібна людям, що вона приносить якусь користь, і що вона має право на людське життя, на кохання, на любов.

В МІСТІ

Сонце безжалісно нагріває асфальт. Воно немов переслідує прохожих, що ховаються в тінях будинків та придорожніх дерев.

Біля кіосків з водою стоять довгі черги. Кожний жадібно випиває склянку холодної води.

У центральному парку завжди людно. Сюди спішають всі, щоб заховатись у тіні буйних дерев, подихати свіжим повітрям, наповненим ароматом квітів, що прикрашають різнофігурні клумби. Кожний намагається сісти поблизу озера, де завжди повіває прохолодою. Приємно буває після душної вулиці опинитися в цьому парку, що приносить спокій серцю.

Зате в маленьких скверах вдень буває порожньо. Ось невеличкий сквер, оточений зі всіх сторін високими будинками. На лавах, розставлених в тіні молодих лип і каштанів, сидить кілька відвідувачів, переважно стареньких бабусь, що наглядають за маленькими внучатами, які шумно граються на алеях.

Але тільки наближається вечір, як цей невеличкий парк оживає. Лавки дощенту заповнюються. Веселі голоси, сміх і жарти долинають зі всіх кінців парку. Та скоро це все замирає. Кожний хоче відпочити в тиші і полюбуватись хорошим літнім вечором.

Чується тільки притихлий шепіт закоханих пар, та долинає звук гітари і тихий голос, що виспівує якусь мелодійну пісню.

У такий час людина відчуває в собі приплив почуття любові до всього хорошого, бажання до життя. Сидиш і слухаєш, як над тобою шелестить листя лип, як у чистому повітрі лунає тиха пісня, а там у вишині запалюються одна за одною зірки. Серце тремтить, а очі дивляться якимось замріяним поглядом, немов стараються поглинути всю цю красу, затримати легкі звуки пісні. У глибині серця виринає бажання творити для людей, творити щось хороше, корисне. Таким неоціненним здається тоді життя, таким красивим. В такі хвилини все зло, що ховається в людському серці, притихає, а на його місці виростають бажання творити і жити, крилаті мрії не здаються нездійсненними, неможливими.

У найглухішому кутку цього парку, на низенькій лавці, з засмаглим від сонця обличчям сидить хлопець. Голову положив на руки і щось думає своє. Кучеряве волосся

спадає на високе чоло, з-під якого дивляться сині, як весняне небо, очі. Їх погляд направлений в одну точку, але вони не бачать її. Перед ними проходять сотні облич. Він не помічає прокожих. Ось проходять дві дівчини. Побачивши вільне місце і глянувши на замріяного хлопця, сіли поруч. Перешіптуючись між собою, часто поглядають на нього і деколи вибухають сміхом. Він байдуже повернув до них голову і глянув на них. Але вони не приваблюють погляду хлопця, і він ліниво відводить свій погляд, займає попередню позицію. Дівчата ще посиділи кілька хвилин, встали і пішли, сміючися.

А він і далі залишився байдужим. Не глянув їм услід, як колись.

– Ти знову тут? – почув за спиною голос.

– Тут! – відповів він, зітхнувши і впізнавши по голосу свого друга Віктора.

– І що це з тобою сталося, що ти так змінився?

– Нічого, Вітю, не трапилось. Згадалося чомусь моє життя. Ех, Вітю!.. Дурний я був тоді! Не знав я тоді, що значить людина, що значить життя, любов... Ніколи я собі не прощу цього.

– Це ти про що? Ти щось, бачу, останнім часом зовсім змінився. Раніше інакшим був. А тепер ти вічно шукаєш самотності, вічно задуманий, серйозний, строгий. Чого ж це?

Михайло тільки сумно посміхнувся.

– Раніше ти завжди був гарячий, непосидючий, веселий. Таким ти був тоді, як я тебе пізнав, таким тебе навчився бачити завжди, а тепер я тебе не впізнаю. А пам'ятаєш, як ми познайомились?

Михайло кивнув головою – пам'ятаю мовляв.

– Смішно то все вийшло, як я згадую той випадок. А скільки минуло вже з того часу? Це вже другий рік.

– Як скоро роки проходять! – сказав Михайло, думаючи про своє. – Ніби тепер бачу, як я тут з'явився вперше...

– Та скільки ми пережили за ці роки, скільки навчилися! Жили ми по-різному, та все-таки жаль мені за цими роками.

– Чого жаліти за тим, що приносить тобі користь? Ти ж сам говориш, що багато навчився за цей час.

– Якраз тому і жалію. Навчився, впізнав життя, світ, людей, а тепер того і гляди, що відішлють у якесь село. Посадять там і жий – не жий! Нудьгуй і згадуй думками ці переповнені веселістю роки.

Михайло засміявся. Він знав, що Віктор з міста і тому так думає про село.

– Ей, Вітю! Мало ти впізнав життя, світ та людей, коли ти так думаєш сьогодні про село.

– Ну, а звідки мені думати інакше про нього, коли я тільки два рази був на селі? Як був я два роки тому на добровільній праці – допомагали збирати урожай, – то більше я не бачив села. Та й тоді я його не бачив добре, бо так коротко пробув там!

– Не знаєш ти нашого села, Вітю. А я тільки на село хочу піти працювати. І в своє ж таки село піду. Хочу виправдати довір'я людей. Хочу, щоб вони змінили свою думку про мене. Я завжди чуюся винуватим перед ними, завжди мучить мене совість за попередні вчинки мої.

А на селі добре тепер працювати. Проходиш селом – і не впізнаєш його. Стільки новобудов, стільки змін. Там

тобі будинок культури, клуб, кіно, лікарня, школа нова... Та що тобі говорити і перечислювати все. Молодь збирається, щоб розважати трударів своїми піснями і танцями. Весело тепер на селі жити!

– Так ти недавно був вдома! – здогадався Віктор, тому так і говориш, бо бачив. А що ще там нового? Ти ж мені нічого не говорив.

– Був! – відповів Михайло і його обличчя знову спомурніло. Він опустил голову і задумався.

– Ти що це?.. – запитав той, не розуміючи таку різку зміну у поведінці товариша. – Щось сталося вдома, якісь неприємності, чи ти просто щось пригадав?

Михайло взяв руку товариша, міцно стис її і залишився мовчазним. Віктор зрозумів, що він чимось схвилюваний і не допитував вже. Він знав, що Михайло сам йому зараз розповість про все...

ЗНАЙОМСТВО

Михайло стоїть на розі вулиці, часто поглядаючи в невеличкий провулок, де повинна вона з'явитися. А її все не видно. Він сперся до стовбура невисокої липи з пахучим цвітом і нервово викурює цигарку за цигаркою. Напроти нього, на другім боці вулиці, теж стоїть хлопець і нервово викурює, як і він.

– Невже і він?.. І скільки то в неї знайомих?.. Вже майже з десяток з ним познайомила, говорячи те саме «знайомий кавалер». А це, мабуть, якийсь новачок, знайшовся. І чого

я ще тут сиджу? Я чекаю на неї, а вона сміється з мене. Ну і дурень же я!

Так думав Михайло з гіркотою в серці, кидаючи далеко від себе недокурки. І він уже вирішив іти геть. Та оглянувшись, побачив, як повільним кроком до нього наближалася Міора. Він з тривогою глянув на протилежний бік вулиці і вирішив вже дочекатись її.

Та ноги самі понесли його назустріч дівчині, яку недавно пізнав. Вона його зацікавила. Та й грана ж вона, вродлива. Струнка, висока, з чорними очима, з яких так і пашисть дівоча гордість, недоторканність, розпещеність. Він її любить! У ній він бачив щось таке, чого ніяк не можна пояснити собі словами. Вона з ним ніколи не говорила відкрито. Доходячи до відкритої розмови, вона швидко переходила на інші теми. І це ще більш його притягало. Він твердо вирішив пізнати той спосіб її життя, який вона від нього приховує.

При наближенні до неї, його кроки стають чим раз скорішими. Та з протилежної сторони до неї спішить і той незнайомий. Вони одночасно стають перед нею і майже одночасно здоровкаються.

– Напевно, вона призначила і йому тут зустріч, щоб посміятись наді мною. Видно, що я не помилився. Так, я тут зайвий, – говорили Михайлові очі.

– Вони, напевно, друзять обоє. Він думає, що я до неї. Видно, я помішав їм тут, – думав собі незнайомий.

Вони стояли один напроти одного. Напевно, стояли б так довго і боролися своїми поглядами, та тут заговорила Міора:

– Познайомся! Це...

– «...знайомий кавалер», – випалив Михайло з придушеною ревнивистю і злістю і, рвучко повернувшись, майже побіг до трамвайної зупинки...

Другого вечора Михайло сидів на лавці великого парку, любуючись красою озера, вода якого легенько плюскотіла. Від човнів, що ходили озером, розходились невеличкі хвилі, кучерявлячи всю поверхню води, в якій відбивались різнокольорові світла набережних лампочок і тремтіли разом з поверхнею води.

Він так задумався, що не бачив прохожих. До нього підійшов якийсь хлопець, пильно подивився на задумане обличчя і сів поруч. А коли Михайло оглянувся, пізнав в ньому вчорашнього суперника. Той дивився на нього лагідними очима. Та Михайлове чоло зразу порізьбилось глибокими зморшками, а в очах з'явилися вогники злості.

– Слухай, друже! – озвався той першим. – Ти дарма гніваєшся на мене. Я з Міорою не маю жодних зв'язків. Вона подруга дівчини, з якою я дружу і яку я люблю. Вони живуть поряд і сночі Міора повинна була передати мені дещо від неї. А ти погано подумав про нас. Ні, друже, ти не гнівайся. І взагалі: бути таким гарячим не завжди добре.

З Михайлового чола зморшки розплилися, лице набуло добродушного вигляду, а очі запалали радістю.

– Справді?.. Ну, дай руку!

Того вечора Михайло довго ходив з новим другом, який назвав себе Віктором. Михайло дізнався від нього, що Міора часто ходить до священика Антона, який живе поряд з нею. Там сходяться юнаки і дівчата, читають шкідливу літературу, випивають, танцюють, в карти грають.

Михайло слухав ці слова з великою увагою, та не зразу повірив їм. «А, може, він хоче нас тільки розлучити, і це все його вигадки?» – питав самого себе.

– А звідки ти знаєш, про це? – спитав він.

– Мені моя подруга розповідала. І вона була там раз з Міорою. Але я потім переконав її не ходити туди більше.

Михайло не міг не вірити новому другові.

– Ось чому так поводитьися Міора! – подумав він вголос.

– Так, треба її врятувати! – підхопив і Віктор, – вона непогана дівчина, але вона одна в сім'ї росла, не знаючи ніяких турбот, все їй було подано під ніс, розпещена, горда, в неї є здібності, але вони засліпили її. А тут підоспів ще й піп зі своїми спільниками. Якщо ти зумієш врятувати її, ти зробиш велику справу. Адже ти врятуєш її від явного упадку, повернеш їй молодість, покажеш життя у всій його красі і різноманітності. І вона буде вдячна тобі за це, коли піде за тобою.

Михайло відчував гірку правду в словах Віктора, адже вони стосувались не тільки до Міори, а й до нього. За своє легковажне ставлення до життя він поплатився тим, що втратив Маївочку, яка давно вийшла заміж за Василя. І чи зрозумів він таким життя, яке воно є в дійсності? Ні! Бо він думав тільки про легке життя, без труднощів. І він не умів оцінювати людей.

І, може, ще довго так би жив, коли б не Міора та не любов до неї. Він часто задумувався над її поведінкою, розумів хибність того способу життя. А тепер Віктор просить його врятувати Міору. А чи зможе він це зробити? Він повинен це зробити. Він же її любить і повинен її врятувати!

– Ну, мені вже пора іти, – перервав його думки Віктор. – А тобі бажаю успіхів!

Так вони і розійшлися.

Михайло довго ще ходив, думаючи над тим, що він повинен зробити, щоб врятувати Міору. – І чи послухається вона мене? – думав він. – Якщо любить, то повинна послухатись!

По дорозі додому Михайло обдумував, якими словами буде починати розмову з Міорою.

Місто жило своїм звичайним життям.

РОЗМОВА В ПАРКУ

Михайло не знаходив собі тепер місця. Він шукав зустрічі з Міорою, щоб поговорити з нею по-щирості і порадити, чи навіть попросити її покинути те, що вона робить. Він навмисне ходив, щоб побачити її де-небудь.

Нарешті таки зустрів. Та то була така зустріч, яка тільки горе принесла Михайлові, тільки розчарування. Адже вона при цій зустрічі, яка відбулася в літньому ресторані, куди він ненароком заглянув, розшукуючи її, не захотіла навіть з ним розмовляти, вона назвала його «необтесаним селянином».

І довго він потім думав над тією зустріччю, намагаючись забути її. Хотів уже назавжди викинути Міору з серця, не думати про неї, забути взагалі.

Та скільки він не намагався зробити це, а вона й надалі залишалась перед його очима і він продовжував думати

про неї. Знову шукав зустрічі з нею. Тільки не такої зустрічі, якою була остання. Іншої зустрічі, коли б він міг поговорити з нею так, як йому підказувало серце.

Так наступив і новий навчальний рік, а разом з ним наступила й осінь. Михайло часто вже сам себе не впізнавав. Він ставав дедалі більш серйозним, задумливим, не поспішав у своїх поступках, рішеннях. Почав більше читати. Різко змінилися його погляди на життя. Став пильніше приглядатись до людей.

І з сумом згадував Міору. Приходив часто в його улюблене місце в невеличкому парку і довго просиджував там. Осінь все більше золотила листя дерев, а вітер, часом посилюючись, набігав і зривав їх, застелюючи ними довгі порожні алеї.

Одного разу, коли він наближався до улюбленого місця, побачив, що там уже хтось сидить. Сутінки згущались і він не міг розгледіти обличчя того, хто сидів на його лавці. «Видно, не тільки мені подобається тут сидіти», – подумав він.

Дівчина сиділа, спершись на підборіддя, і дивилася кудись наперед себе. Вона не звернула жодної уваги, коли Михайло сів поруч. Йому теж було байдуже.

Він сів боком до неї і заглибився в думки. У повітрі злітали листки, зірвані вітром. Михайло стежив за окремими листками, аж поки ті не опускалися на землю, вкриваючи холодний асфальт алеї.

– Отак і в житті...

– Це ви про що? – почув він біля себе. Оглянувшись, тільки тепер згадав, що він тут не самий. Почервонів за необережність і повернувся до сусідки.

Вона теж дивилася на нього, і її очі ставали чимраз ширшими. Вона здалася йому знайомою. Він її десь бачив...

– Невже?.. Міора?.. – запитав він, затиняючись і не відриваючи погляду від неї.

– Так!.. я, Міора!.. – ледве чутно вимовила вона.

Михайло, опам'ятавшись, підсів ближче до неї і став її пильніше оглядати.

– І чого то я тебе не бачив до сьогодні? Хвора була, чи що? Бач, як ти змарніла. І очі вже не так горять, як тоді... тоді, коли я вперше тебе побачив і полюбив.

Та вона на його питання тільки глибоко зітхнула і знову опустила голову на холодну спинку лавки.

– Ти краще скажи, про кого ти так сказав перед цим? – запитала, продовжуючи дивитись кудись перед собою.

– Бач, Міоро, життя людини буває тільки один раз, і якщо людина не знає, як його прожити, то про неї можна сказати, що вона не жила, а тільки так, існувала. А живе людина тільки тоді, коли її праця радує чесних людей. Якщо людина приносить користь суспільству, приносить щастя людям, то вона відчуває велич, благородність своїх вчинків і вона тоді не старіє, завжди весела і життєрадісна. Тільки в такий спосіб можна жити, жити в повному розумінні цього слова. Якщо людина не робить цього, значить вона не живе. Минає її молодість, життя і вона падає, мов цей листок, – і він показав на інший листок, що опустився на його рукав.

Міора відчула, що на її серце щось налягає. З грудей вирвався глухий, придушений стогін, а з очей полилися сльози. Вона заплакала. Плакала і говорила йому про своє життя.

Михайлові стало її жаль – вона ж не винна, то вони все винні, вони з неї це зробили.

Він почав заспокоювати її.

– А ти не ходи більше туди! – казав їй, приголублюючи.

– А ти і так уже не захочеш зі мною більше говорити, – казала вона крізь сльози. – Я так погано поводитися з тобою... А тоді назвала навіть тебе «необтесаним селянином»... А ти ж такий добрий!.. Таке добре і чесне в тебе серце... Ти мені добра хотів, а я тебе не послухалася, не пішла за тобою, не покинула їх.

Вона притулилась ще більш до нього, немов хотіла справді набратись його доброти.

– Я туди вже не піду... ніколи. Я хочу працювати, хочу любити, любити вірно... гаряче... вічно!..

– Нічого, Міо! Жити і працювати ніколи не пізно. Ти ще молода, вродлива, можеш починати все життя спочатку. Туди більше не ходи, не зустрічайся з ними, і тоді побачиш, що все піде по-новому. І забудь ти це. Не пригадуй собі ніколи ці роки. Ти їх загубила і до них не повернешся ніколи. Так навіщо згадувати?

Михайло відпровадив її додому. Вона схлипувала, а він її заспокоював. А розстаючись, попросив, щоб вона завтра пішла з ним погуляти трохи.

Відтоді він її зустрічав уже другий рік і ніколи не згадував про її минуле. Намагався якнайдалі відтягнути її від минулого. Цього він домігся і відчував себе щасливим.

ВІКТОР

Михайло сидів, тримаючи руку свого товариша.

– Ну, чого мовчиш, Михайле? – запитав Віктор.

– Думаю!.. Мені і тепер згадуються ті слова, що ти мені їх говорив тоді, коли вперше познайомилися. Хоч вони стосувалися Міори, зате в них я бачив і своє життя.

– Щось я тебе не розумію...

– Я сам уже не розумію, як я тоді міг так думати, так жити. Не було кому відкрити мені тоді очі. Ти мені відкрив очі. Я тепер, коли згадую ті твої слова, то часто думаю, хто то тебе навчив так думати?..

– Мій батько...

– А хто він у тебе?

– Мій батько – старий комуніст. Він робітником працював тридцять років на одному місцевому заводі, який належав тут одному капіталістові. Там він навчився цієї мудрості. Організовував страйки, роздавав маніфести, виголошував перед робітниками промови, закликав їх боротися... І скільки його за це карали! Він знає всі тюрми. Його тримали по кілька років, а потім випускали слабого і хворого. Виживав і знову брався за діло. У тюрмах карали голодом, переслідували, та не зламали волі старого комуніста. І так велось, аж поки не наблизилась Червона Армія. Опинившись на волі, він самовіддано працював. Тепер він працює в обкомі партії.

– Так от, – сказав, помовчавши, Віктор, – це він мене і навчив боротись за справедливе життя.

– Добрий у тебе батько, – сказав Михайло і знову задумався. А я зовсім не так уявляв собі життя.

А тут ще й любов пристала. Перша дівчина мене зрадила. І я почав дивитись на них, як на іграшки для розваги чоловіків. Усі дівчата сліпо підкорялися мені. Якщо вони цього не хотіли, я шукав інших. Спочатку я робив вигляд, що люблю щиро, давав обіцянки. І це мене тішило.

Такий я прийшов і сюди.

Я спостерігав за життям Міори і думав тільки над тим, що повинен її врятувати від людей, з якими вона була зв'язана, вивести її на вірний шлях.

Він замовчав. Мовчав і Віктор.

– Ось де вони! А ми їх в гуртожитку шукаємо.

Хлопці немов по команді повернули голови. Перед ними стояли дві дівчини. Одягнені по-сезонному, з загорілими обличчями, стрункі і свіжі, вони з усмішками дивилися на хлопців. Це була Міора і Валентина – подруга Віктора.

ПОВЕРНЕННЯ

Поїзд глухо постукує по рейкам і мчить вперед, немов хоче проскочити стіну нічної темряви. Небо все покрите хмарами. Обабіч колії пробігає море дозріваючої пшениці.

– Буде дощ! – сказала першою Міора, глянувши на навислі хмари.

– Так, буде дощ! – підтвердив і Михайло. – Щоб тільки вітер не був сильним, а то потолочить всю пшеницю.

Вони стояли вдвох біля вікна і дивилися, як пробігають повз них телеграфні стовпи, неначе хочуть догнати один одного.

Рушили ввечері, та тільки завтра будуть вдома.

– Знаєш, Михайле, я люблю село, – говорить Міора. – Хоч я й небагато була на селі, і то ще малою дитиною, зате воно мені подобається. Спокій, тиша, природа. Можна попрацювати, відпочити. А Віктор з Валентиною теж пішли на село.

– Не віриться щось мені, що ти знайдеш на селі таку тишу, яку описували класики нашої літератури. Тепер почуєш шум лісопильного заводу, шум нової теплоелектростанції, гуркіт тракторів на полі, вечером співи в клубі, музику... Не така то вже й тиша!

А працювати в селі справді добре. Там можна показати всю свою здібність, весь талант, всі знання, які набули за ці роки.

І природа теж гарна в нас. Гори, ліси, гірські потоки, хвилювання пшениці, синє небо... – говорив Михайло. – Я, ніби письменник, описую тобі село. Приїдеш – сама побажиш!

– Мабуть, таки гарно у вас! – погодилася Міора.

Михайло закінчив філологічний факультет і попросив призначення у своє ж таки село, як, власне, вирішив ще на початку цього року. Хоч йому пропонували працювати при факультеті, та він категорично відмовився. Він тоді думав про Міору: чи погодиться вона іти зі мною на село? – питав сам себе.

Та Міора не заставила себе просити, чи вмовляти.

– Я хоч куди рада піти за тобою! – говорила вона. – Тільки з тобою!

Він знав, що на селі добудували нову лікарню і що Міора зможе працювати в ній. Він уже бачив перед собою своє рідне село. А воно змінилося! Скільки нових будинків тут з'явилося!

І ось він, Михайло, стоїть біля нової двоповерхової школи, а кругом нього стоять діти і уважно слухають те, що він їм говорить.

А ось там і пришкільний квітник, там і «академічний» столик. Тільки він уже почорнів від дощів і ще більш увійшов в землю. І в Михайловій голові виринає постать Маївочки, такої, як він її бачив весною цього року, коли приїздив додому. Невисока, рум'яна, з довгими русими косами, з карими очима, в яких ще й тепер поблискують веселі вогники. Він розмовляв з нею, розпитував про Василя, про життя, про працю. Ще й сина її пестив. Увесь у неї вдався. А коли спитав її, чи не гнівається на нього, вона трохи почервоніла, але відповіла спокійно:

– Чого мені гніватись на тебе? Ти – не мій, а я – не твоя, як говориться в пісні, – відповіла вона, загравши вогниками в очах.

І вона пішла з дитиною додому. Михайло глянув на Міору: чи не відгадала часом його думки?

Але та стояла і дивилася на схід, де небо, очистившись від хмар, вже почало запалюватися ранковою зорею. Міора підвела на нього великі чорні очі, тепло усміхнувшись.

НА СЕЛІ

Вітер дико гуде у верхів'ях дерев, нагинаючи їх до самої землі. Рясний дощ б'є в шибки і струмочками стікає надолину. Небо все закутане хмарами, з яких ось уже другий день не перестає злива. Середина жовтня. Кілька днів тому було ще досить гарно, та от почалась оця злива, що страшно навіть з хати вийти.

Міора щойно прийшла з лікарні. У хаті – тепло, привітно. Василина порається біля печі. Поки вона ставить обід, Міора підсідає ближче до діда і починає з ним розмову.

– Михайло вдома був?

– Був! – відповідає той. – Оце недавно надійшов і знову пішов – засідання в них якесь. Ну, а він як директор школи повинен там бути.

– Ну, Міоро, сідай вечеряти, а то застигне! – каже Василина.

Та вона встигла лише кілька разів сьорбнути теплого супу, як до хати, не постукавши, входить якась дівчина, закутана у велику хустку, з якої струмочками стікає дощова вода. На обличчі видніється страх.

– Добрий вечір!

– Добрий вечір! – відповіла Василина підсуваючи стілець. Але та не сідає, а підходить до Міори.

– Товаришко лікар! – починає вона. – Брат помирає. Оце його недавно привезли з лісу, де він працює трактористом. Прошу вас, не відмовте в допомозі.

В очах дівчини з'явилися сльози. Вона вимовила це таким благаючим голосом, що Міора хоч і була перевтомлена, не зміла їй відмовити.

І знову дощ обливає щоки, холодні струмки стікають попід одяг, ноги грузнуть в грязюці. Невеликий ліхтарик ледве блимає, а Міора поспішає, слідкуючи за тінню дівчини, що йде попереду.

Ось хата під лісом. Входять. Хворий лежить із закритими очима і слабо дихає. Міора роздягається і оглядає хворого. Після декількох годин боротьби з смертю, Міорі вдалося врятувати життя тракториста.

Година була уже пізня.

– Тільки б не заснути! – думає вона.

Пригадується їй, як з першого дня тут її чекав непочатий край роботи. Скільки їй довелося перенести за цей час! Праця у сільській лікарні спочатку її перевтомлювала, але тепер вона вже звикла до неї, полюбила її.

– Що може бути дорожче, ніж повернути життя людини? – говорила вона Михайлові.

– Так, це найкраще за все на світі: повернути людині життя! – погоджувався Михайло, радіючи в душі від того, що і він також повернув комусь життя, справжнє життя.

...А через кілька днів, коли з'явився вільний день, вони відправились в гори, де вже золотом одяглися велетенські дуби і буки, тільки ялини та смереки стояли зелені та стрункі, всміхаючись сонцю, вітрові, життю...

Із збірки
«НОВЕЛИ»
(1977 р.)

ЗОЗУЛЯ

Якось занесла мене доля у велике село Петрівку. Був я уже в цьому селі, та тільки проходом, а тоді довелося просидіти кілька днів.

Там я і познайомився з старим учителем Васильчаком. А тому, що в мене неабияка прихильність до старших людей, ми вже з першого дня потоваришували. Васильчак був високий, сухорлявий, з довгим білим волоссям і вмів розповідати так плавно і затишливо, ніби ти слухав не його голос, а шелест дубового лісу.

Хоч був він жителем не корінним, та гордився тим, що прожив там близько тридцяти років, і тепер із задоволенням розповідав і показував, що і скільки перетворилося в селі за останні роки. Ми йшли селом, а він, показуючи вліво та вправо, пояснював мені, де і що знаходилося раніше, як виглядало. Примітливий був старий учитель. Накопив у своїй білій голові всю історію села з його веселими та сумними випадками. Знав усіх, тому й не дивно було, що ледве встигав відповідати на привітання, які летіли звідусіль.

– Ще хочу дожити, доки в місто переростемо, – говорив з надією в голосі.

– Вам уже й небагато залишилося, – відповідаю.

– Тому кажу – ми вже на порозі й відчиняємо двері, – і показує на нові двоповерхові будинки, де вшибках сонце купає свої промені. – Залишилося ще отих зсунути з своїх горбів і поселити тут, на рівнині, – і показує хати, що видніються на схилах горбів, що стоять обабіч долини, в якій розстелилося село.

– А як ви думаєте, – питаю я, – чи не втратить село свою красу?

– О-о, на це відповісти дуже трудно!..

– А чому?

– Бачите, тут все залежить від того, хто в чому бачить чи розуміє сільську красу. Бо одне оцінює в сільській красі око селянина, а інше око міщанина. То належить вже до привички. Хіба села були такими, відколи їх пам'ятаю з мого дитинства або, гадаєте, такими залишаться для тих, хто сьогодні родиться?.. Ні! Кожне покоління робить по-своєму.

– А на вашу душу однаково впливає і сучасне село і те, яке ви запам'ятали з свого дитинства?

– Ага, то ви про душу... Та перші враження села, в якому я народився, такі далекі, що і порівнянь трудно знайти. Але вони так глибоко вкоренилися в моїй душі і пам'яті, що я їх аж до гробу носитиму з собою... І, певно, ця різниця між враженнями може деколи довести до розчулення або навіть сліз... Тому я й тепер в мої роки, не лінуюся вийти на самі вершини оцих горбів чи гір, і звідти дивитися в далеку далечінь, де ніби привиджається маревом дитинство. І з тої висоти село мені здається таким, як тоді, коли я вперше відкрив очі.

– Гарно, мабуть, – сказав я, давши волю уяві.

– Не гарно, а чудово!.. Та ось що: якщо у вас є вільного часу, то ми можемо й завтра пройтися по цих верхах, і тоді ви самі переконаєтесь.

– Все, домовилися! – погодився я, не витерпівши бажання відчути власним серцем чари полонин. – А о котрій годині?

– Залежно, що ви хочете бачити: якщо тільки цей горб, то можна й пізніше, а якщо хочете туди, де орли гнізда в'ють, то прийдеться встати раніше...

– А для вас не трудно? – оглянув я кістляву постать учителя.

– Для мене? – питає здивовано. – Хтозна, – відповідає, примруживши хитро очі, – та завтра побачимо...

...День повільно відкривав росяні повіки і заглядав у людські вікна, зовучи до роботи. Я не встиг ще добре розправити плечі, коли в двері постукали, і без запрошення увійшов Васильчак.

– Доброго ранку... Ну, як спалося?

– Солодко, та глибоко, – відповів, позіхаючи.

– Вірю... та нам, старим, уже не до сну...

– А чому? – чекаю на розсудливу старечу відповідь.

– Та, мабуть, тому, що в дитинстві спали забагато – бо життя ще напереді, а тепер, коли воно вже позаду – не можна гаяти час, просипати його...

– А нам би треба їжі прихопити з собою...

– Є в мене, – показав на туго набиту сумку.

– Якщо так, то я готовий!..

Вийшли на тиху вулицю, і широко піднялися груди, втягаючи в себе прозоре, свіже ранкове повітря. Село

тільки просипалося, хоча вершину далекої гори вже обняло сонячне проміння.

– Звідки почнемо?

– Ну, раз ви мій вожак, то і рішайте!

Пішли. Васильчак вів мене вуличками та завулками, перелазами та загородами, аж поки вибралися на стежку, яка, утонувши в росяній траві, вела поміж відцвілих яблунь та груш. Учитель ступав проворно і легко, наче й не ніс на плечах свою старість А, може, хотів відповісти на мої вчорашні слова? Повертав зрідка голову до мене, щоб переконатися, чи поспішаю за ним. А коли стежка повела вгору, ми збавили ходу і стали підніматися, мов досвідчені альпіністи.

На поворотах спинилися на кілька хвилин і повернулись обличчям до села, яке, тонучи в зелених садах, віддалялося, як віддаляються дитячі роки, від яких лишаються лише кучеряві спомини.

Говорили мало, та й про що могли говорити?.. Тут кожен говорить самий із собою, із своєю душею, і чуже слово тільки каламутить прозорість почуттів. Старий Васильчак жив своїм дитинством, а я жив моїм майбуттям, і обидва ми піднімалися вгору. І якщо у його очах можна було помітити легкий сум і меланхолію, у моїм погляді він, напевно, бачив завзяття і бажання обняти світ, що починав стелитися у моїх ногах. – От, ще трохи піднімуся, – відчував я, – і тоді розставлю руки й полечу, полечу соколом понад світом білим, охоплю його, бо в грудях буяє радість життя і любов до нього...

– Ну, як вам здається?

– Справді – чудово!

– Тоді пішли вище!

І хоч ми вже добре віддалилися від села, та все ще зустрічали порозкидані хатки, що тулилися до берега, ховаючись в горіховім листі або винограднім вітті.

Сонце вже давно збирало росу з розквітлої трави, розтуляло пелюстки квітів, а ті кланялися йому своїми голівками за його добродійство і теплоту. Село жило своїм життям: люди сходили стежками вниз, несучи в руках дійниці з овечим чи коров'ячим молоком, інші піднімалися, голосно розмовляючи та перекликаючись.

Ноги хоч і починали боліти, та втоми не було, а було бажання піднятися все вище і вище і воно заглушувало всякий біль. Ми сповільнили хід. Не тому, що вморилися, а хотіли поволі увійти в красу, відчувши насолоду, бо якщо б раптом впилися нею, ми не могли б відчутти тривожну гру її відтінків. А їх, цих відтінків та барв, було безліч, і кожне з них торкалося окремої частки душі, аж поки цей дивний передзвін не перетворювався у безмежний, живий малюнок, в якому співало саме життя.

Село лежало, мов на долоні. Видно було і сіру стрічку асфальтованого шосе, і два ряди вербової зарослі, поміж якою поблискувала річка, і червоні та білі покрівлі хат, які вибивались з-поміж зелені. А що зелень здавалася синюватою, тому не можна було розрізнити, де вона зливається з небом.

– От ще трохи – і дійдемо – підбадьорює Васильчак.

– Не втомився, а просто хочу намилуватись, – відповідаю, повертаючи голову то в один бік, то в другий.

Під самою вершиною стояв самотньо невеликий садочок. Кілька горіхів розкрили свої віти, ніби ховаючи

від людського ока таку ж невеличку з білими стінами і низькою стріхою хатину.

До хатини вела невтоптана стежка. Я спинився і пройшовся поглядом по ній, немов сподівався побачити когось. І в ту ж мить здивувався: як, і тут живуть люди? Одним-одиноким? Хоч і прекрасний цей краєвид, він вабить тебе і чарує, але відійти так далеко від людей – хіба не страшно? Садок здалека і не відрізниш від молодого ліса та кущів, що ростуть навколо й підтягаються до хатини, немов хотять задушити її в обіймах.

Васильчак помітив моє здивування і, мабуть, відчув мій подив, бо і собі спинився неподалік, чекаючи, поки я закінчу відповідати на власні питання.

– Цікаво, так? – запитав, коли я підвів голову.

– От піднімемось ще кілька кроків, сядемо там на галявині, відпочинемо й поговоримо.

Я мовчки пішов слідом.

– А казок ви любите слухати? – питає він.

– Люблю, як ні!.. Коли й діти люблять, то чому б не любити мені?

– Таки й дитина знайшлася, – всміхається. – Та вам уже понад двадцять.

– Тому й дивуюся. Мені лише двадцять із чимось, а ви мені говорите «на ви»...

– То так треба – поважати, кланятися навіть...

– Це як розуміти?

– Як собі хочете... Ви кому нижче кланяєтеся: старому чи новому, минулому чи майбутньому? – і повернув до мене смагляве, загорене сонцем обличчя.

– Однаково, – кажу.

– Може й так, а може й ні... Але нехай так, та чому так?
Знову загнав у тупик, – думаю незадоволено. – От і порівняйся з старою мудрістю!

– Не знаю, – признаюся щиро.

– А моє покоління кланяється молодому, бо воно буде кланятися моєму, а пройде час, то і воно буде кланятися молодшому, аби те кланялося йому... Правду говорю?

– Безперечно, – погоджуюся і заздрю оцьому простому та здоровому розумові.

– Сядемо он там, – показав він на галявину, серед якої ріс здоровий високий дуб. – Відпочинемо, поїмо щось, а там недалеко – криниця з холодною водою. А потім підемо далі.

Бач, як пізнає він всі ці місцевості, – дивувався я, – знає де і відпочити, де і тінь знайти, де і води напиться... Мабуть, не раз ходив цими стежками...

– Приходите сюди часто? – питаю.

– Не дуже, – і стелить на траву свиту.

– Бачу, знаєте всі подробиці, ніби тут вирости. А де господар цієї хати? – і показую на хатину в садку.

– Хто лиш не знає цього місця? – відповідає якимось бай-дуже. – Ви он там, у селі, запитайте будь-кого, де знаходиться Зозулина хата, дуб, або криниця, то вам звідти прямо покажуть на це місце.

І справді: звідси видно було все село. Може, з села і не розгледів би цю галявину, бо її заступає лісок, що росте вниз, а звідси село видно, як на долоні.

– А чому всім відоме це місце? – цікавлюся я. Васильчак не спішить з відповіддю, а по-господарськи розставляє їжу.

– Е-е, то багато говорити та мало слухати, – відповідає згодом.

– Та все-таки, якась причина мусить бути, – настоюю я.

– Причин, правда, є, але вони пахнуть старовиною...

– Так ви ж самі говорили, що і перед старим треба кланятися, як і перед новим... – не здаюся.

– Говорив, як не говорив... Може, тому й питаю, чи любите казок слухати...

– І я сказав, що люблю!

– Ну, добре... Тільки вона довга, а нам ще, ого, скільки треба пройти!..

– Яюсь дійдемо.

– Побачимо... Та, поки одне-друге, давайте закусимо, бо косарі вже давно снідали, а ми потрудилися не менше від них.

...Коли я вперше прийшов у це село, більшість із хат була порозкидана по берегах: тут, там по хатині... Я теж дивувався, як то люди можуть так жити!.. Та потім приглянувся до їхнього життя, зрозумів його, навіть полюбив... Рівнину, скільки її є, – пани та жиди порозділяли. Бідні дерлися по берегах, викорчувували кущі, сіяли, садили і жили з дня на день. Та багато тут не наробишся! Тому з весни аж до пізньої осені чоловіки покидали свої хатки і плентались на заробітки. Добре, що ліс стояв навкруги – він їх годував і одягав. Ішли в ліс, коли ще й зозуля не кувала, а приходили, коли випадав перший сніг.

У ту пору жила собі отут, де садок, одна вбога сім'я. Було їх троє: чоловік, вже й забув як його звали, жінка

та дівчинка. Вирубали кущі, хатинку якусь підняли і навчалися в других, як жити треба. Чоловік працював у лісі, а жінка з дочкою вдома. Коли кінчалася своя робота – працювали по людях, і отак перетягали з року на рік.

Та одного року зима стояла довго. Минулися запаси – ніхто позичати не хотів, боялися, що врожаю не буде. Дивилися люди з гнівом на сніг, проклинали морози, та ніщо не помагало. Коли трохи потеплішало, стали чекати, поки сніг розтане та зозуля закує. Та не танув сніг, не було зозулі. А в цієї сім'ї вже й крихітки хліба не знайдеш...

Ходить чоловік по селу, питається в людей, чи не збираються на заробітки. Та люди боязко дивились на ліс.

– Як зозуля закує, – відмовляли.

– Як тут бути? – мучився чоловік. – Щось треба зробити!.. І думав, що би зробити, аби викликати людей на роботу в ліс?.. І таки видумав...

Одного ранку, лишень сонце зійшло, і закапали перші краплі з стріх, а чоловік вже побіг до села. Заходив спочатку в ближчі хати, а потім все далі і далі, й викликав людей надвір, аби слухали. Виходили люди, дивилися кругом, прислухалися... І справді: з горба, де стояла чоловікова хата, почулося «ку-ку!.. ку-ку!»...

– От чуєте! – кричав він радісно людям. – Чуєте, зозуля вже прилетіла, а ви все сидите ще по хатах та зуби довблете.

Дивувалися люди, прислухалися, радилися, дивилися на білий сніг, що тільки м'якнути почав, і відповідали:

– Почекаємо ще кілька днів. Як ще куватиме, то підемо!..

– Куватиме! Куватиме!.. – запевняв чоловік, благаючи поглядаючи на людей.

– Побачимо!.. – і порозходилися по хатах.

А зозуля таки кувала. І на другий день, і на третій, цілий тиждень кувала зозуля і кликала людей на роботу в ліс.

Вийшли люди. Та сніг не танув.

– Підемо, – каже чоловік, – далі, де снігу немає, бо не на всьому світі тепер зима!

І на другий день перший гурт людей покинув село. Ішли ті, кому вже голод допік, як і чоловікові. Пішли і більше не вернулися. Були чутки, ніби вони, шукаючи роботи, ішли все далі і далі, і одної ночі заночували в колибі на березі Тиси. Поснули, зморені голодом та холодом, підігрівшись біля вогню. А вночі по Тисі пішла повінь.

Прийшла вістка в село, стривожилися люди. І тоді собі пригадали, що відколи пішов перший гурт, – зозуля перестала кувати. Почали думати, гадати, пригадувати та придумувати, додумувати та догадувати. І таки догадали...

Хтось пустив чутку, ніби чоловік, щоб визвати людей до лісу на роботу, заставив свою дочку, щоб та вилізла на дерево і кувала зозулею. Знайшлися і свідки.

– Я ж своїми вухами чув! – запевняв чоловіків сусід Петро. – Чув я одного вечора в їхній хаті таку розмову:

– Ану, Анничко, ходи сюди! – кликав батько. Дівчинка підійшла. Він глянув у замучені голодом дитячі очі і приходилося самому плакати.

– Ти знаєш, Анничко, як кує зозуля? – питається її батько.

– Знаю! – відмовляє дитина.

– Ану, як?

– Та так: ку-ку!.. ку-ку!.. ку-ку!..

– Ай, ти дуже файно знаєш кувати! – похвалив її він. – А до ранку не забудеш?

– Ні-і!..

– То й добре!.. Рано, коли я буду йти в село, ти виліз на того дуба, що за хатою, і кукай!.. П'ять-шість разів вперше, а потім знову кілька разів, і так десять разів. А потім відпочинь і знову спочатку... Аж поки тато не вернеться з села, ти аби все кукала!.. Добре?.. І тобі тато щось принесе!..

– Хліба? – питає дитина.

– Може, хліба! – та і сам слину ковтає. – То підеш кувати?

– Ага!..

– А ти де був, що все це чув і бачив? – питають недовіжливо другі люди.

– Я живу нижче нього!.. Попри його хату ходжу по хворост та по дрова!.. Тоді вертався пізно з оберемком хворосту і спинився під вікном, коли почув, що там хтось кукає...

– І чому ти не казав це тоді, коли вони збиралися в дорогу?

– Я думав тоді увечері, що він бавиться з дитиною... Не міг догадатись, до чого він її готує, бо вікна у них маленькі та затулені всякими ряднами, аби тепло не виходило, – та ще не міг зрозуміти всі його слова...

Пішли жінки потоплених до чоловікової хати і почали розпитувати в його дружини, чи правда то.

– Правда, – каже, – правда, – а сама аж здригається від плачу та ридання. – Та не досить горя, що він утопився, а тут ще й дитина простудилася, сидючи на дубі та кукаючи... Хоч би вона не вмерла, бо що робитиму сама на світі?.. І плаче, плаче!..

Та її сльози лиш більше роздратовали тих жінок. Дізнавшись з її уст, що то правда, що їх одурила її дитина, зняли такий галас та крик, що все село збіглося дивитись, що там твориться.

– Та щоб ти і твоя зозуля щастя не мали, так як ми не маємо наших чоловіків! – проклинали жінки і простягали до неї руки, аби досягнути за волосся. Та вмішались чоловіки й розігнали жінок по хатах...

І відтоді ніхто інакше дівчину не звав, лише зозулею. Забули навіть справжнє її ім'я. І вона залишилася Зозулею. Спочатку сердилася, плакала, сварилася, та роки минали, дівчина піростала і привикала до цієї клички. Та не привикла до людей. У село майже ніколи не приходила. А коли йшли люди побіля їх хати і вона була в садку, то ховалася в кущі і звідти стежила лютими очима за ними...

На заробітки ходили в сусідні села, де їх не знали, не пізнавали. Отак жили-переживали. А Зозуля росла вродливою дівчиною: висока, чорнява, очі, як чорниці, а стан – як береза. І як піростала, так гарнішала. Хлопці, які хоч раз бачили її, почали частіше шукати собі сюди діла: чи то по дрова, чи то по траву, та так і топтали цю стежку. Але вона все далекою лишалася для них. Хоч і ставала на розмову з кимось, то тільки на відстані. А щоб хтось поставив на неї руку – Боже боронь!

Любила самотність. Ще дівчинкою заглиблювалася в ліс з двома-трьома ягнятками, заробленими чи дарованими, і там проводила ціліснінький день, аж поки мати не звала.

А щоб не нудитись – співала. Боже, як вона співала! Сидів був днями та слухав її голос. Тому, може, вже не сердилась, коли її Зозулею звали. Прийняла, мабуть, як долю оце ім'я і хотіла виправдати його. Та не зозулею вона співала, а соловейком!

Лиш сніг починає танути і зацвітають перші бриндуші, а з горба лине дзвінкий дівочий голосочок і, неначе струмок, котиться до села... І яких вона тільки пісень не співала!.. Спочатку веселеньких, дитячих, а підростаючи, співала вже дівоцьких, та все якихось тужних і невеселих. Бувало, в літні вечори, коли день стихає десь там, на долині, а із гір насувають сутінки, присвічуючи собі дорогу зірками, он там, на тім другім горбі, засумує вівчарська трембіта. І тоді у відповідь їй лине її голос. Аж серце тремтіло від тих голосів. Трембіта тугу тужить, а вона їй слова добавляє. І все це зливається у святий гімн. Гімн цим горам, чи гімн людському життю, – того ніхто не міг сказати. Село замовкало і слухало, колишучись на хвилях пісні і трембіти.

І, мабуть, відтоді почалася її любов. Бо на тій трембіті грав вродливий вівчарик. Молоденький, теж чорнявий, прийшов сюди з отарою овець і випасав їх на цім хуторі. Тут, мабуть, вони і зустрілись. Та лише після того, як їхня пісня злилася в одну, вони зрозуміли, що доля одного є долею другого. І досить було, щоб він заграв якої іншої, як і вона міняла свій голос. Або, бувало, вона заведе першою

якусь пісню, то слідом почується і голос трембіти. А село слухало цей переклик сердець і голосів та питалося, що з цього вийде.

А вийшло недобре – вийшла війна. Хоч її тут ще й не було, та вона десь гриміла вже і пожирала з села одну за другою партії рекрутів. Пішов і вівчарик з отарою до свого господаря, і залишилася Зозуля з матір'ю вдвох. Вже не співала, як колись, не дражнила хлопців своєю красою. А коли й заведе пісню, то тільки сумну, аж за серце бере. Тужила і журилася. А журилася, бо мати слабувала. Стара вже була немічна. Доглядала її дочка, догоджала, та тягар життя, прожитого у горі і недостатках, таки загриб її в землю...

Залишилася Зозуля самотньою і горе переводила в роботі та піснях. Хотіли хлопці женитися з нею, та жодному не вдалося завоювати її серце і викликати там любов.

– Не годиться, – каже їм. – Он маму тільки-що поховала, а ви вже в свати претеся!..

Одні злостились на неї за відмову, а других батьки відговорювали.

– І за ким ти горюєш? – питали парубка. – За тою, в кого багатство в горлі? Що? Співанки їстимеш? Та ти ж парубок!.. Сватай собі дівку, де воли та корови, а не де співанки та гори голі!..

Деякі відмовлялися з власної волі, та іншим злість аж очі закладала і обіцяли вони відомститися колись за вчинений сором.

Та пройшли масниці, а Зозуля не віддалася. А весною вийшла на горб і пісню почала звати свого вівчарика. І таки дозвася. Бо одного вечора знову село завмерло,

прислухаючись до пісні, яку виводили голос із трембітою.

Лише не довго колисала та пісня село і гори, бо поміж піснями та роботою стали чутні вибухи та гримоти. Село заповнили солдати, і замовк голос Зозулі. Замовкла й трембіта...

– Ой, Лесю, – казала вона, – гірку ти мені вістку приніс...

– Нічим тут порадити. Зозуле моя, – відповідав сумно.

Стояли обидвоє в садочку під горіхами і сумували та журилися.

– А зі мною що буде? – питає вона і тулиться до нього, заглядаючи в очі.

– Що Бог дасть, – і склоняється над нею. – Хіба ми винні, що сиротами осталися, і нікому за нас заступитися?.. Не бійся, газдівського сина не візьмуть, бо має чим відплатитись, а я що їм маю дати?.. Мою сирітську долю?

– Нещасливі ми обоє, – старається поділити його горе. – Хіба мені краще?.. Дотепер хоч надіялася, а тепер що робити?

– Надійся і далі, може, Бог вборонить, – заспокоює він її.

– Та як лиш у Бога надія, то гірка моя доля... Хіба твій господар не може за тебе заступитися?

– Е-е, не знаєш ти мого господаря, і добре, що не знаєш. Не людина ж він, а звір лютий!.. Та хіба ти виділа десь доброго господаря?.. Немає таких, бо й не було ніколи!

– І таки мусиш іти?

– Мушу!.. Ще ранком прислав слугу за мною, та хіба міг я піти, не попрощавшись із тобою?

– А ти прощатися прийшов?.. Прощаються лише з мертвими, а ми ще живі!..

– Живий, та доки? Ти не знаєш, як то на війні... Там ніхто тебе не питає, чи вбити тебе, чи живим лишити. Там – хто кого може.

– А ти звідки знаєш, хіба вже був там?

– Не був, але розповідав мені господарів син...

– А хіба він був?

– Та де був!.. Може, в чортовій пазусі був. У книжках читав...

– Може, то неправда, що він тобі говорив...

– Добре би було...

– Я знаю – ти вернешся!.. Побачиш, що вернешся!

– Звідки знаєш?

– Бо я двох дубків посадила. І зазеленіли. Хочеш бачити?

– Хочу!

– Ходім!..

І привела його сюди, на цю поляну. Біля цього дуба стояв тоді ще один.

– Бачиш?

– І це хіба правда?..

– Правда!.. Мені мати казала...

– Що казала?

– Те, що я тобі кажу... І вона так робила... Коли батько пішов на заробітки, вона посадила в три глечики три віти герані. Наші прийнялися, а батькова висохла... По тому вона і знала, що він більше не вернеться... А от твій дубок прийнявся! Це значить, що ти вернешся!

– О-о, мила моя Зозуле! – і голубить її, і цілує, і на руках піднімає, і ласкавить.

А вона обняла його за шию і шепоче: цілуй! цілуй іще!..
цілуй мене!..

Пішов вівчар, замовкла трембіта. Тільки Зозуля іноді вийде до дубків і почне тужити. Та не так голосно, аби в селі чути. Тільки для себе тужила, для себе з ним мову вела...

Війна наближалася. Забрали з села парубків та чоловіків, тільки діти, жінки та старі позалишалися і де-не-де багацький синок, що згодився у селі військо підтримувати.

Прийшов такий один до неї та став залицятися. Та відігнала вона його камінням, ледве в село потрапив. А той залявся відомстити їй. І таки вдалося йому.

Вийшли одного дня чужі солдати і почали зганяти людей до цвинтаря біля церкви. Зігнали все село і поставили кругом солдатів, аби ніхто не посмів кудись втекти. Приходить туди старший комендант і сільська власть. А у сільській власті хто засідав? – все пани та багаті. Був між ними і той, що до Зозулі залицявся.

Став комендант на сходи перед церковними дверима і почав щось говорити. Та ніхто його не розумів, бо говорив не по-нашому. І тоді вийшов другий і почав перекладати комендантові слова. А той казав, що фронт наближається. І треба ворога спинити, щоб не дійшов до нас. Бо як прийде, всіх нас постріляє, все спалить, навіть дітей не пожалівши. Бо то дуже страшний ворог!.. Та щоб ворога спинити, треба, щоб і ми дали допомогу. Для цього він нас скликав. І як комендант, дає такий наказ: кожна хата повинна дати одну людину, або двох, які підуть копати шанці. Коли їх більше піде, скоріше впораються. Більше трьох тижнів не триматимуть.

Прийшли люди, завмерли, хрестяться.

– Ну, хто оголошується добровільно? – крикнув комендант.

Мовчать, ніхто не рухається.

– Так?! – рявкнув уже той. – То виконаємо наказ: від кожної хати по-одному! Виконуйте наказ!

Кинулись солдати до людей і почали відбирати, не питаючи, хто з якої хати, тільки для роботи голий був би. А той залицяльник послав двох солдатів по Зозулю.

Ледве встигла Зозуля ключ від хати передати сусідці, кругом якої стирчали малі діти. Таких не брали.

Дала ключ і попросила, аби доглянула за хатою, щоб, коли вернеться, мала, де притулити голову. Повели солдати. Перечислили. Знову переглянули тих, що залишилися і відібрали ще кількох.

– Числять та підбирають, як скотину! – посмів хтось сказати.

– Заткай рота! – рявкнув той, що перекладав комендантові слова. – А то не шанці копати, а прямо на фронт заправлю! Там, у першу лінію!

Розігнали далі людей по хатах, а відібраних тримали, аж поки не прийшли якісь грузовики. Посадили на машини і покотили туди, де чорніли далекі полонини...

Сумно стало в селі, порожньо. Поховалися люди. Хто подався в ліс, хто і подальше. Не чути тепер нічого, крім гулу канонади, та рокотання літаків, які зграями несуться на північний схід.

Тяжко минають дні. Діждалися, що три тижні минули. Почали вертатися люди. Та не так, як пішли, а маленькими юрбами і то під час ночі.

А ранками передавали від хати до хати:

– Цієї ночі повернулися та і той... немає ще того і тої...

А коли рідні чи знайомі питалися тих, що повернулися, про своїх, то ті тільки плечами здвигали і говорили, що там їх розділили на маленькі групи і розіслали по горах шанці копати. І відтоді вони більше не стрічалися.

Вернулися майже всі, лиш Зозулі не було. Питалася сусідка про її долю, та ніхто не міг їй відповісти. Нарешті та-ки натрапила на кілька молодичь, що працювали разом з нею, і почала розпитувати.

Ті тільки кивали рукою і відповідали з гіркотою та обидою в голосі:

– Пропала вона, так, як і другі. Забрали її і ще кількох із собою... Наглумилися над ними...

Зрозуміла сусідка і більше про неї ні в кого не питала. Тільки чекала і прислухалася, чи не стукне хто в шибу вікна. І довгий час ніхто не стукав...

Та одної ночі, коли сусідка приспала своїх дітей і сама готувалася лягати, почула, як хтось злегка стукає у вікно. Злякалася спочатку, потім підійшла до вікна і відсунула чорне полотно, яким були затягнені вікна, бо то такий наказ був, і виглянула, притуливши обличчя до шибки. Надворі було місячно, і вона розглянула постать парубочу. Знову спустила полотно і стала, не знаючи, що робити. Хто той, що стукає? Чоловік її не міг бути, бо з війни ніхто ще не вертався!.. Тоді хто стукає?.. Може, яка вістка від Зозулі... Прикрутила лампу, аби не видно світла знадвору, і знову підійшла до вікна. Постать стояла на тому ж місці. Тоді відсунула полотно і відчинила вікно.

– Хто там?

– Це я, Олекса, Зозулин наречений... А вона де?

– Не знаєш?

– Ні... Вже кілька днів, як стежу за її хатою, та не бачив...

– Почекай... Іди, я тобі відкрию...

Зачинила вікно і пішла до дверей. Відсунула засув, і до хати увійшов парубок. Оглянула його – непоганий, тільки весь обдертий та загрязнений.

– Сідай, – каже йому. – Чи їв ти сьогодні? – Не їсти прийшов я. Де Зозуля?..

– Поки не поїж – не скажу, – і поставила перед ним миску з вареною картоплею та кусок чорного хліба.

Той їв поспішаючи не лиш тому, що був голоден, а щоб чимскоріше почути, де Зозуля.

Закінчив їсти, подякував і запитуюче глянув на неї – говоріть, не мучте!

І сусідка йому розповіла, як їх зігнали на цвинтар, як повезли кудись шанці копати, як поверталися, і що їй розповіли про Зозулю.

Олекса слухав уважно, і тільки очі в нього почали загорятись дивними вогниками, та щоки блідли, блідли. Більше не питав ні про що. Підвівся, глянув на неї неясним поглядом, подякував ще раз і вийшов.

Бідний хлопець, – думала сусідка. – Хтозна, звідки вирвався, аби прийти та побачити свою милу, а її тягають за собою паскуди, наче суку... Підлий світ настав!

Перехрестилася, прикрила дітей і лягла в ліжку. Та не встигла ще заснути, коли вище її хати пролунав постріл. Скочила на долівку і припала очима до шибки вікна. Та не побачила нікого. Тільки луна пливла над верхами і

переростала в могутий гул, коли потрапляла в який сосновий бір. Почулися потім постріли і в селі, та їхня луна губилася десь між хатами, і тільки перший постріл лунав тисячами голосів смерек, буків та дубів.

Не стулила очей до самого ранку, все прислухалася, та пострілів більше не було чути. А на світанку, як діти ще спали, вийшла крадькома з хати і пішла туди, звідки долинув перший постріл.

Перше, що вона побачила, це був зрубаний дуб, один із тих двох, що росли на поляні. Підійшла ближче і раптом аж скрикнула з переляку: біля зрубаного дуба лежав Олекса. Боялася підійти ближче, бо в ранкових сутінках почула, як з низу піднімаються люди і гавкають собаки. Побігла додому, аби діти, пробудившись, не перелякалися. Діти ще спали, а голоси людей вже чулися на поляні, де знявся сильний гармидер. Невдовзі пролунало кілька пострілів. А потім все знову затихло, люди вернулися в село. Коли провидніло і повставали діти, вона знову пішла туди. Ще й старшого хлопчика взяла з собою. Оглянули поляну і все довкола, та Олексового тіла так і не знайшли.

Того таки дня, по обіді, знову зганяли людей до цвинтаря. А там ставили усіх у ряд спочатку, а потім вели побіля стола, на якому лежало Олексове тіло. Питали:

– Пізнаєш?

Люди мовчали, бо ніхто з їхнього села не пізнавав Олексу.

– Партизан, – і тицяли пальцем в Олексове тіло, – і ти партизан!.. Розстріляємо! Хто видітиме партизанів, найкаже нам, бо як ні – розстріляємо!..

Від того часу сусідка часто схоплювалась вночі, ніби чула постріл, і його луна летіла понад горами, перетворюючись в гучний грім...

Війна гуділа все ближче і ближче. Видно було спалахи пожеж, і чулася густа стрілянина. Люди дивилися у вікно і чекали, коли почнуть і їх розстрілювати. Та нікого не чіпали новоприбулі. З часом вщухла стрілянина, відгукотіло лихо, поступившись тиші.

І в таку тиху ніч, сусідка знову почула стук. Та не у вікно, а у двері. І знову дивилась надвір і бачила високу жіночу постать. Щось тьохнуло в серці!.. Вона пішла до дверей. Увійшла Зозуля. Очі божевільно весь час оглядалися, руки тремтіли, ні – тремтіла вся, а лице чорне, висушене, все в рубцях.

З часом Зозуля стала приходити до себе, розуміти, де знаходиться, почала питати про одне, про друге, і потроху виздоровилась. Питала про Олексу, та сусідка, бачачи, що вона вагітна, казала, що не вернувся ще.

– І не вернеться, – говорила вона сусідці.

– А чому би не вернувся?

– А ти ж не бачила? – Його дуб зрізаний. Це значить – що не вернеться.

Та сусідка не хотіла тривожити і так покалічену душу, тому переводила розмову на інше.

Виздоровилась Зозуля і почала ходити до зрубаного дуба плакати й тужити. Та як вона тепер тужила? То був не спів, а стогін. І хоч не вірила, а все виглядала свого Олексу, починала вірити словам сусідки, що має вернутися він. І ходила щодня до зрубаного дуба і співала коло нього:

Закувала зазулечка на дубі високо,
Пішла би-м тя, милий, знайти, та дуже-сь далеко.
Закувала зазулечка та й буде кувати,
Та вертайся, мій миленький, буду на тя ждати.

Та прийшла пора, і Зозуля народила. Хлопця народила.
Тільки чогось не любила його. Ніби не її дитина.

Нічого, думала сусідка, може, привчиться, полюбить.
Та Зозуля, як тільки кидала погляд на дитину, починала
тремтіти, як у лихоманці, відвертала голову і плакала,
співаючи поміж сльози:

Закувала зазулечка – аж луна лунає,
Пішла би-м тя, милий, знайти – доля не пускає.

А одного дня, коли сусідка пішла по своїм ділам у село,
Зозуля взяла дитину на руки й пішла до зрубаного дуба.
Довго ходила навколо, говорячи до нього, і тільки нахо-
дившись по поляні з дитиною на руках, пішла до криниці
і там її втопила. Ще довго стояла над криницею, дивилася,
як маленьке тіло виринали і тонуло, і співала крізь сльози
та божевільний сміх:

Закувала зазулечка – луна йде по гаю,
З нелюбом тя учинила – тому тя лишаю.

Вернулася потім до дуба, сіла і розплакалась. Та хто міг
би сказати, чому вона тоді плакала: за собою, за Олексом,
чи за втопленою дитиною?.. Тяжко пробратися в таке сер-
це!..

А виплакавшись, піднялася й зареготала. Та не сміх то був, а божевільний вереск. І пішов той вереск лісом, аж дерева здригнулися... Сміялася, верещала, пританцьовувала навколо зрубаного дуба, ласкавила його рукою, била кулаками та все приговорювала:

– А казав, що вернешся! Обіцяв... Ні, я казала, що вернешся... Чи хто?.. Хто казав?.. А-а... Дубок казав... Він обманув... Обманув мене! – і тоді била його кулаками, вдарила ногою...

Відійшла потім поза дорогу, звідки краще видно село, і почала співати на весь голос:

Ой кувала зазулечка, не переставала,
Не вернувся мій миленький – я зазулев стала.

І виспівувала ці слова, аж ліс гудів, а село дивувалося: звідки взялася Зозуля?.. А коли вернулася сусідка, знайшла її знепритомнілу біля зрубаного дуба. І знову доглядала за нею, лікувала, та так і не вернула її до себе...

Перейшла потім жити у свою хату і самотньою лишилася аж до сьогодні. Люди допомагають, і так живе собі та доживає вік свій.

Ні з ким не має до діла, нікого не кривдить, нікому не завдає клопоту... Ходить, блукає цілісінький день лісом, по садочку, збирає квіти і співає. Лиш спів той безсильний, тихий, швидко згасає в просторі.

– Ну, чи сподобалась казка? – запитав Васильчак і глянув на годинник.

Я сидів, задумавшись, та над чим задумався і сам не знаю.

– А тепер підемо, чи як? Я помахав головою.

– Втомився, – кажу вчителеві, – і в горлі пересохло... та води...

Васильчак зрозумів.

– Не лякайтесь, не в цій криниці вона дитину втопила... Була там нижче інша, засипали її... А це друга, її тут викопали, бо тут дуже смачна вода...

Я пішов до криниці й напився. Вернувся, а потім ми ще довго стояли поруч і дивилися на село, яке приготовлялось зустрічати вечір. Сонце сіло за пруг, треба було вирушати до села, та учитель чомусь не спішив, все оглядав прогалину і прислухався, неначе чекав на когось. А потім торкнув мене за лікоть і показав на край поляни.

Туди плила чиясь тінь. Стала наближатись до дуба.

– Оце і є Зозуля. Не хотів піти, аби ви її не бачили... Думаю, не гніваєтесь...

Я не слухав старого. Дивився на високу струнку по-стать, на смугляве поморщене лице, на великі чорні очі, які дивилися на нас, але не бачили нічого. Вона знесиленим голосом співала:

Ой кувала зазулечка, кувала, кувала,
Аби стала зазулечков та що проклинала...

Ми спустились в село, та цілу дорогу мені причувалася пісня і привиджалася Зозулина тінь...

ПАМ'ЯТНА НІЧ

– Гасне свічка!.. Світить ліхтариком!
– Шукай, там десь друга має бути!..
– У кого є сухі сірники?.. Подайте!
– Тільки ступайте уважно, не спіткніться!.. Може, ще провалимося...

– Треба лампу засвітити!..
– Дивіться, не підпалить там!
– Є чим погасити...
– Боронь Боже!..
– О-ох, ох!..
– Мамочко-о!.. Мамо-о!..
– Тихо, тихо, ось зараз буде світло...
– Та пали вже!..

Чути, як фосфорова булавочка черкає об коробочку, зблискують на мить іскорки, і знову темрява налягає на плечі, на мозок.

– ... маму твою! – лається той із сірником.
– Мамо-о, боюся!..
– Тихо лиш, тихо, ось зараз засвітять...

Тремтяче полум'я наближається до лампи і червоно-білий язичок пробивається крізь запилене, закурене скло.

– Ой, як страшно! – тиснеться дитина до материних грудей і показує пальчиком на дах.

– Та ти не бійся!.. То ж тіні...

І довгі, покривлені плями мигають дахом, немов які чудовиська на величезному екрані.

Світло ледве пробивається поміж та понад людей, які обережно вештаються по недоготовленому ще горищі Констянтинової хати.

– Мар'яно, постав хлопчика сюди, я тут подушку постелила... Може, засне...

– Ні, ні!.. Най не спить! Бо з сплячим трудніше... Хтозна, що буде...

– Хоч смерті не буде бачити... Старшенька дівчинка заплакала:

– Хіба будемо вмирати?.. То не страшно?..

– Та цитьте ви, дурні!.. Тепер знайшлися дітей лякати?..

– І правда – чого тепер таке говорити?

– Ох, ох, доле!..

– Охай та ахай, а дітей не лякай!.. Сміливець...

– Боже, Боже!..

– Василь не вернувся ще? – питає Мар'яна.

– Не знаю... Гей!.. Ви там, біля драбини, запитайте внизу, чи не повернувся Василь.

– Котрий?

– Золяк.

Питання передали. Швидко була відповідь:

– Ні, не бачили, – долинає крізь шум води. Зітхання... Поскрипує драбина – хтось вилізає на горище.

– Ну, як там?.. Набуває?

– Ага... вже більше метра...

– Ой-ой-ой!..

– Не лякайтеся! – сюди не сягне!

– А коли дійде?..

– Або, може, не витримає хата...

– Витримає!.. Бо нова, та з цегли!

– Мамо-о!.. Води!.. – просить хлопець.

– Горить?

– Як жар, голова і все тіло...

– На, – простяглася чиясь рука, – аспірин знайшовся.

– А вам?

– Що мені?.. Я вже старий... Хлопця бережи!.. Люди ходили в напівтемряві, снували, говорили, хоч ніхто, власне, не слухав; хтось сягав головою черепиці на даху, і та скреготала, висуваючись зі своїх рубців.

– А Константин де?

– Он там – напереді, черепицю розбирає...

Пари очей глянули туди і лиш тепер зрозуміли, чому так ясно чути плескання води об стіни та мури: кілька рядів черепиці було знято, і тепер знизу шум долітав до них вільно.

Крізь даховий отвір Мар'яна побачила пучок зір.

– Зорі, – вирвалося з грудей... – І їй здається, що й вони тремтять перед цим видовищем.

– Ну, як? – підсіла Анна, Константинова жінка, прикладаючи долоню до хлопчикowego чола.

– Води-и! – попросив той, не відкриваючи очей. Мар'яна змочує в кухлику хустину і притуляє її до розчервонілих губ.

– А Василя все немає, – говорить більш до себе.

– Прийде, – заспокоює Анна.

– Прийде, коли нас не буде... і не буде нічого...

– Ну, чого ти так?

– Бачиш, Константин розумніший: спочатку своє, а вже потім чуже, – якось з докором вимовила Мар'яна.

– А ти забула, що Василь цього просив? Лишайся, каже, вдома, та і за моїми доглянь! А я якось розберуся за обидвох...

– Я не забула, бачу, він забув: наше все там залишилося, вода вже, мабуть, усе затопила, – говорить у розпачі.

– А ми хіба що встигли врятувати?.. Та кому тепер до рятунків?

– Та хоч щось... А в нас і хата, здається, розвалилася, – хитає журно головою.

– Не гадаю, минулого ж року ремонтували.

– Що то за ремонт був!.. Ці ремонтники знають лише гроші брати! Хіба на такий ремонт покладатися?..

– Ге-ей! – гукає Константин, висунувшись до пояса над дахом і нагнувшись до тих, що були в кімнатах, бо у вікні з'явився ліхтарик.

– Як там?

– Росте!..

Анна підійшла до Константина і щось говорить йому, намагаючись перекрыти водяний шум.

А вода б'є об стіни хвилями і всім, що наносила, дзюрчить крізь щілини дощаних парканів і росте сантиметр за сантиметром.

Константин кивнув головою – розуміє Аннині слова, – і позвав Михайла, теж товариша по роботі. Щось пояснював тому, показуючи в бік Василеної хати, яка ще

стояла поруч, відгороджена однією стіною. Добрались до черепиці і почали її знімати. Михайло присвічував ліхтариком, а Константин рухався проворно, але обережно. Нарешті піднялися на дах, переступили роздільну стіну і опинилися на Василевім горищі.

Мар'яна блукала кудись думками, коли підійшов Константин, тягнучи за собою великий згорток.

– Ось тут є!.. Взяли, що трапилось та до чого могли доступитися...

– Що?.. Що таке?.. Прийшов Василь?..

– Ні – ми з Михайлом спустилися на ваше горище, а звідти – до кімнат, прихопили дещо й притягли сюди, – показує на згорток.

З Мар'яниних очей бризнули сльози, і вона обняла згорток, притулившись до нього. Запахло рідним домом, своєю хатою і своїми речами. Глибоко зітхнула.

– Дякую вам, щиро дякую!..

– Та що там дякувати... Не було зовсім трудно...

– Ну, як там, що там?..

– Вода просочилася, але те, що знаходиться високо, не затопила.

– А телевізор?

– Висадив на шафу... крісла теж, аби не перекинулись і не поплавли...

– А на кухні?

– Там уже все поплавло... Як були догадалися про це скоріше, – чухається за вухом. – Та й тепер ще можна дещо врятувати...

Мар'яна трохи заспокоїлася і тільки тоді відчула втому. Чи то від згортка, що на колінах, чи то від чогось іншого,

але наплив заспокійливого тепла ламав настороженість та страх, і вона опускає голову на збиток ... Діти послули... Та старші продовжують рухатися з сторони в сторону, зістають чи вилістають на горище, говорять стримано і все прислухаються до навколишнього шуму. А шум все нарастає!..

– Константине, – гукає хтось знизу. – Ану, освіти ти середину вулиці, вам звідти видніше, що там робиться...

Константин висунувся, нагнувшись, освічує, приглядається до всякої всячини, яку несуть мутні хвилі вздовж вулиці... І вже подалі, куди тільки ледве доходить світло, помічає людську постать...

– Гей, – гукає тим знизу, – там хтось бовтається...

Деякі йойкнули зі страху чи переляку, інші кинулися до отворів, аби і собі розгледіти того, кого вода тягне за собою...

Посеред вулиці у смугі ліхтарикового світла видно людську постать, яка стоїть по груди у воді і, вимахуючи над нею руками, намагається вибитись з бистрої струї, щоб добратися до стіни...

– Там він, там... – викрикують кожен собі.

– Допоможіть йому вибратись! – гукає Константин до тіней, що мигають у світлі вікна.

У вікні показалася довга жердина, а потім прямо таки з вікна спустилася у воду чиясь постать і, тримаючись жердини, прямує до того у воді.

– Обережно, аби і сам не поплав, – гукають йому з вікон і покрівлі.

– Дай руку!.. Тримайся!.. Ближче, ближче підходь!.. Та тягни!.. Уважно лише, уважно!..

Стежать уважно за рятуванням, і кожен хоче якусь порадку дати. Мар'яна і собі пробудилася.

– Що там? – питає.

– Витягають когось із води.

– Кого, Боже мій? – питає перелякано, бо, мабуть, пригадала Василя.

– Не знати, не видно ж!..

– Вище, вище піднімайте! – і висаджують врятованого на підвіконня.

– На горище його, – гукає Константин. Коли на горище витягли змочене тіло, освітили.

– Ой, бідолашний, – заметушились першими жінки, – як то його аж сюди занесло?..

Старий Роман перелякано кліпав очима і хитався з сторони в сторону – от-от повалиться... Руки тремтять, борода дрижить, а під ним – калюжа води.

– Тягніть з нього одяг!.. Константине, пошукай десь старі штани, та все, що треба! – розпоряджається Анна.

– Михайле, – позвала Мар'яна, – там у нас на горищі є фляга з горілкою... Принеси, та дайте старому рому, аби підкріпився!

Наче й забула про власні турботи, дивлячись на старого Романа й співчуваючи йому. А той сидів біля комина і натягав тремтячими руками суху одержу.

– Там... розвалиться... завалиться... засипле... – почав старий, перериваючи бесіду частим глибоким подихом, що зі свистом виходив із його сухих кістлявих грудей.

– Що завалиться?.. Де?.. – питають, нахилившись до його вуха, бо старий добре не дочував.

– Хата... хата... Потріскали стіни, дах рипить...

- А баба де?
- Там лишилася... з дитиною... Калининою...
- А Калина де? Роман здвигнув плечима:
- Пішла кудись... Хтозна, де вона?
- Сука!.. – почувся десь неподалік голос.

Це був Штефанів голос – розпізнала Мар'яна... Хоч і не так здавна живе вона на цій вулиці, та знала майже всіх сусідів: як вони живуть, де працюють, які важливі або незвичайні випадки випали на долю їхнього життя... Така вже то, бач, людина, – хоче знати, з ким поруч живе, що то за люди, на кого можна покластися в трудну годину, а на кого ні, кому про що говорити, коли стрінешся, або про що запитати, кому можна довірити щось, а кому – ні.

Знала всіх тих, що зібралися на горищі в Константина – самі сусіди, котрі не довірили свою долю власним домівкам, а прийшли сюди, бо це хата нова, цегляна – витримає наводнення...

А Роман жив трохи далше, міг був зупинитися і в других, та, мабуть, вода насилу принесла його сюди.

Жив він у давньовічній хаті з своєю старою хворобливою дружиною і з дочкою Калиною. Хоч Калина була йому не рідною, бо своїх дітей Бог не дав, та виростили і доглядали її з щирим серцем, радіючи, що на старість буде порада й допомога.

Калина зростала хорошою, чимало хлопців почали повертати голову вслід стрункій, чорнявій дівчині з напрочуд синіми очима. По восьмирічці пішла витися до училища, а потім влаштувалася на тутешній трикотажній фабриці.

Сподобалась вона Штефанові, хлопцеві з сусідньої вулиці, випускникові професійної деревообробної школи, який, підходячи до неї на автобусній зупинці, починав чомусь губитися, стрічаючи її погляд. А потім став частіше ходити по вулиці, де жила Калина, сповільнюючи кроки перед її подвір'ям. Надіявся на зустріч.

І Штефан, сп'янілий від першої любові, яка рве і крушить усі перешкоди та перепони, а при тому ще побоюючись, аби інші не випередили, прийшов до Романового дому, коли Калина була на роботі, і попросив того, аби віддав Калину за нього. Але старий, розпитавши у юнака, що і як, подумав по-своєму, поміркував, а потім заговорив до нього:

– Ось що, Штефане! Ти відслужи спочатку військову повинність, а потім, – якщо ви справді кохаєтесь, – то і поберетесь. Бо так, – тепер ти розумієш! – багато ще може змінитися... Ти ж будеш при війську, а вона ще молоденька... – от і можуть вийти різні чутки. А потім все життя – докори та недовір'я!

– Не довіряє, мабуть, – подумав Штефан. І дочекавшись Калини, повторили Романові їхнє рішення. Та важко зламати старі переконання!.. І хоч як вони запевнювали, що довіряють одне другому, що ніяких розмов чи чуток не буде, старий дотримувався свого принципу: поки війсьсько не відслужив, який з тебе мужчина? Та ще й друге щось мав старий на увазі, бо говорив:

– Ти щоб знав, Штефане, я тебе поважаю, люблю, бачу ти теж любиш нас, бо ми тепер єдині з Калиною, – але так краще!.. Та з часом переконаєтесь самі, наскільки любов правдива і щира, настільки вона в силі побороти всі перепони.

Штефан лютився в серці на старого, заперечував йому, доводячи, що тепер не той світ, як колись, але в глибині душі народжувалось бажання доказати старому, що він помиляється... Ось так. Тоді Штефан і Калина поклялися, що чекатимуть одне другого, і через півтора року знову будуть разом... І вони проводжали Штефана як рідного сина і надійного зятя.

Та вийшло не так, як сподівалися Штефан і Роман, бо легковажність людської душі, ота, що народжується при пильнощі висновків і під впливом фальшивих доказів або випадкових, невинних явищ, може змінити долю кожної людини.

Так саме сталося і тут. Калина працювала на фабриці, відрізувала охотникам за «легкою любов'ю», поки не побачила в газеті фотографію. Штефан стояв поруч з однією дівчиною, тримаючи в руках сніп вусатого колосся. І тоді в серці Калини зародилися ревності і недовір'я. Штефан зрадив її, хоч писав у листах, що нетерпляче чекає повернення, та вона почала вагатись у його почуттях до неї...

Страшний біль відчував Роман у серці, бо, коли проходив вулицею, виглядав твердіше твердого асфальту, та що міг зробити, чим допомогти?... А дружина його з того часу майже і розуму позбулася!.. Весь час мовчала, і розпач цвів у очах, коли дивилася на манюсінке тільце, що борсалось, голими ноженятами розкидуючи пелюшки.

– Боже!.. Чому?... – звертала погляд до стелі... – Не дав своїх ростити, то тепер заставляєш ростити чужих?..

Та коли погляд лягав на живу ляльку з широко відкритими очима, кудись зникали з серця гіркі почуття і

пробуджувались другі, материнські, яких їй ніколи не доводилось переживати.

І в тому мовчанні, бо стара майже весь час мовчала, народилося глибоке порозуміння між нею і маленьким Кирилом, – бо так його назвала Калина, – який, тільки помітивши її, простягав до неї маленькі, як бульбичі, рученята.

Старі спостерігали з настороженістю за Калининою поведінкою, намагалися порадувати чимось, розважити, і боялися признатися між ними, що помітили те саме: її відчуження.

Старий перелистував у пам'яті, шукаючи причин для такого ставлення, і, може, розумів помилку: треба було не закрити дівчині двері перед її замахом.

– Не побивайся! – розраджувала Пелагея, дивлячись на його змучене лице. – Не вміли ми дітей ростити, от і все!.. Та, може, цей виросте по нашій волі, – і показувала на дитину.

Штефан повернувся з війська, та коли взяв правду, – місця собі не знаходив. Блукав вулицями, впивався, та все шукав нагоди, щоб стрінуги Калину – хотів роз'яснити справу.

Ходив за нею по місту, шукав на роботі, та до її дому не наближався. Не хотів побачити там дитя, яке по праву приходилося, щоб було його, а не когось іншого. Шукав її і на фабриці, та завжди йому відповідали, ніби вона зайнята. Раз вдалося зустрінути її, і тоді вона сказала йому, немов чужому:

– Чого за мною ходиш?.. Хочеш покритки? Раз я не стерпіла і зрадила свої обіцянки та сподівання, то, певне,

і ти не можеш мати до мене довір'я. Тепер брехав би, як брехав він, а потім потяглися б сварки. Наша доля розійшлася, і в кожного проклався свій шлях. Лиши мене, нехай сліую свою долю!..

– Невже ти думаєш, що все втрачено? Дурниці!.. І якщо ти вибрала собі цей шлях, то повинна подумати і про долю дитини!

– А тобі яке діло до дитини? Вона ж моя! Моя! – розумієш?.. А коли мої «добрі» батьки не зуміли довести до кінця благодійну справу й ошчасливити мене, коли тому був час, тепер нехай доглядають за нею!.. А ти, будь ласка, не ходи за мною і не переставай дороги!..

І пішла, навіть не відклонившись...

– Ти куди, Штефане? – спитали його люди, побачивши, що той поспішив до драбини.

– Піду за ним, догляну, – озвався Йосип, розуміючи, що той подався до Романової хати. Спустився швидко по драбині.

– Візьміть ліхтар з собою! – порадив Константин, ходячи навколо Романа. – Темно ж надворі!

Повернувся Михайло і простягнув старому чашку горілки, бо склянок не було, та й ніхто про них не думав тепер.

Випили, та горілка не заспокоїла, а роздразнила Мар'яну. У голові переливались думки про Романа, про Калину та Штефана, як вона почала думати про своє життя, про наявне становище, коли і сама опинилася, як Роман, самотньою, зі стількома клопотами.

Михайло поставив флягу біля неї і вже хотів іти, коли вона сердито спитала:

– А Василя все не бачив?

– Не бачив... І в нього, мабуть, тепер роботи та турбот, що й не оглянешся, – додав, уявивши собі, що за метушня має бути на комбінаті, де залишилася жменя робітників.

– Хоч і покликали всіх безсімейників та тих, кому повідь не завдала великих клопотів, та хтозна, скільки їх прийшло туди... Добратися туди не так уже й легко – комбінат опинився прямо серед води! Василь – секретар партії. І хто, як не він, повинен бути там?

– Ну й багато має він з того секретарства! – кинула Мар'яна. – Ми тут топимося, пропадаємо, а він пішов комбінат стерегти!.. Хлопець, он, аж топиться від гарячки!.. Пішов доглядати свої машини та верстати...

– Грішиш ти, Мар'яно! І погано думаєш, – почав докоряти їй Михайло.

– Ніби ти не працюєш на фабриці і не знаєш, що рятування, забезпечення державного майна є не тільки нашою повинністю, а і запорукою завтрашнього дня, нашого майбутнього... Хіба не так поступла б?

– Слухай, – не дала тому висказатись Мар'яна, – ти бачив Штефана? Не рідних, а чужих, з якими його пов'язують тільки болючі спогади, кинувся рятувати! А Василь? Він знає, в якому стані залишив нас вдома, та зате хоч би навідався і слова доброго сказав та підбадьорив!.. Ти не чув, що діти весь час питають про нього?

– Чого ти так розтривожилася? А хіба ми не навколо тебе? Ти ж не сама...

Мар'яна хотіла йому відповісти, та Михайло подався до драбини, бо внизу зчинився гамір.

– Гей, що там твориться? – кинув питання. Замість відповіді запримітив, як хтось дряпається по драбині на горище.

– Не лізь, кажу! – спиняють ті.

– Та йдіть ви до... матері, – відповідає той і вилізає на горище.

Люди замовкли і з цікавістю дивляться на отвір між дошками стелі. Звідти, похитуючись, вилізає чиясь постать. Константин кидає на нього жмут ліхтарикового світла, і той від несподіванки прижмурує очі.

– Че-чекайте, – відмовляє той, підносячи руку, аби заслонитись від світла.

– Аурел! – вигукнули навколо, розпізнавши. – Та що з тобою? Як ти сюди попав? Ми ж тебе залишили на...

– Е-е, – перебиває той і приглядається до людей, що стоять навколо... – Ви тут поховалися, мов миші, на горищі, а я буду там? Там не вода, а пекло! Вода аж сюди, – і показує на груди, – а ти тягайся з тими машинами, надсідайся і оббивай гомілки?... Досить і того, що просидів там аж до цього часу!..

– Та ти, бачу, підпилий! – підійшов до нього Михайло, дивлячись приязно в його обличчя.

– То й що... що підпилий? То я трохи так, аби сміливості набрався...

Почав крутитись по горищі, шукаючи десь вільного місця, аби присісти, і продовжував:

– А там людей треба... бо як спіткнешся і впадеш під якоюсь ношею, то там тобі амінь може бути... І люди ходять там, немов той комбінат не затоплюється, а горить... палає... Підхоплюють... виносять... кричать.... Трудно там...

Нарешті знайшов вільне місце і присів.

– А ви говорите – підпився... То я так трохи... для сміливості... Та й вам дещо приніс, – і засунув руку під плащ.

Хитаючись, Аурел починає витягати з-за пазухи різну всячину і викладати її під тремтяче світло лампи. І чого там тільки не було? Ковбаса, бублики, консерви пляшки з горілкою, коньяком... І кожную річ, яку ставив називав, чи то думаючи, що присутні не можуть розпізнати, чи, може, гордячись тим, що зміг стільки нанести сюди.

– Ось тут, – каже, – ковбаса,.. а тут бублики,.. а тут горілка, а тут...

І все ще продовжував викладати та перерахувати, аж поки не виросла перед ним громада різних продуктів та напитків.

Люди дивилися на нього, завмерши й забуваючи наче і про воду, і про Романа та Шандора, і про все на світі.

– Ось так, – мовив задоволено Аурел, – а тепер можна й випити за зустріч.

Підняв напіввипиту пляшку коньяку і почав пити. І, може, випив був усе, коли б Михайло не кинувся до нього і не вирвав з рук пляшку, обливаючи того рештками напою.

– Ги!.. Ги!.. – захлинався Аурел, та Михайло взяв його за груди і потряс здорово, аж у того клацнули зуби.

– Звідки все це? – запитав, показавши відібраною пляшкою на викладену купу.

Аурел відкрив широко очі, ніби намагався зрозуміти запитання.

– То що – звідки?.. Де було, там і взяв!..

– Говори!.. А то!.. – і підтяг його до себе.

– Н-не крав! – махає той головою, та дивлячись у Михайлові очі, відчуває, що не все гаразд, і пояснює:

– Як проходив побіля гастроному, що тут недалеко, побачив там розрушену стіну, то й зайшов досередини і взяв оце для вас.

– Злодюга нещасний! – викрикнув Михайло і, кинувши пляшку, ударив Аурела в обличчя, аж той заточився

Михайло нагнувся над викладеною Аурелом купою, взяв, що попало під руки, і шпурнув крізь отвір на вулицю у воду.

– А ти що? – підбіг до нього Константин, що мовчки спостерігав за всім цим. – Ти теж п'яний?..

– А чому? – не розуміє Михайло... – Він приніс, а ти будеш їсти та пити крадене ним добро, тепер, коли кожен кусень хліба треба берегти, бо не знаєш, що принесе тобі завтрашній день? – кричав у Константинове обличчя.

– То не його, не твоє і не моє, щоб викидати у воду!.. То наше. Всіх нас! І завтра звідки вибереш оті харчі, що їх сьогодні викидаєш на вірну згубу?..

Михайло зім'явся й обм'як, випускаючи з рук консерви, які хотів викинути у воду.

– Усе це треба зібрати й передати в міліцію або таки в гастроном, – наказав уже Константин. – І щоб ніхто не торкався цих речей!..

Та Михайлів гнів не минув.

– А з ним, що надумав робити? – показує на Аурела. – Може, накажеш переодягнути, як Романа? Ти ж розумієш? – трясє перед Константином стиснутий кулак, – такого шкода й близько допустити, не то що притулок дати. Втік з комбінату і почав обкрадати магазини! Поки його

судитимуть за це, я його вишворну, де вода найглибша, хай вона його судить!.. Злодій!..

– Ти чуєш? – питає, підійшовши до Аурела, і силкується звести того на ноги. – Я тебе втоплю, так як ти топиш людську!.. Вставай!.. – і тягне того за комір. Та Аурел тільки дивиться на нього овечими очима, не розуміючи нічого.

– Ти що, паралізований? – трусить Михайло.

– Михайле, залиши його в спокої! – говорить Констянтин.

– Як? – не розуміє Михайло і аж кипить із злості. Та все ж підкоряється Констянтиновим словам і залишає п'яного в спокої. Але підходить до Констянтина і допитується свого:

– Як то його лишити в спокої? Хто тепер має спокій?! А йому до крадіжки та до п'янства? І ти ще його борониш?.. Ти не бачиш, що навколо робиться?.. Ти не чув, як на комбінаті працюють?.. І тепер – лиши його в спокої?.. Кого? Ледащо, що смородом і горілкою відгонить від нього, хоч ніс затакай?.. Ні!.. Такому не місце між людьми, між нами! – і знову повертається до Аурела.

– Михайле, – спиняє його Констянтин. – Ти хочеш розправитись над Аурелом за все нещастя, що впало на нашу голову. Хіба він у цьому винен?.. А в тім, що він зробив, не тільки він сам винен... Де був ти дотепер?.. Де були ми?.. Не треба гарячкувати...

– Що ви тут сварку завели? – почулося за спинами. Всі повернули голови, розступаючись, щоб побачити, хто говорить.

Перед ними стояв Василь, обтискаючи долонями штани, щоб вода стікала, і дивився очікуюче на присутніх, аби почути відповідь.

– Василю! – крикнула Мар'яна, що мовчки слідила за сваркою. – Прийшов нарешті! – і спішить піднятися до нього... Дівчина розбудилася й стала кликати маму.

Василь, відсторонивши людей, підійшов до неї, приголубив, поцілував, і неначе всі відчули цю ласку і спокій, бо затихли і якимось полегшено віддихнули. Заспокоївши рідних, повернувся до гурту, що стояв серед горища, і глянув запитуюче на Константина та на Михайла. Чекав відповіді.

– Не сварка, а так – говоримо, як завжди... – почав пояснювати Константин.

– Як не сварка? – перервав його Михайло, надіючись на підтримку. – Він жаліє і боронить отого волоцюгу, що втік з роботи і взявся красти з розвалених магазинів! І це тоді, коли люди не знаходять собі місця, не знають, до чого прикласти руки, аби дещо врятувати... а він!.. – і тицьає пальцем у бік, де Аурел.

– Михайле, – відмовив тихо і спокійно Василь, – людей треба завжди і всюди рятувати... І всіяко! – додав, аби добре зрозуміли двозначність його слів і нагнувся, щоб розглянути обличчя того, на кого показував Михайло.

Та так і не розгледів, бо темрява тільки що починала розпливатись по закутках.

– Ви поясніть, у чому тут справа, і про кого йде мова, – звернувся до них.

– Слухай, що тут сталося, – підійшла Анна й розповіла Василеві про випадок з Аурелом.

– Давайте, не будемо тепер розбиратися в Аурелових ділах, бо є інші важніші й негайні.

Люди підійшли ближче й обступили його. Василь обвів їх поглядом, чогось занепокоївся і потім запитав:

– А Штефан де? Я ж його сюди послав, аби допоміг, як треба буде...

– Пішов рятувати Романів, – відповів Константин, показавши на старого, що сидів під комином, закутаний сухими ряднинами. – І Йосип з ним, – додав.

– Давно?

– Вже повинні були вернутися... Не знаю, що там.

– Треба піти за ними, допомогти, а потім всіма підемо на комбінат, – там сила роботи! – порадив Василь.

– Піду я! – озвався Михайло.

– І я!

– Я теж! – почулося кругом.

– Стривайте, тут іще є один! – догадався Михайло і підійшов до Аурела.

– Ану, кивайся! – і потяг того за комір.

– Михайле, – гукнув Константин, – вважай, бо ще втопиться де, то потім за крадіжку не буде кого судити, а судитимуть за вбивство...

– Не журись, – заспокоїв той. – Лихого гроша ні вогонь, ні вода не топить! – Ступай! – наказав тому коротко. – Я тебе протверезу, не бійся...

– А ти, Василю, лишися тут!.. – озвалася Анна і кивнула в бік Мар'яни. – Відпочинеш трохи, переодягнешся...

Гурт спустився, а ті, що лишилися – хто пішов до отвору в покрівлі, а хто принишк у своєму кутку.

– А ви як? – підсів Василь до Мар'яни і заглядає їй у очі: гнівається вона на нього, чи ні?..

Мар'яна тільки зітхнула, поклавши голову на його плече. Навіть не чула, як шумить вода, як стогнуть, хати, зітхаючи від старості і немічності вистояти перед стихією...

Чула тільки, як б'ється Василеве серце, і на душі стало легко, забула докірливі слова, якими приготувилась його зустрінути.

– Бачиш як!.. Оце все! – показала на згорток, – лишилося. Константин з Михайлом ледве витягли з кімнати.

Василь нахилився до дітей.

– Вони аби здорові. І ми... – обняв її плечі. – А інше – побачимо... Як буде в других людей, так і в нас... Ти думаєш – лише нас розорить оця напасть? Якби ти бачила, як виглядає тепер місто, то наша втрата здалася би тобі нічим у порівнянні з загальною втратою. Ми вирушили в життя без нічого, тільки з руками та любов'ю у серці, тож і тепер візьмемося все спочатку відбудовувати...

– Але у нас діти! Треба думати не про двох, а про чотирьох! – зітхнула Мар'яна.

– Може, не все пропаде, – хоче потішити її і себе. – Щось врятуємо... І хата цілою, гадаю, лишиться.

– Добре б було. Переодягнися. Пошукай, може, штани які принесли...

– Тож для чого? Мені знову туди, у воду, йти!..

– Як? Хіба ти не залишаєшся з нами? – і біль та неспокій сипляться з її очей. – Знову сама? І дитина хворіє. Хіба для тебе дорожчий комбінат, ніж ми?..

– Знаю, Мар'яно, трудно тобі і дітям. Та хто був думав про це? Якби вода не прорвала мур біля комбінату, ніякої біди було не сталося... А так – комбінат затоплений!.. І моє місце там, між людьми. Треба їх заохочувати, підбадьорювати, аби не впадали в паніку, не знімали тривоги. Ти ж знаєш: в такі хвилини треба доказати сміливість і рішучість комуніста...

– А коли відпочинеш?..

– Не про це тепер думати...

– Ну, ну! Ти тільки не хороброй там, бо захворієш, тоді справді, що не підуть діла ні на комбінаті, ні вдома! А тут на тебе чекає неабияка справа. Не забувай, що ти самий, і хто тобі допоможе все знову відбудувати?

– Як хто? Люди!..

– Е-е, тепер кожний почне тягнути до свого двору. Так і гляди, дістанеться тобі те, чого другому не потрібне. Бачив ти уже й таке...

– Ну, не будемо втрачати віру в людей...

– Але тільки на них покладатися – теж не годиться. Треба ж самому берегти себе та своїх.

– Знаю. Але в ці хвилини я повинен бути там. Поки люди привикнуть до цього становища, не будуть лякатися та втікати, як Аурел. А потім візьмемось і за нашу справу. А вже потім – відпочинемо!..

– Тату, а ми коли підемо додому? – питає дочка, тримаючи його руку.

– Скоро, – заспокоює і ласкавить її по голівці.

– Ви лиш сидіть тихо і слухайтеся мами! Добре? А ти доглядай братика. Обіцяєш?

– Ага.

Василь глянув на годинник.

– І де це вони стільки баряться? Встав і підійшов до отвору в покрівлі, аби і собі виглянути на вулицю.

– Ідуть уже, йдуть! – почув голос Анни, яка, повернувшись, попрямувала до драбини, аби допомогти.

– Василю, – позвала Мар'яна, – візьми випий трохи горілки! Це наша, Михайло приніс, аби старого підкріпити...

– Підкріпили – ось уже й спить! – пожартував.

– На, візьми, – подала пляшку.

Василь ковтнув кілька разів, а потім витяг цигарку і припалив. – Ще не відвологли, – пояснив він, оминаючи докірливий погляд дружини. – Ось, мине це, покину курити, – заспокоює її.

– Бережи себе, Василю!

– Обіцяю. А ти прибери ці речі, що Аурел приніс, і постав кудись, аби потім могли вернути.

Драбина заскрипіла під ногами.

– Обережно, обережно, – чути Константинів голос.

– Піднімайте вище!

– Дайте, допоможу, – озвалася Анна. Василь теж поспішив допомогти.

З трудом висадили стару Палагею, з якої струмками стікала вода. Ледве дихає і хлюпає головою на груди. Жінки заходилися біля неї і почали роздягати. Дали і їй ковтнути горілки...

– А дитина де? – питає Мар'яна.

– Зараз буде й дитина, – заспокоює Константин.

– Ху, добре що встигли, – віддихається Михайло.

– Як були спізнилися трохи, то прикрили б їх руїни. Ну й люди. Одне старе та німічне, друге – мале, а третє – дурне...

– Котре-тре..? – хоче запитати Мар'яна, та Михайло показує їй на драбину, по якій піднімається Калина а слідом за нею Штефан з дитиною...

Замовкли жінки, дивуються та переглядаються.

– Чого стали? – крикнув Константин. – Людей не виділи? Дитину беріть! І за нею догляньте!..

Анна кинулася до Штефана, аби взяти дитину, а Мар'яна підійшла до Калини. Порозсаджували їх, де попало, і почали переодягати.

– Де горілка? – підійшов Михайло до Мар'яни, яка, залишивши Калину, копирсалась тепер у звитках. – Дай, підкріплюся трохи, а то зовсім з ніг вибився.

– Тільки небагато, – порадив Константин, – а то доженеш Аурела!..

– Штефано, ходи і ти! – позвала Мар'яна. Той підійшов.

– І де ви її знайшли? – питає.

– Вдома, – пояснює Михайло. – Хтозна, звідки добралася туди і сиділа там, плачучи біля дитини й старої. А побачивши нас, наче перелякалася. А коли Штефан підійшов і взяв дитину, то кинулася на нього, як левиця... Прийшлося дитину взяти мені, а Штефан почав її вговорювати, аби не супротивилась, а щоб трималась його руки, бо інакше вода потягне її за собою... Та хіба могла вона втриматись на ногах!.. Прийшлося Штефанові взяти її на руки і так нести... А ті другі поралися біля Палагеї... Та тільки вийшли якось з подвір'я, коли хата і рухнула... Добре, що встигли!

– Добре! – погодилась Мар'яна, думаючи про щось інше.

– Мар'яно, знайшла там дещо? – питає Анна.

– Знайшла, ось зараз! – і пішла до Калини.

– А ми? – питає Михайло, підійшовши до Василя.

– Відпочиньте трохи, бо потім... Думаю, встигнемо...

– Нема часу для відпочинку. Ще розледащіємо! – жартують чоловіки.

– А Аурел де? Втопили? – питає Михайла.

– Та де!.. Казав я – такого ні вода не бере.

– Вдолині він, – пояснив Штефан, – казав, соромно на очі людям показуватись...

– Ну, пішли, – говорить Константин. – Ви тут дітей та старих доглядайте, – наказує жінкам, – а коли прийде хто на поміч, перш за все відправляйте їх, а потім вже самі вибирайтеся!

– А ви коли вернетесь?

– Хтозна. Побачимо, як там справи, а потім можна буде і про повернення говорити...

– Штефана, а ти залишився би, – говорить Мар'яна.

– Я теж так гадаю, – погодився Василь. – Тут самі жінки лишаються, трудно буде.

– Але я... – почав був той, та погляди жінок заставили його підкоритися. – Дайте, хоч проведу! – сказав на решті.

– Це можна...

...Тихо на горищі. Чути лиш плескіт води, яка підмиває і несе за собою все, що попадеться. Чуються десь голоси мужчин, які віддаляються, перекликаючись і підбадьорюючись... І ще чути плач Калини, яка, притулившись до дитини, намагається сховатись у Штефановій тіні... А той сидить мовчки і в строгім погляді плекає іскру непогаслої ще любові...

– Чи є на світі стихія, яка могла би зламати людську волю, людську душу і любов? – питає Мар'яна Анну.

Та розуміє запитання і хитає головою. Мовляв, немає.

ДИТЯЧЕ СЕРЦЕ

– Знаєш, Марино, твій Ярослав – чудовий хлопець! І добрий-добрий, як кусень хліба. З нього виросте добра і чесна людина.

– Та за що ви, тітко Василю, так перехвалюєте? Він – як усі діти...

– Ні, Марино. Якби всі були такі, як він, то не було би на світі таких, як я!

Така розмова була одного дня у хаті старої Василяни. Марина ходила по хаті, наводячи порядок, а стара лежала на ліжку і невидячими очима, – бо була сліпа – стежила за рухами молодиці, ніби і справді бачила, що та робить.

Марина прийшла недавно – і вдома роботи вистачає. Та Ярослав, вертаючись із школи, побував у Василяни, і коли прийшов додому, то пристав:

– Підіть, мамо, до старої Василяни... Вона переказала, щоб зайшли.

Марину не здивували хлопцеві слова, бо він не раз уже прислав її сюди: коли був зайнятий або не міг з чимось впоратися, прислав її, щоб допомогла старій. Хоч вона і сама, коли було часу, заглядала до старої, та іноді й від своєї роботи голови не бачиш, а він все: ідіть та ідіть! Тоді вона почне йому докоряти: мовляв, Василяна тобі мати, чи що?!

– Вона ж сама, нікого не має, – відповідає хлопець і дивиться прохаюче на неї.

Хіба втримаєшся?.. А Василену знало все село. У неї були два сини та дочка, яких виростила і посилала до школи, бо так радив їй покійний Микита. Та тепер, на старість, після смерті чоловіка залишилася сама. Усі розійшлися по світу, і нікому доглянути стару, слабу і сліпу. Сини розійшлися: один десь у Решіці, а другого аж у Констанцу занесло... Дочка одружилася десь у Молдові. А вона лишилася самою. І забутою... Ні з ким тобі словом перекинутись, ні з ким порадитись... Як у пісні:

«Ні з ким сісти, хліба з'їсти, Щиру правду сказати...»

Хата валиться, тини порозпадалися, нічим топити в хаті – горе старій Василені!.. Та щастя – що люди громадою допомогли: дах полатали – не дощить... А відколи захворіла і злягла, і їсти приносять, або дітьми присилають. А їй багато й не треба: кілька ложок супу – і вже сита. Так привчилася ще з дитинства – потроху, аби всім стало.

А потім старалася для дітей: доглядала і навчала по школах, бо так просив, най буде прощений, Микита, аби вивчила дітей, бо тільки наука та праця зможуть їм забезпечити майбутнє...

І діти вивчилися. Бачив би їх Микита тепер – зрадувався б. А, може, засмутився і помер знову. Бо у нього була така приказка: честуй і люби родичів, поважай людей, бо кожен з них – це ти!

Та не довелося йому дожити цих днів. І добре зробив, що вмер!.. Ніж би йому дожити таких днів, коли чужі змилювалися, а рідні діти забули, то краще померти переко-

наним, ніби діти вирости добрими і хорошими, не відступивши від його повчань...

Така доля судилася старій Васишині, доля, яку добре знає і сама Марина, яка обтирає пил із старих образів, бо іншої роботи тут, власне, не знайдеш. Витирає, чекаючи, поки стара заговорить: вона ж даремно її не кликала. А Васишина не спішила, ніби вагалася: казати, чи не казати? Нарешті заговорила.

– Ось я про твого Ярослава почала... Таки прислав тебе?.. Золотий хлопець!.. І як міг він до такого додуматися?.. Хоч я і відчувала, та не могла повірити думкам... Він умів такі слова придумати, та так їх красно скласти, ніби справді так було!.. Подай, Марино, трохи води – горло пересохло... Так, спасибі... І в тебе, бачу, легка рука і серце добре... Бо лиш серце та душа підказали йому все це робити... Хоч ти не вперше у мене, та ми ще досі ніколи не говорили про нього...

– Хіба я його не знаю!?. Розбишака такий, що Боже боронь!.. Не вдержу біля хати – все кудись пропадає... Як живе срібло!..

– А дочка як?..

– Добре й вона... Трохи хворувала зимою, а тепер видужувала. Працьовита... Тільки покажу їй, а вона вже й взялася за діло... А подеколи, як забуду, зайнята роботою, про що-небудь, то вони вдвох і наведуть порядок, і вимивуть, і вичистять, і заметуть – аж любо дивитися.

– І я тобі дуже вдячна... За твою доброту, і за те, що ростиш таких дітей!

Марина присіла біля ліжка хворої Васишині і дивилася на змучене життям лице, бажаючи усією душею полегшити її біль...

– Що ж, діти ростуть на радість та допомогу...

– А я, мабуть, вам надоїла, все хворіючи та чекаючи допомоги...

– Та що ви, тітко! Гріх таке й казати! Ми – сусіди, добре розумілися все життя... Павло вчора поправив плоти, полагодив хвіртку та ворота, а діти засіяли і обробили весь город...

– Знаю, чула їх... Коли засипали хату своїми голосами, як дзвіночками, то і радісно стало, і жаль за серце став брати... А все це робота твого Ярослава. То він їх привів і зайнявся господарством! Він у мене ось тут, перед очима стоїть... Хоч я не бачу, бо більма не лишають дивитися на світ, але його бачу, бачу душею і уявляю собі, який з нього виросте мужчина – село позавидує... Добрі тепер діти. І з сліпих очей полилися сльози.

Які це сльози, питається Марина. Кого вона оплакує?.. А так гірко бачити старечі сльози!.. В них наче виливається гіркота пережитих труднощів, нажитий біль, оте дивне материнське почуття, прозоре, як сльози...

– Ну, чого ж вам плакати? Все тут в порядку, лише виздоровитись треба...

– Як не заплачеш, коли приходитьесь радуватись чужими дітьми, бо своїх немає... Забули... покинули... Краще було їх не мати й не знати...

– Ще прийдуть, навідаються! – розважає Марина.

– Коли?.. І для чого?.. Я вже вирвала їх з мого серця, викинула з душі. Трудно воно, майже неможливо. Ярослав почав розпалювати в серці надію...

– Що він там наробив? Не образив чимось, не скривдив? – насторожується.

– Де там скривдив. Видумав таке...

– Що видумав?

– Ось що, – стара засуває руку під подушку, витягає звідти пачку конвертів і простягає їх Марині. – Бери, подивися та прочитай останній лист!

Марина бере верхній, дивиться на адресу: надісланий Василю від Петра. Вийняла списаний аркуш, приглядається, щоб читати.

– Читай, читай, його приємно слухати.

«Дорога мамо! – читає Марина. – Пише тобі Петро із Решіци і бажає багато здоров'я та щастя. Ти вже пробач, що не прийшов тебе бачити, як обіцяв останнім часом, бо все зайнятий був. Праці багато, а ще назбирається різних клопотів, що годі й від хати віддалитися. Але ти не думай, що я забув тебе або не люблю, бо кого мені більш любити, як не рідну маму?.. Мені теж хочеться побачити тебе, побути в рідній хаті, пройтися городом. Та ось вирішив: у першій відпустці обов'язково піду до тебе. І не самий, а всією сім'єю підемо. Хлопці вже великі, хочуть тебе бачити. Ти мені писала, що очі болять, недобачати стала. То, мабуть, від шиття та довгої роботи... Та ось, коли прийду, повезу тебе до лікаря, або, як потрібно буде, привезу тебе сюди, до Петрошань, де живе відомий лікар, який багатьом повернув красу денного світла. Я написав і Штефанові. Напиши, чи отримала дещо від нього. На цьому кінчаю лист, побажавши тобі ще раз багато здоров'я та щастя. Цілує тебе Петро!»

– Що ж, лист хороший. Може, справді прийде...

– Ой, Марино, Марино, – докоряє Василю. – Ти таки нічого там не замітила?

– Ні, нічого незвичайного не бачу: лист – як і всі листи...

– А почерк твого Ярослава ти пізнаєш?

– Почерк Ярослава?

– Ага!

Марина приглядається до виведених букв, і вони ніби знайомі їй... Але при чому тут Ярослав? Хіба мало людей, які сходяться почерками?

– Та до чого ж тут Ярослав? – не терпиться таки.

– Ось то я і хочу тобі розповісти... Але тільки з умовою, що не будеш гніватися на хлопця, ані докоряти йому...

– Побачу, як там буде...

– Е-е, ні, то я тобі нічого не розповім!

– Ну, добре, обіцяю!

Стара вмощується ліпше в ліжку, розправляє, розгладжує волосся. Надворі весна, і сонце вже добре пригріває. У хатині душно, Василина скидає хустину, розпускаючи сіді коси – свідки її страждань та переживань.

– Ще два роки тому, коли ще не хворіла і виділа очима, позвала я хлопця твого до хати.

– Слухай, Ярославе! – кажу я йому. – Ти в школі вчишся добре?

– Ага, – відповідає, – в мене самі десятки!

– А писати гарно вмієш? Ану покажи!.. Хлопець відкрив сумку, саме вертався з школи, і з гордістю показує списану сторінку.

– Ось тут мені вчителька поставила сьогодні ще одну десятку, – і показує пальцем туди.

А я дивлюся, ніби справді розуміюся в тому.

– Добре, – похвалила я, бо справді мені сподобалися ті закрючки. – А ти листа вмів би написати? – питаю.

– Та чому ні? Хоч і тепер!

– Ні, тепер підеш додому, пообідаєш, а потім, коли буде в тебе вільний час, прийдеш писати. Добре? А я доти адреси розшукаю.

– Добре, – погодився він і побіг додому.

Вас вдома не було, а мені через тин все видно. Бачу, він сам відкрив двері й почав хазяйнувати. Вийшов свиней годувати, підкинув курям, виніс голубам і тільки потім, мабуть, пообідав, бо довго не показувався.

А я пішла розшукувати конверти, що їх отримала від них ще напочатку, близько п'ять років тому.

– Так давно?..

– Так... Бо відтоді ані не писали, ані не приходили... Та не хочу пригадувати їхні останні відвідини... Терниною осталися вони в моїм серці...

– Чому?

– Знаєш за чим вони приходили? За приданим!.. За тією крихтою, що лишилася мені.

– А ви що сказали?

– Я їм показала свої руки і згорблені плечі... А ще виганьбила добре... Відтоді більше їх не бачила...

– Але вони ж писали! – показує Марина на пачку листів.

– Хто?

– Та сини, дочка!..

– Куди там писали... Ти не розпізнала там хлопця твого руку?

– Ну, як це могло статися?.. Як він це зробив?.. Ось я його провчу!

– Ти не гарячкуй, Марино, та не забувай, що обіцяла перед цим!.. Коли прийшов писати першого листа, я йому

розповіла про моїх дітей. А він слухав уважно, і я бачила по його очах, що він не може вірити моїм словам. У тому погляді таїлося питання, яке і мені не давало спокою: як і чому деякі діти так поведуться з своїми батьками?

– А він слухав мою розповідь, як дивовижну казку... Потім я йому диктувала листи до кожного з них. Він сидів ось там, за столом, і уважно записував кожне моє слово. Сам пішов до пошти, щоб поставити конверти...

– Я чекала відповіді на ті листи, – продовжує, ковтнувши з кухля води. – Хлопець пообіцяв, що буде денно заходити туди й питати. Тому я чекала його щодня біля тину, коли він вертався з школи, і все питала: – Немає?

– Немає, – відповідав з гіркотою в голосі, ховаючи погляд, ніби винуватий за те, що мені не писали власні діти.

І так було щодня: я повторяла те саме питання, чула ту саму відповідь.

Та ось, одного дня, влітає в подвір'я раніше, ніж звичайно, і вимахує конвертом.

– Тітко Василю, тітко Василю, ось вам відповідь прийшла!.. Написали! – і радісно віддихується.

– А котрий написав?

– Петро...

– Ну, читай швидко, що він робить, як живе, – кажу хлопцеві, забуваючи болячі слова, що їх колись мені кинув той самий Петро.

Хлопець розірвав конверт, вийняв білий, списаний дрібними буквами аркуш, і почав читати. Взяла лист, голубила та цілувала його, ніби то був мій Петро, якого любила більше від усіх і догоджала, як тільки могла... Всю

ніч не спала... Тоді й почала задумуватись над листом, бо щось підказувало мені серце...

– А це чому?

– Бо пригадалися його слова. Болючі та погані... І я не розуміла, як міг Петро так швидко змінитися. Лист був написаний так солодко та тепло, аж за душу брав!.. Та він не міг загасити у моїй душі рану, спричинену останніми Петровими словами. Але відганяла я лихі думки та підозріння, бо хотіла забути кривду та образу. Може, таки нарозумився він, – думала я, стараючись пригадати останні слова з листа.

А на другий день попросила я хлопця, щоб написав йому відповідь. Диктувала йому і дякувала Петрові за його лист, за те, що він не забув за мене і просила його навідатися, бо заслабла і почала недобачати.

А на другий тиждень отримала листа від Штефана. Теж обрадувалася... Котра мати не порадується, почувши близьке слово рідкої дитини! Написала потім і дочка... Яка я була щаслива!.. От, думала, навернув Бог моїх діток до мене, не забули старої...

І відтоді почалася переписка. Я щотижня отримувала листи, Ярослав писав відповідь, а потім я знову чекала, щоб минув тиждень. А сини і дочка писали мені щирі листи, в яких – ти он можеш їх прочитати, – просили, щоб я не гнівалася на них, обіцяли прийти, внуків привезти. Я просила хлопця, щоб він читав кілька разів той самий лист, поки майже запам'ятовувала його. Хлопець читав та дивився у мої очі – чи заспокоюють мене ті слова. А в мені відроджувалась надія, що знову побачу своїх дітей, поживу кілька щасливих днів.

Ярослав твій читав радісно й терпеливо, перечитував, писав та дописував. Я йому давала лея, щоб собі цукерків купив, та ніколи не хотів його брати.

– Маю я вдома, – відповідав і біг з листом на пошту.

А я дивилася йому вслід вздовж вулиці і неначе бачила моїх синів, які вертаються додому, щоб порадувати мене.

Василина, мабуть, перевтомилася від довгої розповіді, бо знову простягла руку за глечиком з водою. Марина помітила й принесла свіжої.

– Дякую Марино. Ви такі добрі! Ласкаві!

– Не хваліть лиш. Бо буває, і нам не стає часу, щоб допомогти, коли треба: праця, заняття, турботи відтягають з дому, і тоді ми покладаємось на дітей. А вони, хоч і невеликі ще, та все допомогу якусь там дадуть.

– І допоможуть, і порадують... Отак твій Ярослав став моїм писарем: ходив на пошту, приносив чи відносив, читав та писав. Та як він уміє читати!.. Я було сиджу он там на лавиці, а він край вікна, щоб видніше. А як читає, здається, в мене виростають крила, щоб полетіти в світи, по яких розійшлися мої діти...

Марина сиділа в головах і дивилася на неї з співчуттям. Хоч лишила вдома багато роботи, та тепер вирішила посидіти біля старої і слухати, не перериваючи бурхливу мелодію її душі. Бо, мабуть, тому Василина й покликала її, щоб було перед ким розстелити душу і вилити накоплені там думки та почуття.

Василина помовчала, чи то щоб передихнути, а чи щоб не пропустити жодної ниті, подробиці, яка б не доповнила всієї картини.

– Я вже була привикла до цього, – продовжує, – що коли вже кінчався тиждень, а я ще не отримую листа, то нетерпеливо чекала, прислухаючись до вашого подвір'я, чи не почую там хлопців голос. А почувши, звала його до себе.

– Не мав, каже, часу заглянути на пошту, але лист напевне прийшов.

І справді, на другий день він забігав до мене веселий і говіркий, сунув в руку конверт, – я вже почала дуже недобачати, – потім сідав на лавиці й починав читати, немов виспівувати.

Не будь цих листів, не знаю, як була дотягла дотепер... Вони були найкращим лікарством моєї самоті та сліпоті... Тому я така вдячна своєму синові.

– Дякую, дякую, тітко Василю, – заспокоює Марина і пригадує, що вона знала про візити хлопця до сусідки, часто сама присилала його, щоб допоміг у чомусь старій, та ніколи не питала в нього, що він там робить. А він ось чим займався!

– Ну, а що було далі? – питає з цікавістю, бо хоче дізнатися, при чому тут її хлопець.

– Так продовжувалось аж до цих днів... Хоч я все більше переконувалась у моїм підозрінню, та листи приходили такі хороші, що я слухала їх, як діти чарівну казку... І таки дізналася!..

– Про що дізналися?

– Що твій Ярослав написав всі ці листи...

– Хіба? – спромоглася вимовити з подиву та несподіванки Марина.

– Бізуно! – підтвердила Василина. – І за це я йому дуже вдячна... Ти розумієш?.. – підводиться на ліжку і дивиться

побілілими очима на Марину. – Він був у мене тим сином, який хотів замінити моїх дітей!.. Він переживав моє горе, годувався моїми думками та почуттями!.. І хіба це мало?.. Для такої дитини, як він?.. Ось учора приніс того останнього листа, що ти його читала... Ну, чим він не прекрасний?.. Чим він не щирий?.. Та ти всі би прочитала!..

– Та як ви довідалися, що все це він затіяв із своєї голови? – все ще вагається Марина.

– От учора і підтвердилися мої підозріння... Колись хлопець мені говорив, як група піонерів зобов'язалася допомагати мені, доглядати за мною. А їхньою вожатою, то і є одна Ярославова викладачка...

– Ну, ну? – нетерпеливиться Марина.

– Так ось, вчора, як хлопець уже пішов додому, чую, хтось заходить до хати. А я собі лежала і хтосьна, куди літали мої думки. Думаю, хлопець вернувся або хто інший з дітей, бо вони щодня приходять заглянути до мене... Прислухаюся і розумію, що то не діти. Стривожилась – хто це може бути?.. Прийшла таки дочка, гадаю, бо почула шелест жіночого плаття... А я вже по ході пізнаю людей, відколи не виджу. Бо у кожного є своя хода. Ось у тебе – тверда й рішуча. Це значить, що, де ставиш ногу, там і твоя воля, значить – він роботящий, натруджений... А ось, коли приходять діти, то вони ступають м'яко і легенько – бояться мене потривожити!.. А тих кроків я не чула ще. Значить – хтось чужий прийшов... Та хто?

Василина переживає... А Марина аж горить від нетерпіння дізнатися чимшвидше, як все те закінчилося.

– Ну, й хто увійшов? – пригадує Василені перервану розмову.

– А-а, – вертається до розмови Василина. – То ж я лежу й прислухаюся...

– Добрий день, тітко Васирино!.. Як ви, здорові? – почула я незнайомий голос.

– Здорові!.. А ви хто будете, прошу ласкаво?

– О-о, пробачте!.. Я й забула, що ви...

– Так, так, – я зовсім не вижу.

– Я – викладачка, що присилає дітей, щоб вам допомагали...

– Ага!.. Знаю, знаю, – мені діти говорили про вас... Я вам дуже вдячна. Та найбільше мені говорив про вас Яро-слав.

Він і справді стільки мені наговорив про свою школу, колег, піонерів, викладачів, що я знаю про неї, ніби сама в ній вчилася.

Вона й почала мене розпитувати, чи діти заглядають сюди, чи допомагають, чи я задоволена ними, та все таке... Як я могла не похвалити їх, і не подякувати їй за опіку, за допомогу, за дбання, яке вони виявили до мене!..

Сіла вона потім на лавицю і почала питати про моїх дітей, чи пишуть, де вони, коли обіцяли навідатись...

– Пишуть, кажу я, он скільки листів отримала від них, – і подала їй папку.

Взяла вона, чую – шелестить листами – значить, переглядає.

– Гарно пишуть, – озвалася потім. – А чому не приходять до вас?

Я й сама питаюся: вже два роки пишуть, обіцяють, а приходити – не приходять.

Чую, знову шелестить аркушами, переглядає, мабуть.

– А хто пише ваші листи? І хто вам читає?

– Ярослав, – відповідаю.

– Ага, починаю розуміти...

– Що розуміти?

– Та так... нічого... А коли читав вам останнього листа?

– Та недавно, коли вернувся з школи... Чую, як віддихає.

І тоді запитала:

– А, може, це листи не від моїх дітей?!.. Мовчить.

– Чому так гадаєте? – пита згодом.

– Відчуваю. Я знаю, що жоден з моїх синів не зміг би написати такого листа... Хоч, може, в їхніх серцях ще збереглася крапля любові та пошани до мене, але таких листів вони ніколи мені не писали... Тому й кажу: це не їхніх рук робота, і любов не їхніх сердець...

Та якби ви знали, скільки втіхи і душевної радості принесли мені ці листи!..

– А ви думаєте, хто міг би вам писати таких листів?

– питає потім мене.

– Та певне сказати б не могла, але на приміті хтось у мене є...

– Хто?

Тоді я розповіла їй все про Ярослава: як покликала, як зробила його своїм писарем і як він щиро та співчутливо взявся за цю роботу.

– І коли б справді був він, ви сердилися б на нього?

– Сердитися? Хай Бог боронить від такої думки!.. Дякую і шаную його за це, а не серджуся!.. Я таки після перших листів зрозуміла, що не мої діти так мені пишуть... Та бачите – сама я, стара та хвора, тепер уже й сліпа, то як було мені не тішитись цими листами, з яких так і пашисть

любов'ю та пошаною!.. Хоч я і розуміла, що то не мені бажані та любов і відданість, але я раділа за чуже щастя й тішилася думкою, що є на світі справжні діти.

Тому я раділа й радію за цього хлопця, за його добру душу та щире серце... І хто би не радів такій дитині?

– Так, значить, він писав до вас – пізнаю почерк... Я не була певна, бо не могла розглядіти почерк, а других не хотіла питати.

– Чому?

– Бо не всі б його зрозуміли!.. Може, одні судили б – чому, мовляв, взявся обманювати нещасну жінку? А я розумію – він мене не обманював!.. Він хотів загладити рани мого серця, потішити чимось.

– І ви йому ніколи не говорили, що ці листи дуже подібні один до другого?

– Ні!

– Ані його родичам?

– А хіба треба?

– Та треба!

– А вони його не покарають?..

– Чого б мали карати?.. Раз ви самі говорите, що він вас втішав тими листами, то чому ж його карати?.. Чи можу їм розказати я?

– Ні, ні!.. Якщо треба, то вже розповім сама.

А потім почали говорити про інше, і вона пішла. А я всю ніч думала і думала, як би тобі розказати, щоб ти і мене і його зрозуміла. Не будеш гніватися на нього? Не забудеш, що обіцяла?

Марина сиділа і дивилася на Василю. Сама не знала, що відчувала в серці: прикрість, чи гордість за свого сина.

– А що робити далі? – відповіла запитанням. Василина подумала і тихо мовила:

– А я одне прошу – нехай пише!.. Багато вже мені не тягнути, то хоч за цей час, аби мала цю потіху...

– Писатиме, тітко, – заспокоїла Марина і подалася з хати...

КЛИЧ ЗЕМЛІ

Микола прибув на першому тракторі і тепер, опинившись на добрій віддалі від ріки, бо земля розмокла, взяв під руку бригадира тракторної бригади, і подалися туди, де земля болюче здригалася під натиском наводнення.

– Ось тут будемо боротись! – озвався першим Микола і показав на видолинок. Намагався вловити поглядом бригадира Раду, бо знав того, як знавця землеробного діла.

Раду, оглядаючи замулену землю, тільки помахує головою.

– Трудно буде!..

– Знаю. Видно ж... Але ця ділянка повинна бути очищена і віддана нашому кооперативові! Тут же сила землі, розумієш? А наводнення принесло нам тільки нещастя і гіркоту!.. Ось тут, – показує на горло, – чую смак цього мулу. Та земля не може лишитися такою... брудною...

– Розумію, товаришу, але поки що запустити сюди тракторів – значило б закопати їх тут, що потім ані гусеничні не витягнуть!..

– Я розумію, Раду. Тепер прийшли, аби подивитися, подумати і поміркувати, бо обидва ми вирости на таких же просторах та бачимо подібне вперше, тому я і взяв тебе з собою. Хочу, щоб до осені тут щось виростило, вродилося.

Ти знаєш, яке завдання ставиться перед нами, тому ініціатива кожного, думка будь-якого працівника мусить нас цікавити. Тому я вирішив, щоб цю роботу доручити твоїй бригаді... Думаю: ані тепер не підведеш...

Раду подивився на нього і посміхнувся.

– Ти ж бачиш, – відповідає він Миколі, – ми всі тут... Плуги можна запустити в кожному мить, щоб переорати всю ділянку, але тепер не для цього момент... Все тут розмокле!.. Почекаємо день-два, і тоді за одну тільки добу переверну тут не лише землю, а й тяготу нанесену водами розборозню.

– І вдасться, думаєш?

– Ти ж сам говорив, що ми вирости біля цієї землі, ради якої я вибрав саме цю професію, хоч міг був вибрати далеко легшу. Та чомусь відказався я від такого життя. Може, тому, що так мене навчено... І вчив не хто інший, як саме життя... і не те, яке просиджуєш, бувало, на різних зборах чи лекціях, а те, що тобі передається, наче скарб із покоління в покоління, і ти повинен бути носієм тих почуттів, що їх накопичили в своїй душі попередні покоління... Так було і в мене: земля звала не тільки своїм безсмертним голосом, своєю життєдайністю, а звали, може, спогади тих часів, коли мої родичі міряли кожної весни город, надіючись, що він розширився і там вміститься більше грядок... Бо були і такі часи!..

Микола ступав поруч, і думки переплітались у його голові.

Дивився краєчком ока на Раду і порівнював його спецівку, замурзану дьогтем та землею – слід щоденної роботи біля трактора, – із своєю душею, в якій глибоко за-

пустились борозни прожитого предками життя і борозни сучасних вражень... Може, і не подобають зовнішність з внутрішністю, та, мабуть, і він так думає...

– ...Чого тобі говорити про землю, коли ти сам знаєш її запах, відчуваєш її біль та радощі, як справжня її дитина...

Микола дивується, як Раду може відгадувати його думки та почуття, і починає знову відчувати то насолоду, то гіркоту тих почуттів, і не хочеться чомусь знову розстелювати перед собою прожиту дорогу, бо кожного разу, коли її розстеляєш, сліди пройденого і прожитого виростають у справжніх суддів, які виносять непростальний вирок над твоїм майбутнім.

Та не відповісти на слова Раду він не може, хоч знає, що своїми словами не здивує того, бо подібність душевного стану між двома людьми відчуваєш заздалегідь, але і промовчати не може...

– Ні, я не виріс тут, – перериває він Раду. – Я народився і виріс у місті, та випало на долю провести певний час дитинства на селі, і в ті роки, коли намагався зрозуміти почуття і захоплення мого діда, я поклявся перед самим собою, що вернуся сюди, аби влити долю мого життя в безконечність краси і тривоги селянського життя... Ось, бачиш той завій? – і показує рукою наперед, – з ним пов'язані неабиякі почуття. Перші почуття землі, краси і її багатства... Може, колись розповім тобі дещо з вражень і випадків, які прикували мою долю до цієї землі...

Ступали мовчки. Раду наче картав себе за те, що взявся ворухити і так переповнену клопотами душу голови, і хотів тепер змінити розмову на інше.

– Чому ти, Миколо, в останні дні взявся село тривожити твоїм сімейним життям? Не підходить воно твоєму характерові... Такого ще за тобою чути не було...

Микола хмуриться, і глибока зморшка крає чоло на дві половини. Хоча ніколи не траплялося, щоб він схиляв голову перед правдою, бо завжди намагався бути її носієм, та тепер чомусь його сердили ці слова.

– Так чулося, але справи залагодились... Ти знаєш – нема хати без порога, колись у житті мусиш спіткнутися. Усе залежить від того, як умієш піднімати ноги, або голову схиляти перед одвірком... У нас з Мар'яною розмова була...

– Цікаво...

– Цікавого менше. Вона після повені почала говорити таке, у чому хоч і відчуваєш крихту правди, та не можеш погодитися з усім.

– А я Мар'яну не знав такою...

– Вона не зі злості... Вона, бач, із тих людей, котрі після цього випадку, наче пробудилися від довгого сну і пригадали, що перед життям є ще й інші обов'язки...

– Себто як?

– Вона практичніша, тому стала докоряти, що я нічого не зробив для сім'ї, для нашого дому, що я цілими днями пропадаю тільки за громадськими справами, не думаю про завтрашній день, про нашу долю. Звідси й почалися всі неладки...

– А коли правда за нею?

Микола стрепенувся: він ніколи не задумувався над цим питанням... А коли, справді, вона має правду? Бо нажитків за собою ніколи не тямив, був увірений у завтраш-

ній день... А тепер, мабуть, не дочислив чогось? Правда таки за нею? Ні!..

– Слухай, Радуга! – повертається всім своїм обличчям до бригадира. – Ми не перший рік знайомі... Ти багато знаєш про моє життя, а я багато знаю про твоє... Хіба ми можемо помилятися у довір'ї одного до другого? Ти можеш вірити словам, які народжуються на сільських перехрестях?.. Ти забув хіба, що ми колись удвох починали тут відроджувати нездійснені мрії наших предків? Ти мене знаєш, знаєш мою роботу за останні роки... Чи вагаєшся у моїй честі? Ти знаєш мою думку перед громадою, коли йдеться про загальне добро, слово перед партійними і державними органами, коли йдеться про долю кожного жителя цього села!

Хіба ти не зрозумів, що я не можу принизитись, спуститися до глибини негідності перед моїм обов'язком і метою, які засадило в мені ще далеке дитинство?..

– Ти, бачу, знову розгарячився, став мені доповідь читати.

– Коли ти зачепив...

– Давай, краще пройдемося по розмоклій землі і заглянемо на берег Сомеша. Може, пригадаєш випадок, який хотів мені розказати...

– Пізніше!.. Тепер ти розколотив у моїй пам'яті стільки почуттів, що відступати мені просто нікуди... Бачиш – я людина, але я і голова, а значить, відповідаю за долю всієї громади, всього села. І страх прикро, коли тебе власна дружина не розуміє, не думає, як ти... А ти ж бачиш: справ поверх голови, а коли ти не в силі справитися з ними, значить – ти нікудишній!..

– Не спіши, чоловіче, бо про це мови не було.

– Не було, та ось тепер є! – відповідає сердито. – У кожної людини є і своє життя. Розумію... Та жаль, що кожен починає думати тільки про себе. Тепер, коли необхідна сила громади, сила кожного, щоб перемогти труднощі, кожен починає тягнути у свій бік, під свій казанок?

– Ти перебільшуєш! Жаль, що зачепив!

– Нічого тут перебільшувати. Ти був тут... Повінь грянула раптово... Хоч нас і попереджали, та не хотілося вірити, і ми продовжували займатися нашими справами... У нас все було засіяно і засаджено... І тут раптом все починає пропадати... Ну, як я міг сидіти дома? І хто міг би в такий час?

– Не знаєш ще ти людей, – відповів після роздуму Радуга. – Не всі, бач, думають, як ти!

– Знаю... А тепер – переконався. Правда – захопився вирощенням урожаю, а не й людей... Тут, видно, й помилився... Але тих, що думають інакше і підводять в найскрутніші моменти, не так уже й багато...

– Та все-таки ще є. І про них забувати не можна!..

– Ха-ха-ха! – розсміявся Микола, а потім пояснив: – Ти мені говориш, як колись різні делегати чи доповідачі: з сотень порад – жодна не підходила до дійсності, і все сам ти мусив рішати найголовніші проблеми... Хіба я про це не знаю або не знав?..

– І тоді?..

– Що тоді?

– Чому всі труднощі лягли на твої плечі? Не має помічників? – вже з натяком запитав Радуга.

Микола зрозумів натяк і тільки задумано помахав головою.

– Помічників є, тільки одні допомагають в один спосіб, а другі – в інший... Та останніх – небагато... І хто вони? – Тополяк та Сімчак?.. Вони і в мирний час оберігаються. Це такі шкуротряси – відведи Боже! Та кожен відповість за свої діла!..

– Коли?

– Припустимо, на партійних зборах.

– Чув, люди почали говорити...

– Кому ж говорити, як не їм? Тільки вони в силі оцінити, чи засудити кожного з нас. Ось тоді прийдеться і їм відповідати... Один не прийшов ані глянути, як евакуюють птахоферму, а другий навіть не показався біля шлюзів, де треба було врегулювати течію води. А замість того, щоб відкрити всі шлюзи, щоб по каналах не застоювалась вода, послав людей рятувати свої поросята та ягнята... То ж прийдеться відповідати за свої вчинки...

Ступали по суцільному намуленню, кожен заглиблений у свої думки та спогади і ніби не помічали, як грузнуть ноги.

– Важка справа! – озвався після паузи Раду, плетучи далі низку думок.

– Нелегка, – погодився Микола, але його думки блукали в іншому краї. – До нашої тяготи додалася ще й ця. І хто чекав? Хто надіявся? А ти говориш про людей! Люди повинні ж бути людьми і в найважчих умовах... Людину пізнати здалека!..

– Хіба я перечив?

– Ні, ти не перечив. Але ти так дивно думаєш!.. Може, тому, що сам не в моєму становищі. З боку видніше. І ставиш ти такі питання, які просто душу перевертають і докопуються до самої жовчі.

– Хіба питання можуть скаламутити твій розум?

– Можуть! Ти сам говорив, що твої люди готові хоч зараз запустити блискучі леза в цей мул... І це добре, бо такі у тебе люди, такий ти сам... А коли замулить людське серце, душу, то хто і як запустить у них плуга, щоб розборознити?

– Пробач, Миколо, ми лиш по тридцять пережили, а ти – ніби на пенсію зібрався – говориш, як перестиглий дідуган. Людина ж людині порада!

– От тобі й порада!

– А в тебе навіть своя голова?.. Хочеш – слухай, не хочеш, – дій, як сам знаєш!

– То вірно!.. А мені було гірко на душі, коли близька людина намагається наштовхнути тебе на вчинки, проти яких сам борешся і яких намагаєшся оминати, бо вони не гідні для чесного чоловіка!.. А ще приписує тобі якості, які гнітять твою душу та совість...

– І наговорила, мабуть!..

– Так, наговорила... І хоч не зі злості, та коли замість підбадьорення вислуховуєш докори, то з якою б вони ціллю не були висловлені, все вдаряють у твою душу, і відчуваєш, як віддаляєшся від того, кого мав другом усе життя... Ось тут виграє справжність почуттів!.. Деякі розчаровуються і летять далі, а другі терплять, вичікуючи випадку, коли виправдають свої вчинки... Так було і в нас... Тому й вийшли непорозуміння, які потім поглибшали, і ми трохи не дійшли до розлучення.

– Можеш признатися мені і висипати тут все, що в душі накопичилось, – так годиться між друзями!.. Чи, може, ти не маєш довір'я?

– Ні, довір'я є, та навіщо роздувати попіл на незгаслому ще вугіллі?

– Твоя правда. Не має значення річ, суть якої пережита, бо це значить розкривати незагоєні ще рани!

– Ех, знав би ти людську душу!..

– Може, й знаю!.. Не в лісі живемо... Я теж із людьми працюю.

– І з машинами, – додав Микола.

– А машини – теж як люди! Коли не знаєш підійти до неї з теплотою і ласкою, то при першій нагоді вона покаже свою металеву холоднечу й байдужість.

Добре говорить, думав Микола. Виходить, не тільки між людьми повинні існувати теплі, братські стосунки, а й речі в силі відчувати теплоту людської душі... Та відносно людської душі – хто може знати?

– Ось ти говорив про людську душу, а ногами що топчеш? – хотілося Миколові суперечливої розмови. – Хіба там не болить?

– Ну й що, як болить? Коли ти лічиш свої болі, хіба тебе не болить? – дивиться строго Раду. – Знайшовся пізній романтик!..

– Це ти в школі навчився про романтику, – почав глузувати Микола.

– У тій, що й ти!

– Ну, й є з ким говорити, – думає вголос Микола.

– Ну, перейдім до наших справ: ти як думаєш про це? – і справляє ногою на намул. – Звик?

– Звик!.. За ці дні, відколи зранку до ночі ступаю по цій м'якоті, наче ступаю по власних ранах, і лиш серце чує крик болю!..

– А я думав, це, часом, не протест природи?

– Протест? Проти кого?

– Проти невмілих рук та нерозумної голови...

– Може, маєш правду. Пригадую собі нашого вчителя: добрий і розумний чоловік був, старався засіяти наші розуми і серця лише добротою, чесністю та наукою. Він говорив нам, що коли людина не вміє підійти до котроїсь з речей з душевним потягом, та річ повернеться до неї своїм жалом...

Вони опинилися у видолинку ріки. Недавно розпуклі бруньки щебетали зеленим листям, яке струшувало з себе прозору вранішню росу.

– Дивно буває в житті, – продовжує свою думку Микола. – Ось, – люди знаються раніше, ніж пізнаються... Скільки років прожили ми поруч, та тільки тепер відкрили і спільність думок та поглядів. Хоч ми люди не тутешні, родилися і жили в різних місцях, та, бачу, нас єднає велика любов: любов до землі!

– А земля за любов – любов'ю платить!.. Жаль, що вона тут понівечена. Її вже раз орали, сіяли, засаджували, а тепер доводиться брати все спочатку. І не думай, що її не боліло, коли вода виривала її плоди, забруднювала мулом... Вона аж стогнала під тяготою розлюченої стихії.

– І просила людської допомоги!.. І тому, хто не почув її клич, вона відплатить таким же неспівчуттям та байдужістю...

– Ти поглянь лиш сюди, – і Раду показує свої чоботи. Обвиті намулом, подобають на якихось виродків. – Ну, як сюди трактор завести?

– А нас хіба не засудять за недбайливість та недогляд? Сама земля засудить, коли не люди...

– А ти знову рвешся в передовики? – усміхнувся Раду. – Недавно говорив про спільність наших думок та почуттів, а тепер бачиш в мені свого ворога? Хіба ж я не бачу, не відчуваю, не переживаю разом з тобою?.. Але саме вона, та любов до землі не дозволяє мені розправлятися з нею.

– То ж берися і лікуй її рани!

– Миколо, ти перевтомлений. Відпочинь трохи думками і серцем. Я щоразу в такому випадку вертаюся до спогадів...

– Правду маєш, – погодився Микола, задумавшись.

– Ось, ти мені пригадав. Знаєш, про що хотів тобі розказати? Саме про той день, який лишився в моїй пам'яті, немов закарбований. Деколи тішуся, пригадуючи його, а деколи серйозно задумуюсь. Бо, мабуть, тоді зародилося в мені бажання доказати попередникам, що новий світ народжується на старому, але старий повинен упевнитись у силі нового.

– Знаєш, Миколо, ти гадаєш, що всі люди зроблені в одному глечики?.. Ти що, не на землі живеш?.. Не бачиш? Не чуєш?

Зупинилися біля ясена. Микола нагнув вітку і ласкав долонею її зелень. На обличчі з'явилася усмішка, яка висловлювала спогад про давнє, але незабутнє переживання...

– Ну, Мико, готовий? – питає дід Рожа.

– Ага, – і захопивши з собою обтесану з тернини палку, спішить до воріт за дідом.

– А де вас шукати з обідом? – питаються бабуса з дверей.

– Там, де були і вчора, – відмовляє вже з-за хвіртки дід. – Ходім!

І Микола, тримаючись за хвіст сапи, яку ніс дід, тупцює за ним широкою вулицею, тримаючи наготові палицю, щоб боронитись від гусей, які стадами порозходилися по обочинах канав. Коли виходили із села і перед його очима з'являлася безмежна рівнина, Миколу чомусь починали боліти ноги, і дід мусив підтягати його.

– Е-е, що ти за витязь, коли пішки не можеш ходити! – з докором підбадьорював дід.

– Дорога довга, аж до самого неба росте, – відмовляв віддутими губами, показуючи на змочену рососою польову дорогу, що губилася десь на обрії.

Дорога справді бігла прудко поміж межами нив. Треба було добре напружити зір, бо сонце саме звідти полюблювало сходити, щоб не загубити сіру смугу, яка звужувалась і звужувалась, аж поки зникала.

Хоч ходив небагато тією дорогою, та все побоювався її безконечності. Він міг не йти сюди, міг сидіти вдома та допомагати бабусі, або бавитися з сусідськими хлопцями, та жаль було розлучатися з дідом, бо він умів стільки розповідати та навчати його різних забав, що день без діда був для нього великою втратою. Тому ходив з ним, забуваючи про все інше.

Прекрасні були ті ранки. Їх красу він зрозумів пізніше, коли вже діда не було в живих, коли широчінь зустрічала його розкритими крилами, брала в свої обійми і душила запахом трав та співом невидимих херувимів.

А краса отих перших ранків ховалася, мабуть, у тому, що вони відкривали перед ним безмежний світ, кликали наче, чи манили до синього обрію, де можна було, здавалося, рукою неба сягнути. І воно йому подобалося.

Правда, коли виходили з села, він лякався тієї безмежності, бо вона обманювала його: бачив якесь дерево, воно здавалося близько, та дійти до нього було важко, бо воно ніби ступало разом з ним і віддалялося. Тому боявся і не довіряв просторам.

Сам дід умів його деколи обманювати. Та які милі здаються тепер ті обмани. Коли бачив, що внук лінується, дід говорив:

– А ти побіжи до того куща, – показував рукою наперед, – там цієї ночі зайчиха спала. Пошукай – може, яке яйце загубила...

Микола біг до тернини, нахилився попід покритими молочним цвітом вітами, і шукав заячі яйця. І поки він шукав та приглядався, підходив дід.

– А що, немає?

– Ні-і, – відмовляв сумно, висовуючись з-під куща та втираючи долоні від роси та глини.

Дід чекав, поки хлопець обтрушувався і, мабуть, думав над другою витівкою.

– То, мабуть, спала, ось під тим кущем, бачиш? – і показував на кущ акації, що виринав обабіч дороги.

І Микола знову біг та шукав... Знову приходив дід, і знову показував на третій кущ, і Микола знову біг, аж поки не доходили до їхньої ділянки, що лежала в набережжі Сомешу.

Вони приходили туди, дід розстеляв сардак і обидва сідали, щоб передихнути.

Дід витягав люльку і починав набивати її тютюном з шкіряного кисета, до якого був прив'язаний загострений гвіздок – щоб було чим копирсатись в люльці. Підкрутивши високий гусарський вус, запалював люльку і, міряючи поглядом простори, починав говорити.

– Бачиш отой горіх? – пита внука. І сам таки відповідає: – Ось звідти аж до тієї верби, бачиш? То все було дідове... А тепер? Тепер у діда, крім города, нічого не лишилося... Ба, ні! – заперечує – лишилося!.. Уся земля тут, вона нікуди не ділася... Але чия вона тепер?.. Вони кажуть – наша!.. Але «наша» – це не моя!..

Микола, нічого не розуміючи, сидів тихо і дивився в кущі, де, голосно цвірінькаючи, горобці перестрибували з гілки на гілку.

– Та я не можу розлучитися, не можу піти від неї, – говорив дід далі. – Чия б вона не була, але вона є наша, наша годувальниця, і гріх би мали, якби лишили її напризволяще... Ти видів дорогу, що росте аж до неба? То щоб знав, що лиш ті, хто ходив і ходить нею, можуть дійти до неба...

Микола повертав голову до діда й дивився, як той, утопивши погляд у глибину далини, говорив більш для себе, ніж для нього.

– Е-ей, хлопче, хлопче, – хитав дід головою, – коли б ти знав, як нам і мені дісталася оця земля, то цілував би її на кожному кроці!.. Бо вона була не лише нашою годувальницею, а й нашою гордістю! І гордився не лише я, а всі, – бо за неї не мало наших предків полягло!.. Тому вона для нас не звичайна земля, а скарб, який передається з покоління в покоління, як найдорожче майно, яке повинен кожен

берегти і обороняти, як зіницю ока!.. Та тепер не всі її люблять і шанують, – і показує на недоорані місця. – А коли виростеш, щоб не дозволив нікому збиткуватися над нею. Бо земля – як і чоловік: будь вірний їй і довіряй, дай їй роботу, то вона все для тебе зробить. А спробуєш збиткуватись – в жебраки дійдеш. Щоб ти тямив від діда!..

Замок старий – про щось думає. Люлька гасне в роті, а йому – байдуже.

– Жаль тільки, – продовжує він, дивлячись з жалем і любов'ю на внука, – що матері твоєї не вдалося в житті... А я для неї та для тебе дбав.

Обертається до Миколи й гладить по голій русавій голівці, – хлопець скинув брезентову кепку, – продовжуючи свої думки:

– Сьогодні лиш вчитися треба!.. Бо науку від тебе ніхто ніколи не відбере... Ти чув про таку загадку: що ні в огні не палає, ні вода не забирає? – оце є розум людський!.. А коли не будеш вчитися – не вистачить тобі рук для всіх робіт, які прийдеться робити, щоб вибитися з дня на день...

Мовчить дід і дивиться, як високо піднялося сонце, а погляд шукає місце, де прийдеться годинами спину гнути і впрівати.

– Мико, – ти що, заснув?

– Ні, – відмовляє, не повертаючись, – дивлюся...

– І що там бачиш?

– Дивіться, діду, яку вони роботу роблять! – показує між траву.

– Хто? Яку роботу?

– Та от – мурахи...

– А-а-а, – догадується дід.

– І хоч вони малі, та от такого черв'яка тягнуть за собою, – і показує ту довжину.

– Вони дуже чемні!.. І весь час бігають та працюють. Тому й мають!.. У них там стільки всякої всячини нанесено, що вистачає всіх нагодувати...

– А вони колись відпочивають, сплять колись?

– Та, мабуть, і сплять, не можна ж лише працювати. Думаю – вночі сплять вони.

– Та чого вони тебе так захопили? – пита дід, витягнувши їжу із трайсти і розкладаючи її на вишитому рушникові.

– Думаю от, що якби всі люди так працювали, не було би ні голих, ні голодних!..

– А люди хіба не працюють? – дивується дід.

– Працюють, та не всі... Ось наш сусід Шандор дуже рідко виходить на роботу, хоч молодий ще, а ви щодня міряєте ногами поле і горбитесь над буряками...

– Е-е, ти, бачу, розумним стаєш... Починаєш говорити, як дорослий... Люди працюють кожний по-своєму: одні працюють головою, а другі – руками.

– А вони то як головою працюють? – питає, підсідаючи до рушника.

– Виростеш – сам побачиш! Будеш вчитися, а наука, як кажуть, – не веде до бука! Чоловік коли вчиться, значить, робитиме головою...

– А Шандор хіба вчився?

– Не вчився, але вчився син його Яків.

– А-а, це той, якого арештувала міліція, – догадується хлопець.

– Звідки все те знаєш? – дивується дід.

– Бабуся казали. Он, – каже вона, – навчився красти, то й повела міліція!.. Краще жити, каже, бідно та чесно, ніж заможно, та з забрудненою честю! Бо ніяке багатство не святить людську честь!

– Ну, наговорила вона тобі!.. – каже дід незадоволено стискаючи між долонями подовгувату цибулю. А красти чоловік вчиться сам, коли хоче мати багато, а рук до роботи не прикладати... Та ніхто ще не вижив з крадіжки, нині чи завтра все одно викриють. Бо честь не спить, а сторожить! Тоді сором та встид перед людьми!.. Бо красти не чесно, і гріх! Ти бачив мурах? Ану спробуй забрати від одного його ношу – зразу щипне! Та про це визнаєш, коли будеш вчитися. І про честь, і про роботу, і про мурах та птахів...

– І про вовка?

– І...

– А він був тут.

– Хто?

– Вовк.

– Вовк? Коли?

– Недавно.

– І-і, – дивується дід, – і ти що робив?

– Сховав лице ось тут у піджак, аби мене не бачив, і слухав.

– І що чув?

– Він ходив поміж кущами і лякав пташок...

– Як лякав?

– Та все кричав: кра! кра! кра!

– Е-е, – усміхається дід, – то був крилатий вовк.

– Може, бо я його не бачив...

– А що ти робив?

– Підняв голову, взяв грудку землі і шпурнув нею в кущі.

– І?

– Втік.

– Звідки знаєш?

– Чув, як там щось пурхнуло, а потім наче сплеснуло крильми, і тільки віття зашуміло...

– Ага... розумію... Та давай, будемо їсти. Бо, доки приїде баба з пирогами, можемо перевернутись догори ногами!..

Микола не раз чув ці слова. Бо кожного дня дід манив його, що от, мовляв, прийде бабуса і пирогів принесе. Та бабуса не приходила, хоч і питала щоразу, де їх шукати з обідом.

А не приходила вона тому, що, як казав дід, кожного разу щось вдома траплялося: чи півні не могли порозумітися над куркою і розпочинали війну, чи то якомусь ягняткові ріжки почали рости і треба було їх за вершечки крутити, щоб не росли прямі, як у цапа, а закруглені. І так кожного разу пироги чекали на них вдома, а на полі їли з дідової трайсти.

– Де ж подівся ніжик? – питає, дід копирсаючись у кишнях піджака.

– Ось він, – подає його Микола.

– А з пальцем що? – питає, побачивши невміло обвинний палець.

– Нічого... Тилинку хотів сукати, – і кивнув в бік гілки, що валялася недалеко.

– А гілку звідки врубав, – питає, приглядаючись до неї.
– Та звідси, – показує пальцем угору. – З цієї верби...
– Та це ж не верба, світку ти мій, це ж ясен! – говорить дід з докором... – Міг ти сукати, аж поки пальці перерубав був... Ну, бери та їж!

Мовчки береться Микола за скибку хліба та шматок солонини і з задоволенням запихає в рот.

– Не спіши, – втихомирює дід, – і про цибулю не забувай!

– Але люта! – морщиться хлопець.

– Нічого, і ти будеш таким.

– І працюватиму, як ви? – питає згодом.

– Аякже!.. Нині без роботи не виживеш... Та тобі буде легше!

– Чому?

– Бо такий світ настане!.. Ти будеш вчитися, а наука завжди полегшує роботу. І щоб тямив одне: наскільки ти більше нахиляєшся над землею, прислухаєшся до її голосу, щоб розуміти її, – настільки вона буде щедрішою з тобою, даруватиме свої скарби. А скарбів землі – не перелічити. От, якби дід щодня не ходив побіля неї, то не чекала би баба нас з пирогами?

– Ось таке було моє дитинство, – кінчає Микола свої спогади. – І смішно, і гарно, і повчаюче, бо тоді я поклявся в серці любити землю, берегти і доглядати її... Може, тому іноді мене не розуміє дехто, або я не розумію їх... Дивним став я останнім часом, – признається. – Ось і тепер не розумію, чому все це розповів тобі.

– Відпочив трохи душею. Бо то завжди так – поколишися на спогадах, легше стане на душі, і думки стануть чіткішими та яснішими...

– То правда, пригадавши собі дещо з дитинства, завжди пригадую і дідові слова та мою клятву служити землі...

– Так... дитинство – корінь життя. І як ти виріс, як навчився та привик, таким залишився на все життя.

– Та не забувай і про школу життя! Бо вона тебе вирівнює в ряди людей, або кидає між те сміття, на яке і гидко глянути...

– Правда, школа життя – одна з головніших і найтриваліших для людини. Але вона така загальна, що без тієї «початкової» ти в ній можеш загубитися...

– Так, – схаменувся Микола і глянув на годинник. – Ось, як ми тепер загубилися в наших спогадах і забули, за чим сюди прийшли...

– Знаю, але не шкодить деколи загубитися в приємних спогадах, бо воно тебе підбадьорює. Треба ж деколи відкрити душу, поговорити з кимось... А в нашому житті є багато дечого спільного...

– Багато... Ось, хоч би й ця земля... То коли ж прийдеш переорати?

– Хай трохи протряхне! Бо поспішиш – людей насмішиш! – не забув, думаю, старої поради.

– Не забув, та не хочеться проґавити...

– Не проґавиш... Нам тут і доби не треба, щоб все перевернути – хлопці, як орли, не підведуть, і машини справні. Тільки, щоб і твої були готові!

– Мої люди завжди під руками... Хоча буде трудніше: у кожного свої турботи побіля громадських... Та постараємось...

– А вдома ти трохи уважніше...

– Ну, про це я вже думав. Прийдеться зайнятися і перевихованням...

– Залежно, хто кого!.. Бо і другі можуть бути праві, не лиш ти... Треба добре поміркувати, як та що!..

– Гаразд, – погодився Микола, направившись в сторону, де лежало село. – А ти куди? – питає, не повертаючись.

– А я туди, до хлопців. Там можна, мабуть, вже й плуги запускати...

– Ввечері зайдеш? Поговоримо ще!..

– Спробую...

А над завоєм сонце переплітало своє проміння із пташиним співом, та десь трактори джмелями гуділи, перекидаючи скиби замуленої землі, готуючи її до нового посіву.

СПОВІДЬ

I

Марія переходила вулицю до молочарні, коли побачила на перехресті сільських міліціонерів і ще двох незнайомих, які говорили з головою. Година була ранішня, і осінній світанок плутався в чавунних хмарах і висів над селом, не насмілюючись опуститися. На перехресті ще горіли ліхтарі, і в їх світлі вона побачила гурт людей, які щось зосереджено говорили.

Марія несла молоко до молочарні. Людей там було мало, і молоко відібрали швидко. Направилась було додому та, побачивши людей, що сперечалися про щось, вирішила пройтись побіля них.

Гурт множився, і Марія побачила там Лукрецію, яка теж носила молоко. У неї щось питали і вона відповідала, то знижуючи плечима, то розводячи руками. Марія не сповільнила ходу, коли проходила побіля них, щоб не думали, що підслуховує, бо знала, що Лукреція розповість їй, про що там говорили. Тому перейшла на другий бік вулиці й стала чекати Лукрецію.

Світло погасло, і на мить темрява здалася густішою, але світанок таки наближався, і в тумані, змішаному з димом, почали виднітися обриси хат.

Лукрецію швидко відпустили, і вона, хоч і бачила, що Марія чекає на неї, попрямувала до молочарні: аби не думали ті, що вже пішла розносити по селу. А Марія почекає... Гурт подався до сільради, і Лукреція спокійно підійшла до Марії.

– Доброго ранку! Чого це вони до днини пішли селом?

– Доброго... Та про Василя питали: чи вдома спав? Де він? Хіба Василь міг би спати де-інде, коли він вдома... Ще вчора повіз машину до Клужу, щоб відремонтувати. Тільки ввечері повернеться.

– А хіба щось сталося?

– Та, мабуть... Казали, цієї ночі хтось вивіз із ферми шістьох годованців. От і шукають.

– Із свинної ферми? Аж шістьох? – перепитала.

– Ага...

– Добре, а сторожі?

– Сторожі... Ти не знаєш? – вчора було свято, то поналивалися й полягали. А це, кажуть, сталося десь в опівночі.

– Ну, і добре їм зробили, – випалила з гнівом Марія. – Я коли говорила на зборах, щоб їх замінили, бо лиш пити знають, і поставили там надійних людей, то бригадир запротестував. А мій тесть міг був і до пенсії добути там.

– Коли ти свого тестя пропонувала, а не когось іншого...

– А що? Хіба Городинюк не вуйко Доротеєві, бригадирові? Ну, тепер нехай розплачуються!..

– Танелишце, – перервала Лукреція. – Щорозплатяться, це факт, а ще й оштрафують, але казали, що машина на краю села роздавила велосипедиста...

– І помер?

– Не знаю... Його не знайшли, лише велосипед знайшли, покривлений, понівечений, хтось закинув в чийсь город...

– А як знайшли?.. Так рано...

– Міліціонер, що недавно прийшов, ходив перевіряти сторожів. Знає, бач, що після такого свята сторожі можуть заспати. Тому пішов на ферму. А ті сплять! Пробудив і оштрафував, а потім вигнав оглянути ферму. Вертаючись, помітив біля воріт свіжі сліди шин. Бачиш – вони навчені з таким.

– Ну, ну, кажи далі, – спішила Марія, забувши про свої справи.

– Глянув, каже, на ворота – закриті. Підозріваючи, повернувся й пішов слідом. А слід повів під самісінькі дверцята, куди викидають гній. І дверці закриті. Та коли трутнув їх чоботом, відкрилися. Тоді прикрив їх назад і пішов до сторожів...

– Хто тобі все це розказав? – спитала Марія, дивуючись, що та вже так скоро довідалася про все.

– Слухай же, – продовжує Лукреція. – Підходить, каже, до сторожа Валянки і питає, чия машина була останній раз на фермі.

– Та ще того тижня, – відповідає той, – коли зерно привозили.

– А хто возив?

– Та наш – кооперативний.

– А він де тепер?

– Не знаю... Чув, що ще в суботу поїхав до Орадії.

– А вчора або зночі сюди не приходила ніяка машина?

– Ні. Я не бачив.

Покликали другого сторожа, Городинюка. Той відповів так само, як Валянка.

– А ви коли позасинали?

Валянка, побачивши, що міліціонер говорить з ними поблажливо, трохи не признався, що заснув, як тільки стемніло, наказавши Городинюкові посторожити годину-дві, а потім, мовляв, замінить його. Та вчасно випередив Городинюка, який теж хотів щось сказати.

– У всякому разі – пізно... Знаєте – надворі холодно, а ми натопили у сторожці, то й склонив сон...

Але вже було пізно... Точно не знаю, годинника немає, віднесли полагодити, то тепер за півнями орієнтуємось...

– А тут яких свиней тримаєте? – показав на одні двері.

– Тут годованці.

– І скільки їх тут у вас?

– Сто дванадцять лишилося після останнього транспорту до м'ясокомбінату.

– Відкрийте! І включіть світло!

Відкрили і засвітили. Свині зарохкали, заворушилися.

– Почисліть!

Почали числити. Сто п'ять... сто вісім... Перечислюють ще раз усі три. Міліціонер освічує ліхтариком, щоб не пропустити якого. Нарешті полічили: сто шість!

– Тепер ви погоріли!.. Шість штук – це ж гроші, не сміх.

– Ой, бідна наша головонька, Валянко! – забідкався старий.

Було коло третьої години ночі, і перші півні вже дали себе знати.

– Ось що: ти, Валянко, піди за бригадиром, а ви лишайтесь тут. Нехай прийде сюди і хай чекає, поки не

покличуть його. А ви о дев'ятій приходіть на пост – і розтанув у темряві.

– І хто це тобі детально розказав? Коли?

– Сам Валянка. Як відправив бригадира на ферму, то постукав до нас. Питав про Василя, а я сказала, що немає, потім сама запитала, що там сталося, навіщо йому він здався? Тоді він і розповів оцю всю історію, а потім просив грошей позичити, щоб штраф заплатити.

– Ну, ну. Що то може статися!..

– Та вони й про твого Степана питали.

– Про Степана? Та він же...

– Я їм говорила, що Степан тепер у відпустці.

– А вони що?

– Все одно, сказав той, що з міста, – можете йти.

– Ой і забалакалися ми! – спохватилася Марія.

– Ось, уже день білий, а ми все ще тут – гейби роботи не було. Дякую, що розказала, бо таких новин не часто почуєш... Доброго здоров'я!..

– Щасливо, – відповіла Лукреція і теж поспішила додому.

II

Марія верталася поспішаючи, але розмова не виходила з голови. Треба ж такому статися!.. Та ще й тепер!.. Знову почнуть брати на мушку всіх шоферів, слідити за ними та допитувати, що годі буде з подвір'я вийти. А їм треба тепер дрова додому привезти. Тому й ходив Степан вчора до своїх друзів, щоб домовитися з кимось, щоб одного

вечора побігти й привезти дрова. Вернувся десь опівночі, та ще й добре підпилий. Казав, що був у Костіки, бо той щовечора приходить з машиною додому, привозить робітників, то може привезти одного вечора. Та ось і Костікова хата – вони жили на одній вулиці, Костіка трохи ближче до центру, ніж вони.

Марія на мить спинилася, вагаючись та роздумуючи щось, а потім таки повернула до них.

– Зайду, – думає, – сама побачу, що вони договорилися, бо Костіка таке наплів п'яним язиком, що майже нічого не зрозуміла. Та ще кортіло розповісти Костікові новину.

За хвірткою красувалася велика цегляна хата, хлів, літня кухня. Подвір'я чисте, прибране, всюди видно господарський смак та руку.

– Доброго ранку! – привіталась Марія. – Юлія встала, чи ще, може, спить?

– Доброго ранку, – відповіла стара. – Ой не спить, давно діти розбудили.

Степан і Костіка були ровесниками. І по закінченні семирічки пішли вчитися на шоферів, разом закінчили і разом сіли за руль.

Навіть одного року поженилися, однорічно діти родилися. У кожного по двоє. Тільки у Степана хлопці, а в Костіки – дівчата.

Юлія поралася в хаті, збираючи старшеньку до школи, а меншу в городчик.

– А ти куди так рано ходила?

– Молоко носила. Та ось стрінулася з Лукрецією, а вона мені таке наговорила, що аж у вухах шумить.

– Ну?.. Хіба щось трапилося?

– Ага!.. Та ще й яке!..

І почала розповідати слово в слово все те, що почула від Лукреції.

– Ну й клопотів у людей! – відповіла Юлія, коли Марія закінчила розповідь.

– Е-е, чорт не спить, – додала стара, що, ввійшовши, слухала й собі розповідь.

– Не чорт, а люди не сплять, мамо, – пояснила Юлія.

– Добре, що Степан у відпустці і не має машини, а то б і до нього чіплялися.

– Та що то?.. Хіба всіх шоферів тепер переведуть у підозрілих і почнуть вистежувати?.. Люди ж чесні... Тим більше Костіка, чи Степан...

– Воно так, але, знаєш, поки не знайдуть винуватого, на всіх дивляться підозріло. Вже так воно є.

– І це правда, та сьогодні не таких викривають, та ще й за короткий час! – заспокоювала і себе Юлія.

– Та і я так думаю – за кілька днів поставлять вони руку на тих. Бо такий годованик – не курка, аби сховати його під полою. Вистежать їх!..

– Могли бути й сторонні. Хіба мало хто вештається на фермі і знає усі подробиці.

– Може, – погодилася Марія... Ну, й допізна засидівся у вас зночі Степан. Ще й випив добре. – перевела бесіду Марія.

Юлія запитливо глянула на Марію. Що це, мовляв, вона говорить?

– Зночі?.. Допізна, кажеш? – перепитала.

– Та так! Бо прийшов додому десь опівночі і ледве волочучи ноги за собою.

Юлія переглянулася з тещею і не знала, що їй відповісти.

– Правда, він був у нас. Поговорили, домовилися, коли підуть по дрова, а потім пішли до буфету випити пива. Але ще день стояв.

Костіка прийшов додому – ще й темніти не стало. А про Степана й не питала – думала, теж додому пішов.

– Хм, – вимовила Марія, стоячи в ніяких і стискаючи плечима:

– Чогось не розумію...

– Може, він забарився в буфеті, – заспокоювала Марію Юлія. – Там пили та гуляли аж до півночі: чула коли верталися, співаючи. А вони знаєш які: як розгуляються, швидко не спиниш їх. А Степан у відпустці, то, мабуть, й забарився.

– Мабуть. Казав він, що хоче поговорити з одним, та з другим... Задумав новий хлів збудувати – дуже вже той старий надоїв. То, мабуть, і загулявся з кимось до пізньої години. Як вони домовилися про дрова?

– Як я зрозуміла, у п'ятницю ввечері підуть у ліс – пригадувала Юлія. – Але раз сталося оце, то, мабуть, доведеться відкласти на другий тиждень – не хочеться, щоб Костіка привернув на себе чийось увагу.

– Так, так, – погодилася Марія. І вернувшись від дверей, додала:

– Тільки, будь ласка, ти нікому не говори, що він зночі пізно вернувся, бо потім бабам рота не закриєш.

– Будь спокійна! – заспокоювала Юлія, випроваджуючи Марію до хвіртки. – Не діти ж ми.

– Тільки б швидше закінчили свої справи, щоб міг привезти ті дрова, поки ще у відпустці.

Верталася додому з невеселими думками. Ніяк не виходило з голови, де Степан засидівся зночі? Сидів він у корчмі й гуляв з товаришами, чи ходив іншими дорогами? З ним таке ще не траплялося. Було, що загуляється з товаришами й запізниться на годину-дві, але коли приходив, хоч був напідпитку, розповідав, де був, з ким, які новини чув. Вона, хоч і сердилася та докоряла, але все минало скоро, і він сам потім часто глузував з себе за такі вчинки. А от зночі – як ніколи... Де він міг бути? – стояла настирливо думка. Ходить до другої? – питається з неспокоєм у серці. І не тільки з ревнощів, а й з тривоги на душу лягає неспокій. Не помічала такого за ним – заспокоюється. Скоро вже десять років, як побралися, але подібного за ним не помічала. Любив жартувати, танцювати, веселитися, ходив до дівчат, як усі в цю пору!.. І щоб тепер на старість, з двома дітьми, позбувся розуму?.. Ні, важко такому вірити. І від думки відлягає трохи на душі... Та все-таки, де він був? І не помітила, як дійшла додому.

Ну, як тут бути, як поступити, як повестися? – запитується, входячи у подвір'я. Відчуває, як висохло в горлі, і чоло чомусь таке гаряче стало. Нагнала поросят, покрутилася трохи на подвір'ї, щоб заспокоїтись. Потім зайшла у вітальню, почала повільно роздягатися, прислухаючись до хатнього руху і крадькома заглядаючи крізь шибку дверей, щоб побачити, що там робиться. Та в хаті було тихо, спокійно. Мати – вона жила з ними, – навела порядок, одягла і випровадила хлопців, а тепер заходилася побіля плити. Спокій навертався у Марину душу, і вона веселішою увійшла до кімнати.

– Де так довго засиділась? – докоряє мати. – Ще й не снідала, а тут вже треба йти в розсадник. Чи забула?

– Не забула, та, ось, стрінула одну, другу, і час минув. А Степан встав?

– Ні ще. Просив розсолу.

– А так, – говорить голосно Марія, відчиняючи навстіж двері від спальні, – хто робить вночі, той вдень відпочиває.

– Ти краще б подала якісь пілюлі, бо голова колеться від болю, – була його відповідь.

Марія повірила, бо в нього був такий мутний погляд.

– А ти міг би самий пошукати, вони ж біля тебе, в шухляді.

– Міг, та забув, – каже, нахилиючись до шухляди. – Води подай.

Поки він копирсався в шухляді, шумкаючи целофанами, Марія піднесла кухоль води.

– Як надворі? – вертає порожній кухоль.

– Холодно й хмарно, мабуть, дощитиме. Треба буде в розсаднику оглянути скляні поверхневі рами, щоб, часом, вода не просочувалась. Бригадир обіцяв привезти сьогодні скло, щоб замінити кілька потрісканих шиб. А ти сьогодні, що робитимеш?

– Не знаю, побачу, – відказує неохоче.

– Ну, вставай, будемо снідати, – і вийшла приготувати сніданок.

За сніданком Марія розповідала ранкові новини і тайком слідила за Степановими очима. Але той відводив погляд, намагався дивитися тільки в тарілку. Був мовчазний і не розпитував її, як іншим разом. Та коли Марія

сказала про знайдений велосипед, на блідому обличчі з'явився рум'янець, а зморшки на чолі поглибшали.

– Що це з тобою?.. Ти весь почервонів, спітнів, тремтиш... Тобі зле?

– Ні... то, мабуть, від аспірину, – сказав хрипло, піднімаючись. – Вийду трохи на повітря, – і пішов до дверей.

– Одягни щось, аби не простудився, – гукнула йому.

– Добре, – відповів, одягаючи піджак.

– Що це з ним? – спитала мати. – Якийсь чудний він сьогодні, ніби не свій.

– Мабуть, перепився зночі, – відповіла, прибираючи стіл.

– Мамо, – сказала помовчавши, – там на городі залишилася купа буряків. Треба б їх занести до пивниці, а то вдарять дощі, і грязі не обберешся.

– Добре, доню, я почищу їх і занесу. А ти доглянь за ним, ще розхворіється!..

– Догляну й обід зварю, – сказала, думаючи про своє.

Мативийшла, а Марія чекала, коли Степан повернеться. Попередні думки вертали у голову, але не такі вже суворі та строгі.

Степан увійшов заспокоєний, провітрений. Скинув піджак і нагрів над плитою долоні.

– Степане, – почала Марія, – тепер, коли немає матері, скажи, де був зночі?

– Ну... пив у буфеті...

– Буфет о десятій зачиняють.

– Зночі не зачинили, – неділя ж була.

– Але й до півночі не тримали відкритим. Чому казав, що був у Костіки?

– Та то я так, сп'яна... Не хотів тебе сердити, знаю, що гніваєшся, коли корчмами ходжу... А потім, не вірив, що ти так скоро підеш перевіряти мене, – перейшов у наступ.

– Я не пішла тебе перевіряти, хотіла тільки дізнатись, коли дрова привезеш.

– Ну й дожився, – не відступав Степан. – Вже й довір'я не має... А скажи: багато я тобі набрехав, відколи ми побралися?

– Саме тому, що не брехав. А тепер брешеш. І приховуєш щось. Боїшся чогось. Я тебе знаю...

Степан ходив по кімнаті, засунувши руки в кишені, і мовчав.

– А скажи, чого до тебе навідувався позавчора Григорій Королук, колишній рахівник у кооперативі? І перед тим кілька днів теж заходив. Ти знаєш, як і що про нього говорять у селі, що він накоїв. Навіщо тобі його товариства? Раніше я вас разом ніколи не виділа.

– Ех, був би він тепер рахівником, то батько не мучився б з клятимися нормами, а був би собі сторожем й чекав спокійно пенсію.

– Воно, може, й так, а, може, й ні. Хіба у його часи він не пильнував тільки своїх? Се так було і буде, поки світа.

– А чому так має бути? – питав уже розлючено.

– Хіба тепер немає розумніших і чесніших від них?

Що пишуть газети про такі справи, які рішення взяли? – мало не кричав Степан.

– І ви тепер разом з Королуком взялися наводити порядок?

– Ну й що? – випалив згарячу, не здаючи собі справи, про що говорить.

– І то ти?.. – неначе скам'яніла Марія.

– Чому я?.. – подав назад Степан. – Я ж тільки сказав, що не пошкодив їм отой урок.

Та Марія вже не слухала його. У голові вихором зняли-ся думки й неначе віддалили її від нього.

– Степане, справді?

– Що? – жалів уже, що не стримався.

– Ти був?

– Де?.. Коли?.. Що – в мене є машина?

– А хіба машин мало?

– Не мели дурниць!

– Ой, Степане, Степане, – вела своє Марія. – У велику біду завів ти себе... Усіх нас...

Марія присіла біля стола й заплакала.

– Жив чоловік, як усі люди: чесно робив, чесно жив, а тепер... Хіба не чесною роботою ми вибилися в люди, хату зробили, господарство завели, що заздрити можна? А ким ми були? Почали з ложки та миски, а все таки вибилися в люди... А тепер?.. І діти!.. Ой Боже, Боже!.. Яку честь будуть мати вони серед людей?.. А я?.. Чим винувата я?..

Степан відчував, що дуріє. Голова ходором ходила, а в очах крутився світ.

– Ну, чого ти розплакалася? Кажу: раз не я – так не я, що я – розуму позбувся? Піду до бригадира – треба про дерево домовитися, прохання подані.

І вийшов, не чекаючи на жінчину відповідь. Вийшов на вулицю й оглянувся: люди снували сюди і туди, кожний зайнятий своїми справами, своїми ділами. Пішов до центру, але помітивши гурт людей, повернув у провулок,

який виходив поза городи. Спочатку сам не знав, куди іде, та, побачивши перед собою свіжо зорану ріллю, догадався, що вийшов у поле.

Марія не тямилася, скільки просиділа біля столу, пливучи то на веселих крилах спогадів, то на бурхливих хвилях теперішніх думок і переживань. Тридцять з чимось років прожила, і ніхто не міг показати на неї пальцем, як на ліниву або брехливу. В убогій хаті, де виросла, батько та мати навчили її бути чесною, любити правду, навчили чесно робити та заробляти. – «За крадені гроші щастя не купиш!» – говорив часто батько, беручи сокиру або сапу, бо день у день трудився з ранку до вечора. А коли вона піросла, то й сама пішла на роботу. Тільки часи змінилися. Заснували кооператив, земля стала колективною. Батько казав матері: – Бачиш? Все життя журилася і жаліла, що не маєш своєї землі, а вона ось тут. Лиш було б сили та охоти обробляти її.

– Що це з тобою, Маріє, хіба не бачиш, що горшки розкипілися? Я аж з подвір'я почула...

Марія тільки тепер спохватилася, що забула за все і дала волю спогадам.

– А що таке? – спитала, коли впоралася.

– Нічого!..

– Хіба сварилися?

– Ні, але боюся за Степана, – сказала Марія.

– Чого б то?

– Щоб не був вмішаний він у тому, що сталося вночі.

– Степан?.. А йому чого б там мішатися?

– Не знаю... Але щось підказує мені серце... Він пізно вернувся тієї ночі...

– Бог з тобою... Чи, може, хтось наговорив уже? Він ніколи таке не робив.

– Сором та встид перенесемо! І діти!.. Діти!.. Мати перейнялась доньчиними думками та почуттями, та й собі присіла зажурена край столу.

– Де він тепер?

– Пішов про дерево цікавитись.

– Е-е, хай Бог боронить від нещастя, – заспокоює мати.

– Бог боронить, та засудять люди, – і махнула рукою, піднявшись від столу. Пішла до спальні наводити порядок.

– Та що сталося з тобою? – спитав насторожено Григорій, коли побачив у своїм подвір'ї блілого, як стіна, Степана.

– Зайдемо до хати, – вимовив той придушено і першим попрямував до дверей.

– Що сталося? – спитав Григорій, закриваючи за собою двері.

– Ти чув, усе село знає, поприходила з міста міліція?

– Знаю! То й що!? – здвигнув плечима.

– Як що?.. Тобі байдуже?.. А як викриють?..

– Коли ходитимеш тремтячи та дрижачи, то певно викриють, – відповів той глузливо. – Вчора ж був хоробрішим.

– А я не за себе тремчу, розумієш? Не за себе, – процідив Степан. – У мене ж діти... жінка! Що буде з ними, коли викриють, га? Ким тоді буду я?

– Та заспокійся, чоловіче, – говорить той відступаючи. – І хто та що викриє?

– А коли викаже Рудий?

– Рудий?.. Я так залагодив справи, що можу спокійно пройтися не тільки перед міліцією, а перед самим Богом.

– І як залагодив?

– Так, як зночі домовилися: він казатиме, що коні побили та поступали, якщо питатимуть. Він останнім зночі пішов з конюшні, отже свідків немає, щоб заперечили. А, потім, Рудий за дві тисячі готовий перенести й Христові муки.

Запевнення та докази трохи заспокоїли Степана, але він все ще продовжував збентежено дивитися на Григорія, який так спокійно говорив про все, ніби йшлося про дитячу гру.

– І таки не боїшся? – перепитав. – Але ж велосипед знайшли!

– Хе, в селі більше велосипедів, ніж хат. Хто б міг сказати, котрий кому належить.

– Та все ж таки, не заспокоювався Степан. – Мені дуже страшно... І де ж була моя голова? – почав вертітися по хаті, потираючи руки.

– Там, де й тепер, і ще триста грамів додай. – Перейшов на глузливий тон Григорій. – Нема чого жаліти?.. Не пожалієш, коли змінять керівництво кооперативу, а тебе призначать завідуючим майстернею, а старого знову на ферму замість тих роззяв.

Так, Степана це тільки заставило піти туди сеї ночі.

– А завтра не забудь зайти по гроші, – вже діловито говорив Григорій. – Нам приходить по п'ять тисяч.

– Чому по п'ять?... Ти ж говорив – по шість-сім...

– Хе, не вийшло, ледве по дві з половиною дали... А потім, ти забув, треба заплатити за машину?

– Ага, пригадав. Бачу, крутиш та вертиш так, щоб більше в твою кишеню попало.

– Що ж поробиш – такий сьогодні світ, – сказав той.

– До дідька такий світ!.. Хіба я до вчора не працював чесно, не жив спокійно собі, роблячи своє діло? – запитав, повертаючись, до нього.

– Відтепер жий чесно, турбувати більше не буду, – додав гнівно Григорій.

– Яка вже там честь!? – не витримав Степан. – З замуленої криниці води не нап'єшся, – і пішов, махнувши рукою.

– Йди та відпочинь, бо виглядаєш, неначе з мертвих воскрес.

Степан пішов, не відклонившись. Село жило своїм життям. Хоч було холодно й нависав дощ, люди снували кожний зі своїми турботами і час від часу перегукувались або здоровкались. Та Степан відчув, що в повітрі носиться якась незвична напруженість, і в поглядах людей, з якими зустрічався, бачив дивну печаль, і це знову почало бендежити його душу.

– Здається, – заспокоює себе. – Не можуть вони читати мої думки та почуття. Треба бути спокійнішим і байдужим. Як Григорій! Поводиться й говорить, немов нічого й не сталося. Мабуть, йому не першина. Привик. І хитрий, як лис! Лиш би все добре закінчилося, то він більше не піде на таке. А у вухах чує Маріїні слова, і знову моторошно стає на душі.

Порівнявшись з буфетом, завагався: зайти, чи ні. Пригадав, як говорив Марії, що вчора пив у буфеті. А він сюди навіть не заходив. Прийшов був з Костіком, щоб випити пива, але Григорій відкликав його, а потім, крок за кроком, повів до себе...

Зайду, вирішив, хоч тепер: люди бачитимуть, а хто тямить, чи то було вчора, чи сьогодні. І Марію можна буде переконати, що не брехав. Жаль дружини, але тепер уже не відступиш – пізно!

Зайшов і не пожалів: побачив бригадира. Підійшов, поздоровкались і він повів бесіду про господарські справи. Випили по чарці, по другій і продовжилася розмова. Увійшов Василь і, побачивши їх, підійшов до них.

– Ну, – звернувся до Степана, – здав машину на ремонт? Тепер мені відпустку дадуть. Мабуть, таки від завтра.

Випили, і розмова потекла далі.

– Ну й випадок! – викликнув Василь.

– Який випадок? – пита бригадир.

– Та ж той з фермою. Ви що, не чули?

– Ні, я щойно прийшов з міста.

– Ані ти не чув? – запитав Степана.

– Ні, – прикинувся той.

– Ну, не прикидайся... Юля казала, що вранці твоєї розповіла. Хіба Марія не сказала?

– Казала щось... – заїкається Степан – але я не розібрав, у чому справа.

– То розкажуй! – попросив бригадир.

І Василь почав розповідати знайому історію. У Степановій душі знову розворушилися ранішні думки та почут-

тя. Щоб приховати їх, попросив ще порцію горілки і почав пити, вдаючи, що слухає Василя.

Ледве дослухав і поспішив додому. На вулиці пильно вдивлявся в очі прохожих, і здавалося, ніби вони знають усе й дивляться на нього з скорботою та співчуттям. Стало душно, він розстебнув сорочку. Холодне повітря хвилиною пронеслося побіля почервонілої шиї, тверезило голову.

Перейшов на другий бік вулиці, де менше прохожих, і намагався заспокоїтись, повторюючи «...ти будеш завіду-ючим майстернею, а старого знову на ферму...»

– Ну, душно, й голова починає знов боліти, – сердиться й докоряє Степан.

– Ні, так більше не можна – крутить він голову. – Так можна й розум загубити. Треба їй сказати! Сказати все і порадитись. Вона добра й розумна. Зрозуміє і пожаліє. Треба було сеї ночі їй розповісти, коли вернувся. Але тоді був підпилий... А тепер який він? Ні, тепер він нічого не чує в голові, наче й краплі не брав. Нічого не чує, крім її слів: «...і що скажуть люди про нас?.. і діти, діти... Боже!»

Степан прямує додому поспішаючи, неначе втікає від когось. Нікого не бачить, нічого не чує, нікому не відповідає. Тільки біля своєї хати спинився й оглянувся: ні, нічого незвичайного не помічає.

– Ху, дурень, таки напився, бо інакше не виробляв би таке. «Заспокійся!.. Іди та відпочинь», – пригадує він Григорієві слова.

Правда, йому треба відпочити... відпочити... І, похитуючись, заходить у подвір'я. Хоче вдавати заклопотаного господаря. Оглядає подвір'я, підходить до хвіртки, що веде на город, та погляд ні на чому не спиняється, а

ковзає з одного на друге і в очах неспокійно крутиться світ.

Степан заходить, роздягається і входить до кімнати. Теща шиє, сидючи на ліжку. Юрко розклав книжки на весь стіл, а Степанко наніс біля баби громаду жолудів і тепер майструє якісь іграшки.

Степан включив радіо й підійшов до столу, намагаючись ступати рівно.

– Перерва, – каже, підсідаючи до Юрка.

– Добрий день, тату! – відповідає хлопець, підводячи такі ж сірі, як і в нього, очі. І знову опускає їх, продовжує писати.

– Ще кілька рядків допишу, – пояснює він. Підбіг Степанко.

– А мене ось съцьо навчили у городцику, – і підносить на долоні іграшку, зроблену з сірникової коробки.

Любив Степан своїх дітей і радів, коли бачив, як вони гарно і чесно виростають, любляться між собою, слухаються. Буяло серце від радості та втіхи. А малого Степанка просто на долонях носив.

Степан нагнувся, щоб підхопити хлопця, але трудно вдалося з рівновагою, і він спіткнувся. Хлопець, ніби злякавшись, подався назад. Теща глянула з подивом і спустилася з ліжка. Засоромився. Стало соромно і тещі, і дітей, і самого себе. Піднявся, намагаючись триматися рівно та прямо, і підійшов до столу.

– Мати де? – спитав у Юрка.

– Не прийшла ще з розсадника, – відповіла за нього теща. – Сідай, їстимеш? – вимовила, хитнувши головою, бо зрозуміла його стан.

Якось насилу осівся і відсунув хлопцеві книжки. Теща поставила обід, і він їв, не дивлячись ні на кого. Відчував, як Юрко піднімав від зошита очей і дивися на нього з подивом, а Степанко забрався біля баби на ліжко і бавився своїми жолудями.

Не закінчивши їсти, піднявся від столу і пішов у спальню. Тікав від усіх, та й сам себе боявся. Лаяв у думці все і всіх, гнівався, лютував у душі і місця собі не знаходив. Зітхнув кілька разів, позіхнув і пірнув у благодійний сон...

Очі не відкривалися, та слух ловив чийсь голоси, і вони доходили до його розуму і врізувалися в нього, відганюючи сон. Голова ходором ходила і дроз проймав тіло. Відкрив очі. Темрява напливала на нього з усіх кутків, і тільки вікна світилися голубувато. В сусідній кімнаті, звідки доносилися голоси, світилося. Кілька хвилин Степан намагався зрозуміти, що сталося, відколи спить, хто там говорить. Тямить, куди ходив сьогодні, що робив, як вернувся додому, бачить запитливі погляди дітей, недоїдений обід. У голові трохи прояснилося, осіло ніби на своє місце. Розмова за дверима стає яснішою, і слова чітко долинають до нього. Лежить спокійно, не ворухиться, ніби боїться, щоб не сполохати хатню темряву і голоси, що долинають з-поза дверей.

– А ти, Степанку, що хотів розказати? – чує голос Марії.

– Хотів татові показати отого коника, що зробив у городчику.

– Тато, мабуть, втомився, ходячи зі своїми справами, тому не мав охоти до твоїх іграшок, – заспокоює вона сина.

Степан уявляє собі, як хлопці лежать на своєму ліжку, Марія сидить біля столу і вишиває, а теща крутить веретенем, натягаючи довгу тонку повісняну нитку.

Під Степаном неначе ліжко горіло. Підхопився й сів. Провів долонею по гарячому чолю й обличчю і тріпнув невдоволено головою: надто погано вийшло!

У кімнаті все ще говорили, але він більше не чув їхні голоси. Думки роєм налинули, і він знов опустився в ліжко.

Розказати, чи ні? – питається... Як запевняв Григорій, ніхто і нічого не може довідатись... А він знається в такому... Чого ж тоді турбувати її спокій, наводити і в її душу тривогу?.. Ось, мине кілька днів, все забудеться, пройде, а тоді настане час, коли він перейде працювати в майстерню, а батько на ферму, і тоді він розкаже їй, що завдяки йому сповнилося їхнє бажання.

За дверима притихли голоси, – значить діти позасинали. Степан підвівся з ліжка, поправив на собі сорочку і светр, пройшовся по хаті, щоб переконатися, чи може ходити рівно й спокійно, і вийшов з спальні.

Прижмутив очі від світла, і оглянув кімнату.

– Виспався?.. А цілу ніч, що робитимеш? – спитала Марія.

– Щось придумаю... Ви ще не лягаєте?..

– Рано ще... – І Марія дивиться пильно на нього, наче хоче заглянути туди, де він ховає від неї особисті секрети.

Степан відводить очі й виходить надвір. Відчуває, як погляд пропалює йому плечі, та видає байдужого.

Певно, теща розповіла їй, яким вернувся, і тепер вона знову глузуватиме з нього. Нехай, тільки щоб не завела

розмову про оте... Степан вдихає свіже холодне повітря і відчуває, як сонливість та млявість відступають кудись у темряву.

Дарма прилинають у пам'ять Григорієві слова «Спокійно, спокійно, відпочинь трохи...», бо спокою немає в нього. І Марія це бачить, вона його знає, і він не може приховати від неї свої переживання... А, може, вона вже дізналася, знає більше ніж він? Вона ж стрічалася, говорила з людьми у розсаднику, а люди, певно, чують різне, обговорюють... І як вона глянула на нього?! Наче читала в його душі... І він не може її приховати від неї... Такий уже є!..

– Ти що, простудитися хочеш? – чує її голос з дверей. – Вийшов тільки в сорочці, ніби літо настало, чи що?

Ось, що йому не подобається в неї! Єдина річ, яку не міг терпіти: ходить за ним, пильнує, ніби за дитиною.

– Не бійся, нічого не станеться, – відмовляє, роздумуючи, та все таки повертає до хати.

– Будеш вечеряти? – питається, коли увійшли.

– Ні... Вип'ю кухоль молока – відмовляє, оберігаючись її погляду.

– Як хочеш, – погоджується вона й приносить йому молоко.

Степан випив молоко, поставив кухоль на стіл, оглянув дітей і, скинувши светр, пішов до спальні.

– Стривай, застелю ліжко як годиться – сказала, випереджаючи його.

Поки вона стелила ліжко, він переодягнувся. Мовчали. Коли влягався, Марія пішла до кімнати і сказала матері:

– Закрийте двері та лягайте й собі.

Вернулася до нього і сіла край ліжка. Повела долонею по його обличчю, яке бралось щетиною, поглянула у вічі.

– Тепер можеш розказати мені все!..

Степан здригнувся. Що розказати?.. Яке все?.. Що вона знає? Звідки?.. Але в ту ж мить йому полегшало на душі. І хоча десь там у глибині своєї душі, він протестував проти власної волі, намагався захистити долю самолюбства, що притаїлася десь у закутках, та дотик її руки, тепло, яке вона йому дарувала, захлинуло його щастям і спокоєм.

– Знаєш, Маріє, дуже трудно, – і показує на серце.

– Ти мене, будь ласка, зрозумій!.. Не можу так!.. Ти мене підозріваєш. А коли я не винен?..

– Я не кажу, що ти винен. Я бачу, що в твоїй душі щось коїться. Та що воно таке? Ти не маєш спокою... Сьогодні ти ніби не свій. Щось з тобою сталося... А що саме?..

– Не знаю...

– Знаєш!..

– Бігме не знаю!

– Степане, навіть діти помітили, що ти не такий, яким тебе знають вже не один рік...

Степан відсторонює її руку і, повернувши обличчя до стіни, дивиться в кут.

– Сам не знаю, місця собі не знаходжу... Ти чому настоюєш?

– Ради тебе, ради мене і дітей...

Степан пригадує знову слова: «коли будеш тремтіти, то певно викриють...»

Та хіба він хоче, щоб його викрили?.. Він хоче, щоб його забрали від неї, від дітей?.. Ні!.. Він для них, і тільки для них зробив все те. Він хоче бути разом з ними!.. Чому

його не розуміють?.. Не розуміє навіть вона, яка говорила весь час, щоб він перейшов працювати ближче, щоб бути разом. Якою ціною приходиться йому платити за їх щастя?.. Ні, він переживе й це!..

– Степане, ти повинен відкрити душу і вилити ту жовч, яка там назбиралася.

– Маріє, це ж такі справи, які жінкам не потрібно знати. І ти бачила: все, що я робив, то для нас усіх, для нашого добра...

– Я вірю, Степане, але на твоїй совісті щось нависло... Ти вертався сьогодні додому підпитий, нахмурений, нікого не бачив, нікого не чув...

– Звідки ти все це знаєш?

– Люди ж казали. Віталися з тобою, а ти спішив, наче навіжений, нікого не бачив.

– Я спішив до тебе... Хотів поговорити, порадитись...

– А тепер роздумався?..

– Ні, не роздумав. А чогось розгубився я за ці два дні!.. Так, слухай же!.. – І Степан розповів усе, що з ним сталося вчора й сьогодні...

Степан прикрив очі й говорив. Говорив про все, що накопичилось в його душі, і виливав всю ту жовч, що залила її. Перед очима, немов на екрані, проходили події останнього часу, і він дивися на них тепер очима стороннього.

– І тепер, що думаєш робити? – спитала, коли він закінчив розповідь.

– Як що?.. Почекаємо!.. Після бурі завжди з'являється сонце. Забудеться, пройде, справи влаштуються, і все піде краще, ніж було.

– А ти, певний, що забудеться?

– Постараємось забути.

– Хоч ми й забудемо, то не забудуть люди... Не забуде Григорій і буде весь час дорікати та глузувати.

– Григорій? Він казав, що більше не буде мене турбувати.

– Сьогодні казав так, а завтра або післязавтра, коли не знайде другого дурня, – бо хто ж буде допомагати Григорієві в таких справах? – він знову прийде до тебе, і ти не зможеш йому відмовити бо, раз замазався сажою – будь сажотрусом!.. А я тебе знаю: на тебе будь-кому легко вплинути, і ти ні не оглянешся, як уже в другім багні опинишся...

– Ні, не так! Це був для мене урок, який не забуду до старості літ, – відповів рішуче.

– Так думаєш ти! Та Григорій будь-якої хвилини може заставити тебе повторити таку ж саму справу. Ти, бачу, ще не знаєш людей, як Григорій!.. Коли допитаються до нього, то першим, кого він викаже, будеш ти, – як співучасник. І тоді тобі дістанеться?!

По-твоєму, що робити?

– Я би на твоєму місці викрила його!.. Бо він тебе підмовив і втягнув у цю справу.

– Ти що, здуріла?.. Викрити самого себе?.. Так це ж чиста тюрма! – вигукнув Степан піднявшись.

– А хіба мине вона тебе?

– Боже мій! – наче простогнав Степан і запустив у волосся пальці. – У тюрму хоче мене захвати!.. – І розлючено скочив з ліжка, заходив по спальні. – І хто?.. Моя дружина!.. Жінка, з якою прожив майже десять років і любив

більше, ніж себе!.. Ради якої зробив, скільки міг, і готовий був на будь-яку справу!..

– Але не на таку!.. – відмовила, нахмурившись, Марія.

– Мовчи! – відрубав Степан. – Тільки тепер бачу, ради кого старався все життя і мучився!.. Заслужив тепер!..

– Роби, як хочеш, – відповіла Марія, обернувшись до стіни, – але не забудь, що в тебе є діти, і їхню честь не можна засмічувати!

Степан ще довго ходив по кімнаті, говорячи щось до себе й потираючи від злості руки. Кидав люті слова і погляди в сторону Марії, тер чоло і натискав на виски, щоб вгамувати наплив крові, та чим більше ходив, тим частіше приходили на розум нові думки. Нарешті погасив світло і ліг. Та до самого ранку не міг заснути. Коли стулювались очі, перед ними з'являвся чи то Григорій з його глузли-вим поглядом, чи Рудий, валяючись у ярку з понівеченим велосипедом, чи то Юрко, засидівшись над книжками, а чи Марія... І тоді розплющував очі і вдивлявся в темряву, прислухаючись мимоволі до Маріїного подиху: спить чи не спить? Спочатку нерівне дихання дружини запевняло його, що вона теж не спить, але пізніше, коли вже і він заспокоївся, вона почала дихати рівно, – заснула. А він все ще додумував, як тут бути, як поступити, на що рішитись?

Боротьба була нелегка. Пригадувалось і те, і інше, думки літали, немов бджоли, від однієї події на другу, і він ловив те, чого йому тепер так не ставало – поради для дальшого поступку!

Капітан Стойческу теж не спав тієї ночі. Відпустивши співпрацівників, залишився самий в приміщенні і тепер, розставивши на столі папери, намагався розібратися в цій «свинській» – як він її називав, – справі.

Переглядав, в котрий раз усі декларації і старався звести кінці. Але не виходило. Винуватих не знаходили. Сільський міліціонер обійшов кілька разів село, та вказати на когось не міг.

Відколи сталася крадіжка, він не заспокоювався ні на мить; викликав з повіту офіцера-слідчого, і тепер цей, слідчий, сидить і ламає голову, щоби розпутати справу. Спочатку, здавалося, що справа легенька, і він, поступивши методично, як вчили в школі, скоро викриє злочинця, і вернеться ще тієї днини до міста. Та справа ускладнилась. І він дотепер не знаходить відповіді на головне питання: хто це зробив? Куди поділися свині?

Вийшов на вулицю. Через дорогу світилися вікна сільського диспансеру.

– Чому це світяться вікна? – питається капітан. У цю пору лікар повинен би відпочивати.

Капітан обійшов будинок примарії й зайшов у приміщення, де сиділи нічні сторожі й черговий.

– Чому світло в диспансері? – запитав чергового.

Той низав плечима, не знаю, мовляв.

– Хтось народжує, мабуть, – додав, глянувши й собі туди. – Множимося!..

– А ти піди поцікався, я почергую за тебе.

Той вийшов неохоче й через кілька хвилин вернувся.

– Лікар ще там?

– Там. І акушерка.

– Якщо хто дзвонитиме, скажеш – вранці буду, – додав виходячи.

Вийшов на вулицю і пішов до диспансеру. Підійшовши до лікарського кабінету, почув за дверима лікарів голос. Мабуть, давав останні вказівки.

Коли капітан ввійшов, лікар не без цікавості поглянув на нього: хто він і що шукає тут в цей час?

Капітан представився. Лікар глянув на нього з посиленою цікавістю: тільки цього ще бракувало йому!

– Пробачте, докторе, лишень кілька слів.

– Прошу, – відповів лікар. – На нашу долю приходить ся іноді й більше!..

– Мене цікавить один випадок: тієї ночі був поранений, або, може, вбитий велосипедист на краю села. Ніхто не просив вашої допомоги?

– Сюди, до диспансера не приходив ніхто! – відповів зразу лікар, надаючи уваги справі.

– Цікаво!.. – продовжував капітан, радий, що знайшов кому висказати свої думки. – Його збили з велосипеда, поранили, а він нікуди не звертається!.. – говорив розводячи руками.

– Питав і мене вранці старшина про цей випадок, але нічого конкретного я не міг йому сказати. Я саме повертався від Рудого, куди поклікала його жінка, але тут, думаю, зовсім інше: його потоптали коні цієї ночі.

– А хто цей Рудий?

– Сторож на конюшні!.. Уже кілька років працює. І це не впервину йому трапляється...

Капітан задумався. Що це може йому дати? Чи варто спинитись на цьому?

– Лікарю, ви, певно, втомлені, але я хотів би побачити цього Рудого. І це зараз! Ви можете піти зі мною?

– Раз треба, значить підемо.

– Дуже вдячний вам, – відповів капітан. – До нього далеко?

– Не так таки близько...

...Коли верталися, Стойческу запитав:

– А правда, що рани не були від коней?

– Здається, – відмовив лікар. – Але, знаєте, ми як лічимо, то не питаємось, чим заподіяна рана, а стараємось придушити біль.

– Цікаво, що він настоює на своєму! – продовжував капітан. – І чого б це він?..

Повернувшись до приміщення, Стойческу почав переглядати декларацію Рудого. Той і тут відстоював, ніби його коні побили.

Сам не знав чому, але десь в душі Стойческу відчував, що не помиляється у своїх підозріннях. І вирішив поступити по їх велінню.

Уже розповився світанок, коли Стойческу ступав вулицею до Рудого. Він уже знав, де живе той, і вирішив поговорити з ним на самоті.

Відчинила дружина Рудого. Та і той вже не спав.

– Про що думаєш? – почав прямо капітан. – Брехня спати не дає? – і присів біля ліжка.

– Та де!.. Не спиться від болю... Такі сильні копита...

– Пробач, але на твоєму тілі тільки слідів кінських копит не видно!.. – пішов далі рішуче.

– Та що ви? – забідкався Рудий. – Хіба я винен, що біля мене не було других, які підтримали б мою правду? Хіба мені приємно лежати і терпіти?

І скільки не говорив йому капітан, скільки не старався впіймати розколину в послідовності Рудого, але нічого так і не домігся: той настоював на своєму твердо і рішуче.

– А де ж твій велосипед? – спитав зненацька.

– Велосипед? – перепитав протягаючи.

– Ага!.. – відповів, слідкуючи, як Рудий намагався підшукати відповідь. Питання таки збило його з пантелику.

– Продав...

– Коли?

– Та вже не пам'ятаю, але бігме продав...

– Кому? – не відступав капітан.

– Хіба я знаю?.. Продав у місті, на толчку... Як купив, так і продав, – запевняє.

– І таки не пам'ятаєш кому і за скільки продав? І коли це сталося?

– Ні, бігме, не пам'ятаю... Взяв десь чотириста... Стойческу зібрав свої нотатки, декларації і сів за стіл, обдумуючи план дій на сьогоднішній день. Думка про Рудого не давала спокою, і він почав перебирати в голові всі дані, які б допомогли йому визвати Рудого на щирі і правдиві зізнання. Обдумував кожную деталь, кожне слово і вислів, який послужив би йому основою. Капітан підвівся і почав прохажуватись, перебігаючи думками з одного на друге та намагаючись звести таки кінці, бо не міг спочатку розібратися, де кінчалася його уява, а де починали дані, які повинні служити основою його висновкам.

Він уже викроїв у своїй уяві всю нить випадку, але щоб довести безпомилковість свого підходу в нього не вистачало конкретних даних. Передчував, що слідство продовжиться, і тепер гнівався на себе за слабку оперативність і невміння розбиратися швидко в справах і людях. От хоч цей Рудий: крутить-вертить, та правди не говорить. Треба підібрати інший спосіб, щоб просунутись у темноту його душі і заставити викласти всю правду. Бо такі люди – небезпечні: буде каятися перед тобою, божитися цілісінький день, та лиш ти відвернув спину, а він знову береться за своє.

Та, зрештою, Рудий не міг же самий взятися за таке діло. Він. певне, знає дещо, і цього було б досить, щоб добратися до зернятка.

Доведеться з ним ще раз поговорити, та треба знайти інший підхід, бо знову нічого не доб'ється... І знову береться переглядати все спочатку...

Уже почали вікна сіріти, коли Степана таки зламав сон. Повіки важко опустилися на червоні очі. Тіло раз у раз здригалось, немов у гарячці. Не почув навіть, коли Марія підвелася з ліжка, вийшла на кухню, щоб зготувати сніданок. В її рухах вже не було колишньої тривоги. Лише в глибині душі відчувала, що спокій знову вернувся, та вже не той.

Її заспокоїло те, що Степан відкрив їй свою душу. Хоч совість у нього тепер забруднена, та, мабуть, і йому на душі теж полегшало.

А Степан мимрив крізь сон, розкидав руками, стогнав та скреготав зубами.

Марія тихо відтуляла двері, крізь які пробивалося пасмо світла, дивилася туди, прислухаючись, а потім так само тихо зачиняла й верталася до своїх справ.

Вирядила дітей до школи, а сама почала збиратися. Матері сказала, щоб прийшла на роботу пізніше, коли впораїться біля хати та господарства, бо роботи у розсаднику не так багато на сьогодні.

Вийшла на вулицю і не поспішаючи пішла до розсадника. Чомусь не хотілося їй сьогодні, як іншим разом, зустрінутися з подругами. Хотіла бути на самоті, щоб обдумати справу.

А справи нелегкі, – міркує вона. – Як тут далі поступити?.. Як бути!? Степан признався, але признався лише їй, а перед іншими хоче все затаїти... Що їй робити? Мовчати? Тепер і вона стала його співником, бо знає про його вчинок і мовчить... Виказати?.. Піти туди й розказати все?.. Жаль його... А що скажуть люди, що скажуть ті, кому вона його викаже?

– Ади, – подумують, – який світ настав: власна жінка продає свого чоловіка, робить йому неприємності. А може, і в тюрму... Яке життя та порозуміння може бути в такій сім'ї?.. Перед селом і перед людьми показують себе, як достойні люди, які люблять і поважають один другого, а сюди приходять і тайком наговорюють одне проти другого... Ну, й люди!.. Лицемірство яке...

А що скаже й він, Степан?.. Жили, розумілися з нею, ділили радість і горе, а тут от тобі – повелася, як з останнім злодюгою!..

Ні, краще мовчати! – думає далі. – Може, мине, забудеться і знову спокій запанує в душі та сім'ї...

Мовчати? – знов сперечається думка з думкою. Як мовчати? Зможе вона мовчати?.. А як дізнаються другі і викриють? Що скажуть тоді люди й село?..

– От, – скажуть, – зійшлися двоє; одне краде, а друге допомагає, бо мовчить. Правду кажуть: хто, кому до вподоби – з тим і до згоди...

І тоді, замість одного злодія, будуть два!.. І правду матимуть люди, коли осудять їх. І обходити будуть їх десятою стежкою, та ще й дітей своїх відвертатимуть від їх. А їхні діти, свої?.. Чим вони винуваті, щоб зносити чиюсь ганьбу та сором?.. Як будуть вони дивитися на других і другі на них?.. Боже, який сором!.. Все село гудітиме, цуратися їх!..

Та що робити?.. Як би краще поступити? – і Марія трєскроні й тисне холодну долоню до розпаленого чола. Йде і ніби не бачить та не чує, як до неї одні кланяються, другі говорять чи питають щось, засліпили їй очі і позатикали вуха ці думки... Так і дійшла до розсадника та взялася за роботу, – мовчазна і задумана, аж не пізнати...

Степан пробудився, коли вже день валив крізь вікна своє світло. Голова ще боліла, а в пам'яті снувались уривки зустрічей з Григорієм, розмови з Марією та кошмарного сну.

На кухні все було в порядку. Теща поставила на стіл кухоль пареного молока.

– Випий, Степане, бо щось ти змарнів.

– Та то так буває, мамо: одні у відпустці товстіють, інші – худнуть, – попробував жартувати, підходячи до дзеркала, щоб розглянути власне обличчя.

Теща вийшла по господарству, а він вирішив побритися. Як може людина змінитися лише за день-два, – думав

він, водячи долонею по зблідлих щоках. – Недавно був людиною, а тепер уже сам себе лякаєшся... І не від голоду та холоду, – як то кажуть, – а від тієї жури, яка гризе за душу, як та міль, що залізла в деревину і точить її на порошок. Ех!.. Якби жури не було!..

Та жура була!.. Та ще й неабияку, а велику журу накликав він на свою голову та душу. Добре, що Марії признався – полегшало трохи, а то мав збожеволіти... Та і їй, мабуть, легше стало, а то ходила цими днями немов потоплениця яка... Та як вона сприйняла його слова і вчинок?.. Що вона думає про нього?.. Буде такою, як і перед цим була, чи буде дивитись підозріло, мовчати і слідити за кожним його кроком і вчинком?.. Повернеться у неї те довір'я до нього, чи вже ніколи вона не загляне у його очі так довірливо, що у них можна прочитати всю її душу? Цього б він не переніс!.. Не міг би жити поруч людини, яка немає до нього довір'я, якій здається, що за кожним його словом ховається брехня і фальш. Чи Марія не стане такою!? Може, й не стане, – старається заспокоїтись Степан. – Не стане, бо вона його любить, і він їй признався у всьому, не приховав нічого, як не приховував ніколи... Та цього вистачає?.. Признавшись їй, він зробив її своїм співником... А чи вона витримає, переживе все це мовчки, не проговориться перед кимось?.. І поділить вона його вину без того, щоб десь у глибині душі не сховати настороженість і недовір'я?..

Степан уже давно поголився, та думки знову почали гнітити його душу, розривати мозок.

Що буде далі? – продовжує думати. – Як робити, що робити, щоб все вернути на попереднє місце?.. Можна

тут щось зробити, якось порадити?.. А коли дізнаються люди про все це, що тоді?.. Що скаже він Марії?.. Він її зночі запевняв, що про це ніхто не знає – не відає, але це він більше говорив для власного заспокоєння... А Марія не така, щоб не могла здати собі справи або розрізнити можливість від неможливості... І що скажуть про них у селі, як заговорять?.. Вона хоч і мовчатиме, та, може, десь бовкне при п'янці отой шахрай – Григорій... Ну ста-новище...

Як із нього вибратися?.. А вихід десь є, мусить бути!.. Та котрий із них найкращий, найпідходящий для нього?.. Ось тут питання!.. Бо бувають люди, які, согрішивши чи помиливши один тільки раз, думають, що вже для них іншого виходу немає і продовжують помилятися з такою впертістю, що готові ради нової помилки пожертвувати не тільки самі собою, а й своїми рідними, близькими чи знайомими – невинними людьми. Правду мав той, хто казав: перша помилка – калюжа, друга помилка – болото, ну, а третя – вже багно; бо калюжу можна змити, з болота – виплисти, а багно тебе з головою затягне!..

Степан піднявся, одягнув кожух і вийшов надвір – може, хоч там збудеться думок.

– Гей Степане! – чує він через вулицю. – Ти вдома?

– Та вдома, раз звідси говорю!

– А роботи в тебе багато?

То сусід Митро, що живе через дорогу, – впізнав його голос Степан.

– А що? – відповідає тому на питання.

– Ось колоди треба скласти в громаду, а сам ніяк не впо-раюся. Не допоможеш? – і теж підійшов до своїх воріт.

– Чому б не допомогти? – перейшов вулицю і поздоровкався з тим.

Складали колоди й говорили про се, про те, аж поки розмова не дійшла до останніх сільських подій.

– Ти гадаєш – знайдуть? – питає Митро.

– Кого?

– Тих, хто крав.

– Не знаю...

– І хитро ті придумали...

– Чому?

– Та пішли на світанку, коли підпили сторожі спали, взяли, скільки їм треба було і – в щасливу дорогу!.. Та ще неабияк, а грузовиком відвезли! От тобі й сторожі!.. Шкода, що й їх не взяли. І ніхто нічого не чув і не бачив!.. Хоча чутки ходять...

– Які?

– Кажуть – до Рудого міліція заходила...

– А Рудий тут при чому?

– Як при чому?

– Та так, він конюхом працює...

– Не тому вони були в нього.

– А за чим?

– Рудого, кажуть, коні побили, а він навіть до диспансеру не пішов, а прямо додому... І лише на другий день послав по лікаря.

– Ну й що?

– Як що?.. Хіба його доти не боліло?..

– Та, хтозна... – вдає Степан байдужого, та кожне слово Митра карбує в своїй пам'яті і хмурить мовчки брови.

– Цікаво, що їм дістанеться, – продовжував Митро.

– Кому?

– Та тим же...

– А що може дістатися?

– Е-е, ти, бачу, починаєш забувати про наші сільські порядки... Відколи працюєш у місті – одвик...

– Як це – одвик?..

– У вас інакше... Злапали з чимось – оштрафували, заплатив – котися далі й гляди в чотири очі!.. Та ніхто тебе не знає, ніхто пальцем не показує... А тут досить гукнути в одному кінці села, а вже відповідають на другому!..

– Може, й так, може, й ні! – відповідає якимось роздражнено Степан і ще густіше зморшки покривають чоло.

– Ну, от і все, – говорить Митро, коли поставили останню колоду. – Дякую!

– Нема за що, – відповідає Степан, обтрушуючи від пилу та грязі руки.

– Чекай, вимиєшся як треба, а потім підемо перехилимо по чарці.

– Та де там, – відповідає Степан, – вмиюсь вдома, а чарку – облиш...

– Ти ж машину тепер не збираєшся вести.

– Не збираюся, але й не п'ю... Випив он вчора, то ще й сьогодні п'яний ходжу... І роботи ще є... Ти пробач, іншим разом не відмовлю!.. Бувай!..

І перейшов вулицю.

Теща все ще возилася по подвір'ю, і йому стало ніяково, що залишив її тут саму, а він пішов другому допомагати.

– Ходив Митрові допомогти колоди скласти, – почав він виправдовуватись.

– Нічого, я й сама впоралася. Скоро піду обід приготую, бо діти вернуться, а може Марія прийде..

Марія, – думає він. – Вона боїться, щоб я не захворів, тому залишає матір, щоб мене доглядала, а сама працює й за неї... А якщо це тільки причина? А коли в неї щось інше на думці?.. А коли це вже перший плід недовір'я?.. Боже, що це твориться!? Вже почала недовіряти, підстерігати, підозрювати... А я їй признався у всьому, так щиро і відкрито, по-дитячому... Може, пішла і розповіла там...

Ні! – заперечує собі. – Марія не така!.. Вона його любить... Не видасть!.. Може й справді я здався їй хворим... Який же у мене вигляд! Я маю у неї довір'я!.. Велике довір'я... Бо інакше не признався був.

Як не вона, може, хтось другий видав, або видасть, – пригадує слова Митра... Хоч би той Рудий... До нього заходили, питали... А коли не витримав і розповів усе?.. Коли були: вчора, сьогодні?.. Міліція не спить... Ходить, шукає, допитує, записує... Брехав Григорій!.. Ех, попав би він йому в руки!.. Не як Рудого, а до білих кісток понівечив би. Так, щоб боліло не тіло, а душа і мозок... Бо і це болить... І як болить!..

А коли Рудий перетерпить і перенесе все?.. Він не вперше має діло з міліцією!.. Знає, як викрутитись. Може, не викаже. Видно, Григорій знає його добре, мабуть, не вперше бабраються разом у таких справах.

Та не про Рудого справа... Справа про нього!.. Про Степана!.. Він витримає?.. Він перенесе?.. І так буде кожного дня?.. Буде стільки сили, щоб дивитися спокійно на власні муки?.. Вистачить ночей, щоб переснити кошмарні сни?

А Марія?.. А діти? Як тихо та мило було в їхній хаті дотепер...

Раптом стук у двері. Степан завмер з ложкою на півдорозі до рота. Марія строго й сумно підняла обличчя. Дивилася мовчки на двері, чекаючи ніби звідти хтосьнащо мало з'явитися. Діти принишкли й собі, насторожено дивилися то на двері, то на батька і матір, ніби не розуміли, чому всі закам'яніли.

Відкрила двері... Боже, які то були хвилини для Степана та Марії!.. Аж краплі поту з'явилися на чолі від напруження!.. Та коли побачили за порогом Ваську Іванишиного, Юркового ж колегу, який жив по сусідству з Григорієм, всі полегшено зітхнули, ніби скотилася з їх пліч гора.

– Добрий день! – вклонився хлопець і зніжковів, потрапивши в таку тишу. – Дядьку Степане! Переказав дядько Григорій, щоб швидко йшли до нього! Він чекає вас, і казав, без вас не вертатися!

Степан перевів очі на Марію. А вона побачила в них не то легкість, не то радість, а щось дивне й глибоке, як людська душа. А потім повернувся до хлопця.

– Ти йди й скажи дядькові Григорієві, що швидко буду. Тільки пообідаю. Зрозумів?

– Ага, – ледве чекав хлопець відповіді, щоб скорше вибратися з хати.

– То й добре!

Хлопець вийшов. Спокій і тиша знову запанували в хаті. Продовжували їсти. Тільки Степан не взяв ложки.

Сидів і дивився у миску задуманий і хмурий. А потім глянув на Марію. Їхні погляди стрінулись і мить пронизували один другого, ніби хотіли поєдинку.

Степан підвівся, вдягнув кожух, взяв шапку. А потім спинився серед хати і обвів усіх поглядом, неначе птах, що хоче заспокоїти поглядом пташенят. Марія піднялася, і обоє вийшли. Слів не було. Були тільки погляди, сльози в Маріїних очах, коли Степан прямував спокійно й рішуче до воріт.

Ні, вона не виказала!.. Вона мовчала!.. Та скільки коштувала їй ця мовчанка?.. Скільки думок передумала, скільки почуттів переплела!.. І ніхто не виказав. А Григорій прислав за ним... Хоче збутися грошей... Печуть, видно, припікають... Чекай, скоро не будуть!.. А Марія не видала, – настоювала думка... І Степан ішов рівно і прямо, та не до Григорія, а в протилежну сторону...

– Ну, як тепер?

– Легко, але боляче!

– Та люди відстояли!..

– Оте й болить, що люди відстояли, а не сам зумів за себе і за вас вистояти!..

– Та суд і люди важили добре і правдиво кожного вину! Вони мають в тебе довір'я!..

– Болить мені це людське довір'я і ще довго болітиме...

– Та краще так, ніж не мати його, того людського довір'я... То би значило – не мати самого себе!.. Чуєш, як спокійно сплять діти?..

І тиша, переплівшись з темрявою, окутала Степанову хату, намагаючись викрасти тяготу душі й тривогу, які приховалися в темних закутках...

ЗМІСТ

Іван Федько – майстер виразного слова 5

Із збірки «ПО НОВОМУ ШЛЯХУ» (1960 р.)

Сонце весни	13
Вдовин син	24
Маленький герой	29
Микола	40
По новому шляху	76
Однолітки	108
СИНИ	122
Молодість	127

Із збірки «НОВЕЛИ» (1977 р.)

Зозуля	165
Пам'ятна ніч	190
Дитяче серце	214
Клич землі	230
Сповідь	251

